

DE TWAALF ZUILEN VAN ISRAËL

Copyright © Mark Heirman / Uitgeverij Houtekiet, 2001
Uitgeverij Houtekiet, Vrijheidstraat 33, B-2000 Antwerpen
E-mail info@houtekiet.com

Omslag Marry van Baar
Zetwerk Intertext, Antwerpen

ISBN 90 5240 599 9 (België)
ISBN 90 263 1693 3 (Nederland)
D 2001 4765 5
NUGI-code 632/641

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever
No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint,
microfilm or any other means, without written permission of the publisher

MARK HEIRMAN

De twaalf zuilen van Israël

*Een cultuurgeschiedenis
van de joden*

Houtekiet / Ambo
Antwerpen - Amsterdam

*Geschreven door een christen,
In het besef dat alle apostelen joden waren*

*Opgedragen aan Herman Boon
en de Vrienden van Galilea*

Inhoud

Inleiding. De verdwenen menora	7
1. HET BELOOFDE LAND	11
Het land van Abraham, Isaac en Jacob	13
Het reële land van Israël	16
Nooit een leeg land	19
Het Beloofde Land, niet de Beloofde Staat	22
Het Beloofde Land of de Beloofde Toekomst?	23
2. HET UITVERKOREN VOLK	27
Het verbondsvolk	30
Een volk, een ras of een godsdienst?	32
Asjkenazische en sefardische joden	35
Orthodoxe, conservatieve en hervormde joden	38
Een verdeeld huis: twee joden, drie meningen	41
3. HET RIJK VAN DE VRIJHEID	43
Het volk van de exodus	46
De uitvinders van het geweten	48
Masada zal nooit meer vallen	51
De uitvinders van de democratie	54
Over vrijheid, gelijkheid en broederschap	57
4. DE THUISLOZE GEEST	59
Altijd meer joden in de diaspora dan in Israël	61
De sefardische droom en de Iberische nachtmerrie	64
Het sefardisch-Europese scharnierjaar 1492	67
De lange lijdensweg van de asjkenazische joden	70
De joodse driehoek in de twintigste eeuw	73
5. DE MONOTHEÏSTISCHE UITDAGING	75
Van joden en christenen: de logica van de scheiding	77
De christelijke Middeleeuwen: de weg van het geweld	81
De grootste slachtoffers van de inquisitie	84
De thora, de talmoed en de zohar	86
De joods-islamitische symbiose	88
6. DE MESSIAANSE BELOFTE	91
De hoogtijdagen van het messianisme	93
De weg van een innerlijke vernieuwing	96
De tover van de zohar	98
Seculiere messiaanse varianten	102
Zionistisch, niet-zionistisch en anti-zionistisch messianisme	105

7. DE WERELD VERANDEREN EN VERBETEREN	107
De profetische gerechtigheid	109
Grondleggers van de twintigste eeuw	112
De uitvinders van de vooruitgang	116
Het moderne en seculiere messianisme	120
Tikkoen olam: de wereld herstellen	121
8. DE JOODSE VERLICHTING	123
De voorouders van de Verlichting	126
Joodse invloeden op de Renaissance, het humanisme en de Reformatie	128
Kant, Leibniz en Frederik	132
Mendelssohns Berlijnse model	135
De Franse Revolutie	137
9. HET REVOLUTIONAIRE DILEMMA	139
De mislukte joods-Russische Verlichting	141
De vertraagde emancipatie in het Westen	144
De Dreyfus-affaire	146
De altijd bedreigde joodse identiteit	149
Napoleon in het Midden-Oosten	152
10. HET ZIONISTISCHE WONDER	155
Drie fundamenteën: Hess, Pinsker en Herzl	157
Het congres-zionisme en de Arabische Renaissance	160
1917: de eerste mijlpaal	164
Het zionistische tegen het Palestijnse nationalisme	166
1948: de teerling geworpen	169
11. EEN TEKEN VAN TEGENSPRAAK	171
Anti-judaïsme, antisemitisme en antizionisme	173
Het christelijke anti-judaïsme	176
Het Europese antisemitisme	179
De nazi-gruwel	182
Zionisten en antizionisten	185
12. ISRAËLISCHE PARADOXEN	187
De veiligheidsparadox	189
Het joods-Palestijnse dilemma	191
Een modern land zonder grondwet	195
De zionistische paradox	198
De verweesde diaspora	200
Beknopte woordenlijst	203
Beknopte chronologie	215
Bibliografie	227
Register	233

Inleiding

De verdwenen menora

Tweeduizend jaar geleden, onder koning Herodes, stond hij in het Heilige der Heiligen in de tempel van Jeruzalem: de massief gouden zevenarmige kandelaar of *menora*. Volgens het bijbelboek *Exodus* was het God zelf die Mozes op de Sinaï de opdracht gaf een lichter van zuiver goud te maken, met zes armen die van opzij uit de schacht omhoog gaan, drie aan elke kant. Het was het voorrecht van de priesters om de lampen op deze menora elke avond te ontsteken en ze 's morgens weer op te poetsen. De profeet Jesaja zag er het symbool in van Israël, dat hij omschreef als 'een licht onder de naties'.

Nadat de tempel in het jaar 70 tijdens de grote joodse opstand tegen Rome in de vlammen was opgegaan, werd de menora triomfantelijk door de Romeinen naar Rome gebracht en in de keizerlijke schatkamer opgeborgen. Daardoor werd de zevenarmige kandelaar het meest universele joodse symbool van de vernielde tempel, van het verslagen Jeruzalem en van de verdwenen staat, maar ook van de joodse hoop op verlossing en herstel. Ontelbare keren werd de menora afgebeeld in synagogen en op vloeren, lampen of armbanden. Toch was het volgens de joodse traditie verboden een identieke menora te gieten of er een driedimensionale afbeelding van te maken. Als het meest heilige voorwerp uit die traditie was het geen mens gegeven de echte menora te vervangen.

Sinds het jaar 70 weet niemand wat er met de menora is gebeurd. Wel is er een oude joodse legende, in 1937 opgetekend door de Oostenrijkse schrijver Stefan Zweig, die het spoor van de menora zou hebben teruggevonden. Dat verhaal wil dat de menora bijna vier eeuwen in de keizerlijke schatkamer in Rome bleef, tot de stad in het jaar 455 door de Vandalen werd geplunderd. Al die jaren is er geen jood geweest die de menora heeft gezien, met uitzondering van de keizerlijke schatbewaarder, en dat was in 455 ene Hyrcanus ben Hillel. Die probeerde de menora nog te verbergen. Maar op de dertiende dag dat Rome systematisch door de Vandalen werd leeggehaald, vonden ze ook de menora. In de laatste nacht van Rome werd de zware kandelaar door de plundersaars naar de monding van de Tiber versleept, waar de vloot voor anker lag die de woeste Vandalen vanuit Carthago naar het weerloze Rome had gebracht.

Voor de joodse gemeenschap van Rome was het verlies van de menora de grootste ramp sinds de val van Jeruzalem in het jaar 70. Al die jaren had alleen Hyrcanus de menora gezien. Maar ze wisten waar die zich bevond, en hadden nooit de hoop opgegeven hem ooit terug naar Jeruzalem te

brengen. Het verhaal wil dat de elf oudsten van de Romeinse gemeente, allemaal zeventigers of tachtigers, midden in de nacht hun menora achterna gingen. De twaalfde was een kind van zeven, Benjamin Marnefes. Omdat ze wisten dat hun tijd gekomen was, namen de oudsten het kind mee, zodat hij de herinnering aan de menora zou bewaren en doorgeven. De twaalf hebben nog gezien hoe hun menora in het morgenlicht door de Vandalen werd ingescheept, om voor lange tijd naar Noord-Afrika te verdwijnen.

Pas tachtig jaar later, in het jaar 535, bracht een vluchteling uit Carthago de Romeinse gemeenschap het nieuws dat de Vandalen door de Oost-Romeinse veldheer Belisarius waren verslagen en dat Belisarius de nog ongeschonden menora had buitgemaakt, om hem naar Constantinopel te verscheppen. Daar was op dat moment de christelijke keizer Justinianus aan de macht, die de glorie van het Romeinse rijk nog één keer liet opflakkeren.

De Romeinse ouderlingen die de menora in het Vandalenjaar 455 achterna waren gegaan, waren er uiteraard niet meer bij, maar wel de stokoude Benjamin Marnefes, die als enige overlevende de kandelaar met eigen ogen had gezien. Prompt besloot Benjamin om op hoge leeftijd met een jongere tijdgenoot naar Constantinopel te reizen, in de hoop dat keizer Justinianus zich alsnog genadiger zou betonen dan de Vandalen.

De joodse gemeenschap in Constantinopel kon hem helaas nauwelijks helpen, omdat Justinianus geen moment overwoog de menora terug aan de joden te geven. Wel bleek hij bereid de menora terug naar Jeruzalem te sturen, om bijgezet te worden in de christelijke Grafkerk en er te getuigen van de christelijke overwinning op de joden.

Weer was het een joodse goudsmid, wonderlijk genoeg een kleinzoon van Hyrcanus ben Hillel, die als vertrouweling van de schatbewaarder van Justinianus een oplossing vond. Om de keizer te misleiden maakte de goudsmid een zo volmaakte kopie van de menora dat de keizerlijke schatbewaarder de kopie boven het origineel verkoos, zodat Benjamin de echte menora in handen kreeg en hem in het grootste geheim naar Palestina terugbracht. Omdat hij wist dat het geen opzien zou baren wanneer een oude jood het stoffelijk overschot van een verwant in het Heilig Land wilde begraven, verborg Benjamin de menora in een stevige lijkst, waarmee hij in 536 in Jaffa aan land ging.

Toch had Benjamin elke hoop opgegeven om de menora terug naar Jeruzalem te kunnen brengen. Jeruzalem was in 536 een christelijke stad geworden, waar nauwelijks nog joden leefden. De menora kon slechts naar Jeruzalem terugkeren, bedacht Benjamin, als ook het joodse volk de stad en het land terugkreeg en er in vrede een nieuw bestaan kon opbouwen. Dus besloot de laatste getuige de menora in het Heilig Land op een onbekende plaats te begraven, in de hoop dat God zelf op het gepaste moment de joden de plaats zou tonen waar hij hem verborgen had.

Enkele weken later, aldus de legende, was ook de valse menora in het

Heilig Land, waar hij op bevel van Justinianus onder het altaar van de Grafkerk werd geplaatst. Hij is er niet lang gebleven. Toen de Perzen de stad tachtig jaar later op de Byzantijnen veroverden, namen ze de valse menora mee. Ze sloegen hem prompt aan stukken en smolten hem, om er sieraden van te maken.

De echte menora werd nooit teruggevonden. De zevenarmige kandelaar bleef wat hij ten tijde van Benjamin al was: het sterkste religieuze symbool van de verhoopte terugkeer van alle joden naar Israël. Daarom staat thans een reusachtige afbeelding van de menora, een gift van Groot-Brittannië, vóór het Israëlische parlement in Jeruzalem. Als politiek symbool van het nieuwe Israël moest de menora evenwel plaats maken voor de veel jongere davidsster, ook wel het Schild van David genoemd.

Die zeshoekige ster was eeuwenlang een vertrouwd gegeven uit de kosmogonie, maar was geen bekend joods symbool voordat het hexagram – zij het pas in de 14de eeuw van onze tijdrekening – aan koning David werd toegeschreven. Uit de veertiende eeuw dateert ook de oudste afbeelding van de davidsster, op een joods vaandel in Praag. Van daaruit verspreidde het Schild van David zich snel als het meest herkenbare symbool van de joodse gemeente, althans in Europa. In 1897 kozen de zionisten de blauwe davidsster als het centrale symbool voor hun verhoopte terugkeer naar het Heilig Land en voor hun hervestiging in het nieuwe Israël.

Toch heeft het Schild van David de oude menora nooit echt verdreven. Als de meest aangrijpende politieke en religieuze symbolen van het jodendom kunnen ze zelfs heel goed naast elkaar gebruikt worden, al staat de davidsster eerder voor de staat Israël en de menora voor het hele joodse volk, waar ook ter wereld. In Israël zelf horen ze samen, zodat ze vaak als inwisselbare symbolen worden afgebeeld. Elders kunnen ze evenwel gescheiden worden, zeker voor joden in de diaspora die zich nauwelijks in het nationale Schild van David herkennen.

Het is die spanning tussen de joodse menora en de Israëlische davidsster die centraal staat in deze politieke cultuurgeschiedenis van de joden. Politiek verwijst hier naar de zichtbare identiteit en organisatie van de joodse gemeenschappen, geschiedenis naar de vele vormen die deze organisatie in de loop der tijden heeft aangenomen. Omdat het een politieke cultuurgeschiedenis betreft, werd evenwel niet gekozen voor een zuiver chronologische maar eerder voor een thematische benadering. Doorheen de politieke geschiedenis van de joden zijn het immers dezelfde thema's die telkens weer opduiken en die de politieke geschiedenis van de joden nog het best samenvatten. Tegelijk zijn het twaalf politieke concepten die de lezer toelaten de cultuurgeschiedenis van de joden te structureren en de grote lijnen ervan bloot te leggen.

Natuurlijk onthult een gestructureerde politieke geschiedenis van de joden raakvlakken met diverse religieuze, sociale en culturele aspecten van het jodendom. Toch zijn het wezenlijk politieke concepten die in dit boek

de doorslag geven en die verklaren waarom bepaalde religieuze, sociale of culturele aspecten wel en andere niet belicht worden. Ondanks de schijn van het tegendeel is dit geen algemene geschiedenis van het jodendom, noch een encyclopedie van wetenswaardigheden die hier lukraak werden samengebracht.

Een politieke cultuurgeschiedenis van de joden legt uitsluitend de lijnen bloot die de joodse gemeenschap in uiterst verschillende vormen en tijden alsnog een zichtbare samenhang verlenen. Politiek is ook dat dit wel degelijk een geschiedenis van Israël betreft, ingebed in een veel bredere geschiedenis van de joden. De twaalf concepten die in dit boek centraal staan, zijn de twaalf zuilen van de staat Israël, zoals ook een niet-jood – een *goj* – ze kan herkennen. Tegelijk zijn het twaalf zichtbare zuilen met minder zichtbare fundamenten in de bonte wereld van de joodse diaspora, die in dit boek uitdrukkelijk op elkaar worden betrokken.

In veel opzichten wijst het onderscheid tussen de menora en de davidsster op een paradox die even oud is als het jodendom, dat altijd al verdeeld is geweest tussen het Land Israël en de diaspora. Hetzelfde geldt voor ‘de twaalf zuilen’ die in dit boek worden beschreven. Op het eerste zicht zijn het twaalf sleutels die de politieke geschiedenis van de joden ontsluiten. Bij nader toezien zijn het evenwel twaalf paradoxen, van Het Beloofde Land en Het Uitverkoren Volk tot de ambivalentie van volk en staat, de Messiaanse spanning, de zionistische paradox en de Thuisloze Geest. Ze wijzen zowel op grote spanningen en tegenstellingen die het vlakke verloop van de geschiedenis voortdurend doorkruisen, als op een vruchtbare wisselwerking die elke tegenstelling kan overwinnen en een fatale polarisatie kan voorkomen.

Die paradoxen verduidelijken ook waarom een politieke geschiedenis van de joden geen rechtlijnig verloop noch een definitief rustpunt kan kennen. Het minste wat van de cultuurgeschiedenis van de joden gezegd kan worden, is dat het een teken van tegenspraak blijft. Dat was al zo voor Grieken en Romeinen, en dat blijft ook zo in het joodse jaar 5761 of het christelijke jaar 2001.

1. HET BELOOFDE LAND

Volgens een oude joodse legende bleef God, toen Hij bijna klaar was met de schepping van de wereld, met een handjevol restjes zitten. Die gebruikte Hij allemaal bij de schepping van het Beloofde Land.

Ina Friedman

De zevenarmige menora was niet het oudste en zelfs niet het meest vereerde joodse symbool. Dat was eeuwenlang de verbondsark, het gouden schrijn dat naar verluidt de Stenen Tafelen of de verbondsakte bevatte die Mozes op de Sinai van God ontving en waarop God zelf de Tien Geboden neerschreef die de joden geacht werden na te leven. Volgens het bijbelboek *Exodus*, dat een nauwkeurige beschrijving van de ark bevat, werd het schrijn bewaakt door twee gouden cherubijnen, waarvan de uitgespreide vleugels de rugleuning vormden van Gods troon op aarde. Omdat de ark een mobiel heiligdom was dat door de rondzwervende joden kon worden meegenomen, was het schrijn met vier gouden ringen en twee draagstokken uitgerust. Pas na de verovering en eenmaking van het Beloofde Land door koning David, bouwde koning Salomo er in de 10de eeuw v.C. een tempel voor, zodat de verbondsark het vaste referentiepunt werd voor het toenmalige Israël, en het enige Godshuis onder de mensen.

In de vijf bijbelboeken die aan Mozes worden toegeschreven – de Hebreeuwse thora of Griekse pentateuch – was de verbondsark zo heilig dat het schrijn uitsluitend door priesters en levieten benaderd mocht worden. Bovendien werd er zo'n kracht aan toegeschreven dat de ark als Israëls sterkste wapen werd ingezet en onder zijn vijanden onnoemelijke schade aanrichtte. In die zin was het de verbondsark die de joden het Beloofde Land in handen gaf en die er vanuit de tempel in Jeruzalem voor zou zorgen dat God zijn belofte trouw bleef.

Een en ander maakt het des te merkwaardiger dat de ark al in de 6de eeuw v.C. verdween en nooit werd teruggevonden. Nog vreemder is het dat die verdwijning door de bijbelse auteurs zelfs niet werd opgetekend, en dat na de val van Jeruzalem in het jaar 586 v.C. nooit meer naar de ark werd verwezen. In dat jaar werd Jeruzalem veroverd door de Babylonische koning Nebukadnezar, die vele joodse vooraanstaanden in ballingschap met zich meevoerde. 'Misschien was het verlies van de ark te vernederend

om te worden vermeld,' schrijft de Amerikaanse jood Chaim Potok. 'We zullen er nooit meer iets over horen.' In geen bijbels geschrift sinds de ballingschap werd nog naar de ark verwezen. Die verdween zo plotseling dat ze zelfs uit het joodse geheugen verdween.

Wie zich niet bij dat 'nooit meer' kon neerleggen, was de Britse journalist Graham Hancock. Die zag uitgerekend in het verre Ethiopië in de jaren tachtig van de 20ste eeuw zoveel arken – in elke Ethiopisch-orthodoxe kerk zou een kopie van de verbondsark staan – dat hij een indrukwekkend onderzoek uitvoerde dat hem tot de overtuiging bracht dat de echte verbondsark zich nog altijd in Aksoem bevindt. Aksoem, in de huidige Ethiopische provincie Tigre, was eeuwenlang de hoofdstad van een bloeiend Ethiopisch rijk dat zich van oudsher op zijn afstamming van de bijbelse koning Salomo beriep. Salomo ontving immers de koningin van Sheba, volgens de joodse historicus Flavius Josephus geen Arabische of Jemenitische koningin, maar 'de koningin van Egypte en Ethiopië.' Die keerde niet alleen met vele geschenken naar Ethiopië terug, maar ze bleek tevens zwanger en baarde later een zoon van Salomo – koning Menelik – die in Ethiopië als de vader van een salomoïsche dynastie wordt vereerd.

Volgens Hancock werd de ark al in de 7de eeuw v.C., onder de verdorven Judese koning Manasse, door wetsgetrouwe joden vanuit Jeruzalem naar een eiland bij het Egyptische Aswan overgebracht. Door de val van Jeruzalem en de Babylonische ballingschap in de 6de eeuw v.C. kon een terugkeer van de ark nauwelijks overwogen worden. Toen ook Aswan in de 5de eeuw v.C. door de Perzen werd bedreigd, ging de ark volgens Hancock via de Nijl naar een eiland in het Ethiopische Tanameer en van daaruit naar de toenmalige hoofdstad Aksoem. Het Perzische wereldrijk, de veroveringen van Alexander de Grote en het Romeinse imperium zouden die situatie bestendig hebben, zeker toen het joodse rijk door zijn oorlogen met Rome voor bijna tweeduizend jaar verloren ging.

Deze lezing van een godvergeten geschiedenis wil dat dit ook de oorsprong is van het Ethiopische jodendom en van de bekende falasja's, die zelfs het Ethiopische christendom overleefden en wier nazaten in de jaren 1984-1991 naar Israël werden overgevlogen. In de 17de eeuw werd het aantal falasja's – Ethiopische joden, geen christenen – nog op 500.000 geraamd, in de late 19de eeuw op 150.000. In de jaren 1980 waren het er nog hooguit 30.000. Ze keerden vrijwel allemaal naar Israël terug. Alleen de verbondsark is volgens Hancock in Aksoem gebleven, net als de minstens 10.000 kopieën in de vele Ethiopisch-orthodoxe kerken, die zich dit uitgesproken joodse symbool konden toe-eigenen doordat de joden zelf er nauwelijks nog raad mee weten. Bij afwezigheid van een tempel in Jeruzalem is er immers geen plaats meer voor het oudste symbool van het Beloofde Land.

De Britse historica Karen Armstrong merkte op dat de verbondsark zo geruisloos uit de joodse geschiedenis verdween omdat er al in de 6de

eeuw v.C. geen plaats meer was voor dit materiële anker van de joodse staat. Het kan geen toeval zijn dat de ark verdween tussen de val van het toenmalige noordrijk in het jaar 721 v.C. en de val van het zuidrijk in het jaar 586 v.C. Sindsdien leeft de grote meerderheid van alle joden in de diaspora en niet meer in het Beloofde Land, althans niet in de betekenis die hun voorouders aan die benaming konden geven. Zelfs de joodse heropleving onder de Hasmoneeën in de jaren 143-63 v.C. en de grandioze tempel van Herodes de Grote brachten de ark nimmer terug.

Blijkbaar staat de verbondsark voor een strikt territoriale opvatting van het Beloofde Land die van de vierduizend jaar van de joodse geschiedenis slechts enkele honderden jaren heeft standgehouden. Dat het Beloofde Land zich als politiek-religieuze term kon handhaven en ook in de diaspora een zo grote aantrekkingskracht op de joden bleef uitoefenen, roept dus ook niet-territoriale betekenissen op. Die bleken zelfs sterk genoeg om de verdwijning van de verbondsark te overleven.

Het land van Abraham, Isaac en Jacob

Van de eerste duizend jaar van de joodse geschiedenis, het tweede millennium v.C., weten we bitter weinig. Wat de belangrijkste joodse tenoren van dat millennium betreft – van de aartsvaders Abraham, Isaac en Jacob tot Mozes en koning David – hebben we geen andere bronnen dan de bijbel. Uit die ene bron blijkt dat de joden duizend jaar lang geen eigen land hadden. Over Abraham schrijft de bijbel dat hij opgroeide in het Ur der Chaldeeën, in het zuiden van Mesopotamië (ook wel het ‘Tweestromenland’ genoemd), maar dat hij als ‘een zwervende Arameeër’ het hele Midden-Oosten doorkruiste. Om aan hongersnood te ontkomen, vestigden zijn nazaten zich in Egypte, waar ze naderhand tot slavernij vervielen. Het was Mozes, die opgroeide als een Egyptische prins, die zijn volk uit Egypte leidde voor een lang verblijf in de woestijn en een moeizame en trage verovering van het toenmalige Kanaän. Niemand weet wanneer Abraham en Mozes precies leefden, noch hoe lang de joden in Egypte of in de woestijn verbleven, wanneer ze Egypte precies verlaten hebben, en hoe ze Kanaän onder controle kregen. Als we aannemen dat Abraham een tijdgenoot was van de Babylonische koning Hammoerabi en dat koning David het Beloofde Land omstreeks het jaar 1000 v.C. onder zijn gezag verenigde, heeft die hele periode minstens acht eeuwen geduurd.

Een bijkomend probleem is dat de joodse bijbel, voor christenen het Oude Testament, pas na koning David werd opgetekend. Van de vier geschreven bronnen van de vijf boeken van Mozes wordt aangenomen dat de oudste delen tussen de 10de en 8ste eeuw v.C. werden geschreven, het derde deel in de 7de eeuw v.C., het vierde deel pas na de ballingschap, in de 6de eeuw v.C. Dat tijdsverloop impliceert dat de vijf boeken van

Mozes geen eigentijdse gebeurtenissen beschrijven, maar een tijdperk dat bij de redactie van de thora al honderden jaren was afgesloten. Het ligt voor de hand dat de auteurs een en ander in termen van hun tijd hebben geschreven en herschreven, vanuit een feitelijk land dat hun voorouders van Godswegen werd toegezegd, maar dat die nooit hebben gekend.

De oudste verwijzingen naar het Beloofde Land, in het bijbelboek *Genesis*, blijven trouwens bijzonder vaag. Iedereen die enigszins met de bijbel vertrouwd is, kent de woorden van God tot Abraham. 'Trek weg uit uw land, uw stam en uw familie, naar het land dat ik u aan zal wijzen.' Als ze in Kanaän aankomen, de bijbelse naam voor het latere Israël, heet het dat God 'dit land aan uw nageslacht in bezit zal geven' en later: 'ga het hele land door in de lengte en in de breedte, want ik schenk het aan u! Aan uw nakomelingen schenk ik dit land, vanaf de beek van Egypte [nu de Golf van Akaba] tot aan de Eufraat, het gebied van de Kenieten, Kenizzieten, Kadmonieten, Hethieten, Perizzieten, Refaïeten, Amorieten, Kanaänieten, Girgasiëten en Jebusieten.'

Het is die belofte die God ten aanzien van Isaac en Jacob, zoon en kleinzoon van Abraham, zou herhalen. 'Trek niet naar Egypte, maar ga wonen in het land dat ik u wijs,' hoort Isaac in Gerar. 'Want aan u en aan uw nakomelingen zal ik heel dit gebied geven, en ik zal de eed gestand doen die ik uw vader Abraham gezworen heb.' Jacob ontmoette God weer in Betel, waar hij van vermoeidheid in slaap viel. 'Het land waar gij op ligt, zal ik aan u en aan uw nakomelingen geven.'

Toch was er geen sprake van dat de aartsvaders Abraham, Isaac en Jacob het Beloofde Land ooit in bezit konden nemen. Wel kocht Abraham er 'van Efron de Hethiet' een eerste stuk land, de akker met de grot van Makpela in Hebron, om er zijn vrouw Sara te kunnen begraven. Van de Chiwriet Hemor kocht Jacob later een tweede stuk land in Sichem, om er een altaar voor de God van Israël op te richten. Het heeft Jacob niet belet om in hongerige tijden zijn zeventig zonen en kleinzonen – aldus *Genesis* – naar Egypte te volgen, al werd hij volgens de traditie net als Abraham en Isaac in Hebron begraven. Volgens het bijbelboek *Exodus* zijn de nakomelingen van Jacob 430 jaar in Egypte gebleven, waar hun aantal dermate toenam 'dat de Egyptenaren er bang van werden,' zodat die hen door dwangarbeid onderdrukten en het leven zuur maakten.

Bijbelkenners zijn niet geneigd die 430 jaar in Egypte als een betrouwbaar cijfer te interpreteren, evenmin als de veertig jaar van Israël in de woestijn en de snelle verovering van Kanaän die er volgens het bijbelboek *Jozua* op volgden. Velen zijn geneigd om Israëls jaren in Egypte te verkorten en die in de woestijn te verlengen. De koppigste dwarsligger van de orthodoxe chronologie in de 20ste eeuw was ongetwijfeld de Russisch-Amerikaanse jood Immanuel Velikovsky (1895-1979), die de uittocht of exodus van de joden uit Egypte al omstreeks het jaar 1500 v.C. situeerde, gevolgd door een extreem lange zwerftocht door de woestijn. Dat weet Velikovsky

aan de uitzonderlijke rampen – een kosmische catastrofe – waarmee die uittocht gepaard ging, waarvan de bijbelse Plagen van Egypte hooguit een verflauwde echo bewaarden. In werkelijkheid ging het volgens Velikovsky om een natuurramp van ongekeerde omvang, met aardbevingen, vulkaanuitbarstingen, uitzonderlijke droogten en reusachtige overstromingen die grote delen van het Midden-Oosten in puin legden. In Egypte zou de ramp de woeste Hyksos aan de macht gebracht hebben, op Kreta werd de Myceense beschaving van de aardbodem weggeveegd, over de hele toenmalige wereld sloegen de overlevenden op de vlucht. Zoals de psalmist schrijft, waren het tijden dat ‘bergen rezen en dalen zonken.’ Toen de storm ging liggen, aldus Velikovsky, was het Midden-Oosten zo verwoest dat ook de joden eeuwen nodig hadden om zich van de klap te herstellen.

Feit is dat de joodse exodus uit Egypte het meest ingrijpende gebeuren uit de joodse voorgeschiedenis bleef en dat de lange zwerftocht van de joden in de woestijn het ware fundament is van hun uitzonderlijke religieuze en politieke ervaring. Dat bevestigt ook de meest orthodoxe lezing van de boeken van Mozes, toegespitst op de Godsopenbaring – in wolken van rook en vuur – op de Sinai, de verbondssluiting en de hernieuwde hoop op het Beloofde Land.

Pas toen kreeg het Beloofde Land meer precieze grenzen, zoals die onder meer in het bijbelboek *Numeri* werden opgetekend. ‘De zuidgrens loopt van de woestijn van Sin [de Sinai] langs de grens van Edom. Deze grens begint in het oosten bij het uiterste punt van de Zoutzee [de Dode Zee], gaat in een bocht zuidelijk om de pas van Akrabbim, loopt door naar Sin en komt uit ten zuiden van Kades-Barnea; zij gaat dan verder naar Chasar-Addar en loopt door tot Asmon. Van Asmon buigt de grens om naar de beek van Egypte [de Golf van Akaba] en loopt uit op de zee. De westgrens wordt gevormd door de Grote Zee [de Middellandse Zee]. De noordgrens loopt als volgt: vanaf de Grote Zee moet gij een lijn trekken naar de berg Hor en van de berg Hor tot de weg naar Hamat. De grens komt uit bij Sedad, gaat vandaar naar Zifron en eindigt bij Chasar-Enan. Voor de oostgrens moet gij een lijn trekken van Chasar-Enan naar Sefam. Van Sefam daalt de grens naar Ribla ten oosten van Ain, loopt vlak langs de bergketen ten oosten van het meer Kinneret [het meer van Galilea] en daalt dan naar de Jordaan om te eindigen met de Zoutzee. Dat zijn de grenzen van uw land.’

Helaas waren die grenzen minder precies dan bij eerste lezing mag blijken, en niet dezelfde die in andere bijbelboeken – zoals *Jozua* en *Ezechiël* – worden aangegeven. Bovendien stemmen ze hoegenaamd niet overeen met het land dat in de loop van zijn geschiedenis in feite door Israël of Juda beheerst werd. Dat scheen ook de auteur van het bijbelboek *Deuteronomium* te beseffen toen hij de vijf boeken van Mozes afsloot door het Beloofde Land gelijk te stellen met ‘al het land’ dat Mozes vanaf de berg

Nebo, tegenover Jericho, kon zien. 'Van Gilead tot Dan, heel Naftali, het gebied van Efraïm en Manasse, het gebied van Juda tot aan de Zee in het westen, de Negeb, de Jordaanstreek, de vlakte van Jericho, de palmenstad, tot Soar toe.' Dat land konden de joden zelden in één hand verenigen.

Het reële land van Israël

Het land dat Mozes vanaf de berg Nebo te zien kreeg zonder het te mogen betreden, werd nog geen tweehonderd van de afgelopen vierduizend jaar door één joodse koning bestuurd: circa honderd jaar door de koningen Saul, David en Salomo en tachtig jaar door de Hasmoneeën, achthonderd jaar later. Aangenomen wordt dat het rijk onder koning David (1010-970 v.C.) het grootst was. Het strekte zich uit aan beide oevers van de Jordaan en van de Negeb tot de Eufraat. Van de twaalf stammen van Israël vestigden zich er negen op de Westoever van de Jordaan, twee op de Oostoever. De twaalfde, Manasse, woonde aan beide kanten van de Jordaan. Naast het eigenlijke Israël veroverde David Moab en Edom ten oosten en ten zuiden van de Dode Zee en Damascus en Soba ten noorden van het meer van Galilea. Bovendien beheerste David het land van de Filistijnen aan de Middellandse-Zee kust en dat van de Arameeërs tot aan de Eufraat. Het rijk van David was vijf keer zo groot als het huidige Israël.

Dat rijk heeft David nauwelijks overleefd. Davids zoon Salomo, de bouwheer van de eerste tempel, was vele jaren lang de laatste koning van het ene rijk. Al onder de zonen van Salomo, Jeroboam en Rehabeam, kwam het omstreeks het jaar 925 v.C. tot een fatale scheuring tussen Noord en Zuid. Tien van de twaalf stammen schaarden zich rond Jeroboam en vormden het koninkrijk Israël, met de nieuwe hoofdstad Samaria en een eigen tempel op de berg Gerizim. Twee van de twaalf vormden het koninkrijk Juda, met Jeruzalem als hoofdstad. De vazal-koninkrijken onder koning David konden die scheuring nauwelijks overleven.

In zowel Noord als Zuid volgden negentien koningen elkaar op, zij het over een heel verschillende tijdspanne. Het grote noordrijk, volgens Potok goed voor 800.000 inwoners, werd in het jaar 721 v.C. door Assyrië veroverd en van alle joden ontdaan. Het kleine zuidrijk, met een bevolking van circa 200.000 joden, was hooguit een schaduw van het rijk van David. Honderdvijftig jaar na de val van Samaria, in het jaar 586 v.C., viel ook Jeruzalem en werden stad en tempel door de Babyloniërs met de grond gelijk gemaakt. De Judese elite werd gevankelijk naar Babylon afgevoerd.

De Babylonische ballingschap heeft overigens niet zo lang geduurd. Nadat Babylon in het jaar 539 v.C. door de Perzische koning Cyrus de Grote werd veroverd, stemde die er snel in toe om de joodse ballingen die dat wensten naar Juda te laten terugkeren. Toch wijst de traagheid van die terugkeer op de grote problemen die de ballingen in het verwoeste Juda

ondervonden. Ook al werd de tempel al in de jaren 520-515 v.C. opnieuw herbouwd, het duurde nog minstens vijftig jaar voordat de joodse gemeenschap in Juda zich onder Nehemia en Ezra weer kon oprichten. Andere bronnen zijn geneigd die termijn nog met een halve eeuw te verlengen. Overigens keerden de ballingen niet terug naar een vrij land, maar naar een Perzische provincie, een deel van één van de twintig satrapieën van het Perzische wereldrijk. Wel genoot Juda een grote interne autonomie onder een eigen hogepriester, zij het onder het politieke gezag van de Perzische satraap in Damascus.

Aan die half autonome, half onderworpen situatie hebben de Macedonische veroveraar Alexander de Grote en zijn nakomelingen weinig veranderd. Na de dood van Alexander in het jaar 323 v.C. in Babylon, werd Juda – sindsdien Judea genoemd – een deel van het rijk van de Egyptische Ptolemeeën en later van de Syrische Seleuciden. Het bleef een klein en weinig belangrijk deel van het rijk. Karen Armstrong noemt het 'een tempelstaat' onder het lokale gezag van priesters en een Raad van Oudsten. Met het voormalige noordrijk had die tempelstaat niets meer te maken, met de nagenoeg dertig Griekse steden die er onder de opvolgers van Alexander verrezen al evenmin. Wat er van het Beloofde Land overbleef, was een kleine enclave rond Jeruzalem en het ruige Judea.

Pas in de 2de eeuw v.C., achthonderd jaar na koning Salomo, werd Judea het centrum van een merkwaardige heropleving. De joodse steen des aanstoots was het vurige hellenisme van de Seleuciden in Antiochië, die er niet voor terugdeinsden ook de tempel in Jeruzalem te ontheiligen. In de jaren 169-164 v.C. brak er in Judea een opstand uit onder de Makkabeeën, naam van de vijf zonen van een zekere Mattatias, die niet alleen de Grieks-hellenistische voorgedij zouden afwerpen, maar die in vele opzichten ook het rijk van koning David konden herstellen. Onder de opvolgers van de Makkabeeën, de Hasmoneeën, konden Judea en Perea, aan beide oevers van de Jordaan, in het jaar 142 v.C. de volledige autonomie afdwingen van een eerste joodse staat in bijna vijf eeuwen. Vanuit dat bruggenhoofd kon Simon, de laatste Makkabeeër, in de jaren 142-135 v.C., Samaria en Idumea veroveren. De Hasmoneeër Johannes Hyrcanus kon daar in de jaren 128-104 v.C. Galilea aan toevoegen. Op dat moment was Galilea meer dan zes eeuwen lang, sinds de val van Samaria, een verheidenst land geweest. De laatste Hasmoneeën maakten het werk af door in de jaren 103-76 v.C. ook Moabitis, het land van de Nabateeërs, Galaaditis (de huidige Golan) en vrijwel de hele Middellandse-Zee kust aan het joodse rijk toe te voegen. Het was het grootste rijk dat de joden sinds David en Salomo hadden bestuurd.

Helaas stonden op dat moment de Romeinen al voor de deur. Die vielen in het jaar 63 v.C. de joodse staat binnen om partij te kiezen in een bloedige burgeroorlog onder de Hasmoneeën. Maar de Romeinse veldheer Pompeius was er de man niet naar om in Judea uitsluitend het spel van

de vechtende Hasmoneeën te spelen. Nadat hij na een bloedige belegering Jeruzalem veroverde, reduceerde hij de joodse staat tot Judea, Perea, Idumea en Galilea. Dat wil zeggen dat hij alle steden en streken waar een meerderheid van niet-joden woonde aan de politieke macht van Jeruzalem onttrok. Dat was onder meer het geval voor Samaria en de Dekapolis, een bond van negen Griekse steden op de Oostoever van de Jordaan en één stad op de Westoever – Skythopolis, het huidige Bet Sjean – die aan de provincie Syrië werden toegewezen.

De Romeinen hebben voor het Beloofde Land vrijwel alle politieke formules beproefd die ze maar konden bedenken. In eerste instantie benoemden ze een hogepriester tot stadhouder, zij het uitsluitend over Judea, Idumea, Perea en Galilea. In de jaren 40-4 v.C. erkenden ze de Idumeeër Herodes de Grote als koning over vrijwel alle gebieden die de Hasmoneeën veroverden, met uitzondering van de Dekapolis, zij het onder Romeinse voogdij. Ook Herodes heerste dus over een land aan beide kanten van de Jordaan. Na de dood van Herodes de Grote verdeelden ze de joodse staat onder diens drie zonen. Archelaus kreeg Judea, Samaria en Idumea, Herodes Antipas Galilea en Perea, Filippus de Golan en andere delen van Syrië.

Archelaus maakte het evenwel zo bont dat Rome Judea, Samaria en Idumea in het jaar 6 naar zich toe trok en onder een Romeinse procurator of landvoogd stelde, hoewel Galilea en Perea van Herodes Antipas bleven en de Golan van Filippus. Nog één keer werden alle *joodse* gebiedsdelen onder één koning verenigd: Herodes Agrippa I, een kleinzoon van Herodes de Grote, in de postchristelijke jaren 37-44. Het mocht niet baten. Na de vroege dood van Agrippa I werden voor het eerst alle joodse gebiedsdelen in het jaar 44 onder het gezag van een Romeinse landvoogd geplaatst. Twintig jaar later brak de grote joodse opstand uit, die elke vorm van joodse autonomie voor vele jaren zou vernietigen.

Na de laatste joodse opstand, in de jaren 132-135, werd de joodse staat door de Romeinen zo grondig ontmanteld dat hij voor meer dan achttien eeuwen uit de geschiedenis verdween. De Babylonische ballingschap, die in de bijbel zulke diepe sporen heeft getrokken, heeft hooguit zeventig jaar geduurd. De 'grote ballingschap' zou maar liefst 1813 jaar aanslepen, van het jaar 135 tot 1948. 'Tot dan toe werden de zwartste nachten van het jodendom nog door het daglicht onderbroken,' verzuchtte een joodse kroniekschrijver na 135. 'Thans zijn er geen dagen meer en lijkt de nacht eeuwig te duren.'

Na een zo lange nacht was het geen sinecure de grenzen van het Beloofde Land te bepalen. De Israëliëse onafhankelijkheidsverklaring van 1948 zwijgt er in alle talen over. Vele zionisten droomden in de jaren twintig en dertig van een joods thuisland op de beide oevers van de Jordaan, zoals in het rijk van koning David of dat van de Hasmoneeën. Al in 1920 heeft de Britse mandaathouder dat perspectief krachtig afgewezen, door

de Oostoever van de Jordaan – het toenmalige Transjordanië, nu Jordanië – van ‘de voorwaarden van het mandaat’ uit te sluiten. De verdeling van het land op de Westoever was voor de Britten al ingewikkeld genoeg. Daar beslisten de Verenigde Naties in 1947 tot een opdeling van het land in twee staten, één voor de joden en één voor de Palestijnen. Door de Arabische afwijzing van dit verdelingsplan en doordat de Palestijnen massaal op de vlucht gingen – of door de joden werden verjaagd – kon Israël in 1948 weliswaar een veel groter deel van het mandaatgebied bemachtigen, maar zonder de Gazastrook en een groot deel van de Westoever dat door radicale zionisten ‘Judea en Samaria’ werd genoemd. Die gebiedsdelen kon Israël pas in de Zesdaagse Oorlog van 1967 bemachtigen, al moest het die dertig jaar later gaandeweg weer prijsgeven.

Nooit een leeg land

De precieze grenzen van het Beloofde Land blijven even omstreken als ze dat altijd al waren. Dat heeft veel te maken met het elementaire maar door joden vaak vergeten feit dat Israël nooit ‘een leeg land’ was. Toen het Beloofde Land circa drieduizend jaar geleden door de joden werd veroverd, was het volgens het bijbelboek *Jozua* het land van Kanaänieten, de Hethieten, de Chiwwieten, de Perizzieten, de Girgasieten, de Amorieten en de Jebusieten. Bij de heroprichting van de joodse staat in 1948 was het land al meer dan duizend jaar bewoond door een meerderheid van christenen en moslims. In 1948 had het toenmalige mandaatgebied nog een Palestijnse meerderheid. Dat veranderde pas toen die meerderheid in 1948 massaal op de vlucht sloeg of door terugkerende joden werd verjaagd.

De bijbel is bijzonder duidelijk over de vraag wat er drieduizend jaar geleden met de oorspronkelijke bevolking van Kanaän moest gebeuren. ‘Wanneer gij de Jordaan oversteekt, moet gij alle bewoners uit het land verdrijven. Dan zult gij het land in bezit nemen om er te wonen, want ik geef het u.’ De joodse veroveraars namen dat goddelijk bevel bijzonder letterlijk. ‘Alles in de stad sloegen ze met de ban, mannen en vrouwen, kinderen en grijsaards, runderen, schapen en ezels, een prooi voor het zwaard,’ schrijft het boek *Jozua* in een relaas over de verovering van Jericho. Bij de verovering van de stad Ai werden alle verdedigers tot in de woestijn achtervolgd en gedood. Daarna ‘keerden ze terug naar Ai en doodden ook daar iedereen. In totaal kwamen er op die dag 12.000 mensen om, mannen en vrouwen, heel de bevolking van Ai.’ Ook Makkeda heeft Jozua op die dag ingenomen. Hij verklaarde de stad en de koning dood en liet geen enkele inwoner ontkomen. ‘Van Makkeda trok Jozua met heel Israël naar Libna. En Jahweh leverde ook die stad met zijn koning aan Israël over. Jozua doodde allen in die stad en liet geen levend wezen ontkomen.’ Van Eglon trok Jozua met heel Israël naar Hebron. ‘Zij bestormden de stad,

namen ze in en doodden de koning en alle levende wezens in de stad, evenals in de onderhorige steden.' Zo veroverde Jozua het hele land: het bergland, de Negeb, het laagland en de duinstreek. 'Hij liet niemand ontkomen en alles wat leefde sloeg hij met de ban, zoals Jahweh de God van Israël had bevolen.' Jozua maakte zelf de optelsom: 31 koningen werden door hem en de Israëlieten ten westen van de Jordaan verslagen. Zoals Jahweh aan Mozes had bevolen, moesten ze hen genadeloos uitroeien. 'Zo veroverde Jozua heel het land overeenkomstig Jahweh's belofte aan Mozes, en verdeelde het onder de stammen van Israël.'

Aangenomen wordt dat die verovering van Kanaän honderden jaren duurde, voordat koning David er omstreeks 1000 v.C. een verenigd joods rijk kon vestigen. De volkeren die door Jozua als de oorspronkelijke bewoners van Kanaän werden vermeld, waren toen al lang verdwenen. Israëls eerste koning, Saul, moest vooral strijd leveren tegen de Filistijnen, de Moabieten, de Ammonieten, de Edomieten en de Amalekieten. Hij deed dat even ongenadig als zijn voorvader Jozua. Zelfs van koning David, Sauls opvolger en Israëls grootste koning, werd geschreven dat hij het Moabitische leger 'man voor man' liet afslachten.

De taaiste tegenstanders van de eerste Israëlietische koningen waren de Filistijnen, net als de joden nieuwkomers in het Midden-Oosten, die zich drieduizend jaar geleden in het kustgebied vestigden en die de joodse staat nooit helemaal kon onderwerpen. Volgens *Deuteronomium*, *Amos* en *Jeremia* kwamen de Filistijnen van het eiland Kaftor naar Kanaän. Doorgaans wordt aangenomen dat Kaftor naar Kreta verwijst, al koos Velikovsky voor Cyprus. Ten tijde van Saul en David vormden ze een vijfstedebond, bestaande uit Gaza, Asjdod, Askalon, Gat en Ekron, op de zuidkust van Israël. De joodse koningen konden hen nooit in de joodse staat integreren. Pas onder de Hasmoneeën, in de 1ste eeuw v.C., kwamen de Filistijnse steden tijdelijk onder joodse voogdij. Het is niet uitgesloten dat de Filistijnen de gedeeltelijke voorouders van de latere Palestijnen waren. Ze zouden aan de basis hebben gelegen van de naam Palestina, naar de Griekse naam voor het zuidelijke deel van de Syrische kust: *Surioi hoi Palaistinoi*.

Toen het Israëlietische noordrijk al in het jaar 721 v.C. voor de Assyriërs moest capituleren, werden alle joden er naar verluidt door de Assyriërs gedeporteerd en door vreemde volkeren vervangen. Van tien van de twaalf stammen van Israël ontbreekt in de joodse geschiedenis sindsdien elk spoor. Zelden is een volk zo snel en zo radicaal uit de geschiedenis verdwenen. Als de Verloren Stammen van Israël werden ze sindsdien op de vreemdste plaatsen gezocht – Amerika, Ethiopië, Indië, China – maar nergens gevonden.

Hun plaats in het Beloofde Land werd ingenomen door de zogenaamde Samaritanen, een naam die werd afgeleid van de toenmalige hoofdstad van het noordrijk, Samaria. De nieuwkomers brachten hun eigen goden mee, maar gingen ook Jahweh vereren. Enkele eeuwen later hield alleen

Jahweh stand en werden de nieuwkomers in zekere zin verjoodst, zij het met grote verschillen ten aanzien van Juda. Tussen joden en Samaritanen kwam het nooit goed. Weliswaar werden de stad Samaria en de Samaritaanse tempel op de berg Gerizim in het jaar 128 v.C. door de Hasmoneeër Johannes Hyrcanus veroverd, maar in tegenstelling tot Galilea kon de kloof tussen joden en Samaritanen niet meer worden overbrugd. Voor de joden waren de Samaritanen erger dan heidenen en was Samaria een schandvlek op het blazoën van het Beloofde Land, die ze nooit konden uitwissen.

Overigens hadden orthodoxe joden het even moeilijk met de vele Grieks-hellenistische steden die onder de Seleuciden in het Beloofde Land als paddestoelen uit de grond schoten. De joodse historicus Eli Barnavi telt er een dertigtal, waaronder de tien steden van de Dekapolis, maar ook opvallend veel in het kustgebied tussen Ptolemaïs (Akko) en Demos Seleucia (Gaza). Wellicht werden die steden in hoofdzaak door vreemde immigranten of kolonisten bewoond, maar er waren ongetwijfeld ook gehelleniseerde joden bij die het Grieks boven het Aramees en zeker boven het Hebreeuws verkozen.

Ten voordele van de joden spreekt dan weer dat er in het Beloofde Land altijd ook joden bleven wonen. Ondanks de gruwel van de joodse opstanden en de Judees-Romeinse oorlogen in de jaren 66-135, die leidden tot de langdurige verdwijning van de joodse staat, werden niet alle joodse overlevenden door de Romeinen tot slaven gemaakt of verjaagd. Volgens de Israëliëse ex-minister Abba Eban zou vooral Galilea relatief ongeschonden de oorlogen overleefd hebben, met een joodse bevolking van circa 400.000 overlevenden in 135. De belangrijkste joodse steden na het verdwijnen van de joodse staat werden de Galilese steden Tiberias en Sepphoris. Die Galilese basis van het jodendom zou nog eeuwenlang standgehouden hebben, om slechts heel geleidelijk in de loop van het eerste christelijke millennium in verval te raken. De belangrijkste factoren in dat verval waren niet zozeer de Romeinen, als wel de christenen. Vooral de opheffing van het joodse patriarchaat door de christelijke keizer Theodosius II in 429 was fataal voor de joodse gemeenschap in Galilea. Toch schat Eban het aantal joden in het Beloofde Land op dat moment nog op tien tot vijftien procent van de bevolking.

In vier steden van het Beloofde Land heeft een klein aantal joden, ondanks onderbrekingen, vrijwel altijd standgehouden: Safed en Tiberias in Galilea, Jeruzalem en Hebron in Judea. De heilige stad Safed, ten noorden van het meer van Galilea, geldt zelfs als de stad die de voorbije tweeduizend jaar zonder enige onderbreking door joden bewoond werd.

Het Beloofde Land, niet de Beloofde Staat

Eén van de fundamenteën van het zionisme wil dat het Beloofde Land – het land Israël, *Eretz Israël* – gelijkgesteld wordt met de Beloofde Staat – de staat Israël, *Medinath Israël*. Het zionisme deelt immers het 19de-eeuwse nationalistische uitgangspunt dat geen onderscheid meer aanvaardt tussen volk en staat, of er van uitgaat dat bij elke natie als vanzelf ook een staat hoort. Hoewel die gelijkstelling wortels heeft tot in een grijs verleden, bewijst uitgerekend het Israëlische voorbeeld hoezeer de geschiedenis van dit nationalistische model kan afwijken.

Ironisch genoeg is het moderne Israël geen joodse staat. Formeel is het een seculiere staat op basis van de scheiding der machten, de godsdienstvrijheid en de gewetensvrijheid, de politieke rechten en vrijheden en de gelijkberechtiging van alle Israëlische burgers, of het nu joden zijn, christenen, moslims of ongelovigen. In Israël is het judaïsme dus geen staatsgodsdienst. Wel garandeert ‘de wet op de terugkeer’ dat elke jood die dit wenst zich in Israël mag vestigen en er het Israëlisch staatsburgerschap kan krijgen. Ook heeft de religieuze wet in Israël een grote feitelijke macht. Maar van de seculiere grondvesten van 1948 is de staat Israël nooit afgeweken. Wie dat probeert, zou vrijwel zeker interne tegenstellingen oproepen die de staat veel dieper kunnen ontwrichten dan zijn externe tegenstanders.

Alle joden kennen trouwens het onderscheid tussen het Beloofde Land en de staat Israël. Achttien eeuwen lang, van 135 tot 1948, was er geen staat Israël, noch enige joodse staat elders in de wereld. Toch bleef *Eretz Israël* voor alle joden intact. Ook zonder staat zijn veel joden in het land gebleven of konden ze als pelgrims het land bezoeken. Zelfs met een eigen staat verkiest een joodse meerderheid ook nu nog een leven in de diaspora boven emigratie naar Israël. Veelal zullen ze de ‘joodse staat’ steunen en verdedigen. Maar voor hen blijft het *Eretz Israël* en niet de staat waarin ze willen leven. ‘Een jood kan in twee werelden leven,’ schrijft een wijze rabbijn als Emil Fackenheim. ‘In een democratisch land óf in de staat Israël.’

Dat veel joden de diaspora boven de staat Israël verkiezen, neemt niet weg dat vrijwel alle joden Israël in hun hart dragen en vurig verdedigen, niet als de Beloofde Staat maar als de enige waarborg in de huidige wereld om de vrijheid van het Beloofde Land te garanderen. Onder de grote verscheidenheid van joden is het vrijwel de enige consensus. Dat wijt Fackenheim, zelf een geboren Duitser, aan de lange lijdensweg die de 1813-jarige ballingschap voor zoveel joden geweest is en vooral aan de onuitsprekelijke nazigruwel die een derde van alle joden en de helft van de Europese joden met hun leven betaalden.

Volgens Fackenheim is ‘dat nooit meer’ het meest fundamentele uitgangspunt van de staat Israël, en is het de primaire zorg van Israël om alle vervolgd joden in het Beloofde Land een veilig thuisland te garanderen.

‘De joodse ziel’ heeft geen staat nodig, schrijft Fackenheim, ‘het joodse lichaam’ wel. Wat de Duits-Canadese rabbijn sinds de holocaust obsedeert is het contrast tussen de extreme hulpeloosheid van de slachtoffers en de even extreme boosheid van hun vervolgers. ‘Die boosheid kunnen wij niet wegnemen,’ verzucht Fackenheim, ‘de hulpeloosheid wel.’

Sinds 1945 is dat voor joden zelfs een religieuze plicht of *mitzva*. Zoals het in 1948 een *mitzva* was de staat Israël uit te roepen en de overlevenden van de holocaust in het Beloofde Land een veilige haven te garanderen. ‘Sindsdien is het ons ook vanuit onze religieuze traditie niet langer verboden weerstand te bieden tegen onze vervolgers, noch om de muren van Jeruzalem weer op te bouwen.’

De cruciale vraag is niet meer of joden zich al dan niet tegen een zo extreem onrecht mogen verdedigen, wel hoe die ‘joodse staat’ er moet uitzien. In veel opzichten steunt die staat immers op een dilemma. Enerzijds wilden overlevenden van de holocaust ‘een staat als een andere,’ zodat ook zij de veiligheid van hun burgers konden verzekeren. Zo blijven veel zionisten ervan overtuigd dat de holocaust nooit zulke grote proporties had aangenomen als de joden al in de jaren dertig een eigen staat hadden gehad. Anderzijds zegt het Beloofde Land hen dat dit nooit een staat ‘als een andere’ kan zijn, maar dat joden het hun vierduizend jaar oude traditie verplicht zijn er ook een Beloofde Staat van te maken. Als Israël in geen enkel opzicht van een andere staat verschilt, kunnen joden net zo goed in Frankrijk of Engeland blijven, of in enig ander land dat hun rechten en vrijheden garandeert. Als het wel van andere staten verschilt, moet dat ook blijken uit de manier waarop joden en niet-joden in Israël samenleven.

In dit dilemma vinden de huidige joden weinig troost. Een volk dat 1813 jaar lang geen eigen staat heeft gehad, moet bijna onoverkomelijke hindernissen overwinnen om historische precedents te vinden. Erger is nog dat ook de duizend jaar lange periode tussen koning David en Herodes de Grote weinig verheven voorbeelden laat zien van een staat die zich van zijn buurstaten onderscheidde. Een heilig land is Israël bij nader inzien nooit geweest, laat staan een heilige staat die het huidige Israël tot voorbeeld kan strekken. De eigenheid die Israël het Beloofde Land verschuldigd is, is een operatie *sui generis*. Israël staat er historisch alleen voor om die eigenheid in de huidige wereld gestalte te geven.

Het Beloofde Land of de Beloofde Toekomst?

Zionisten zijn geneigd het Beloofde Land precies te begrenzen en er een eng nationale interpretatie van te geven. Het is zeer de vraag of dat wel overeenstemt met ‘het land’ dat Abraham, Isaac en Jacob werd beloofd. Opvallend in veel bijbelcitaties die naar het Beloofde Land verwijzen, is

dat de bijbelse auteurs tegelijk ook een universele betekenis aan de notie van het Beloofde Land toekenden. Het land dat de aartsvaders beloofd werd, was er nooit uitsluitend voor de joden. Tegelijk was het bedoeld als 'een licht voor alle volkeren' en dus ook voor alle landen.

Nog duidelijker is dat de God van Israël in de bijbel geen 'nationale God' is, maar de God van hemel en aarde. Het joodse scheppingsverhaal geldt niet de schepping van Israël, maar die van de hele wereld. De eerste elf hoofdstukken van *Genesis* behoren tot de 'gewijde wereldgeschiedenis.' Pas dan volgt de roeping van Abraham om 'zegen te brengen over alle geslachten op aarde.' Dezelfde God die Israël uit Egypte heeft geleid, schrijft Amos, bracht 'de Filistijnen uit Kaftor en Aram uit Kir.' De God die hemel en aarde heeft geschapen, is ook de God die de aarde verwoest en vernielt. Dat blijkt overvloedig uit de visioenen van Jesaja en uit de onheilsprofetieën van Micha, maar ook uit de klaagzangen van Jeremia en de messiaanse visioenen van Ezechiël. Nooit gaat het uitsluitend om het Beloofde Land of het Uitverkoren Volk in de eng nationale of territoriale betekenis van het woord. Vanaf het begin zijn de geschiedenis van Israël en die van alle andere naties zo nauw met elkaar verweven dat geen jota in de bijbel hen kan scheiden.

Toen de aartsvaders het Beloofde Land werd toegezegd, waren het 'zwervende Arameeërs.' Dat was nog duidelijker het geval vóór de eigenlijke verbondssluiting, onder Mozes in de woestijn van Sin. In Egypte waren de joden rechteloze slaven, in de Sinai landloze nomaden. Dat was in het tweede millennium v.C. het lot van vele volkeren die balanceerden tussen een nomadisch en een sedentair bestaan. Door dit volk een land te beloven, bevestigde de bijbel in feite de ingrijpende overgang die al door Kaïn en Abel, de zonen van Adam en Eva, werd gepersonaliseerd. Abel was schaapherder of veehoeder, Kaïn de eerste boer. Alleen heeft het conflict tussen de broers, het basisconflict uit de wereldgeschiedenis waaraan de eerste moord wordt toegeschreven, veel langer geduurd dan in *Genesis* wordt gesuggereerd. Het conflict vormt de onmisbare achtergrond voor vrijwel alle verhalen waarmee de bijbel werd opgebouwd. Dat geldt misschien nog het meest voor de notie van het Beloofde Land waarmee God 'alle geslachten op aarde' zou zegenen.

In universele zin staat het Beloofde Land dus voor de Bewoonde Wereld en meer nog voor de Beloofde Toekomst. De particuliere betekenis van dat laatste voor het volk van God of het land Israël staat de universele betekenis niet in de weg. Volgens de Franse judaïst André Neher (1914-1988) is het Beloofde Land juist het kruispunt van het particuliere en het universele. Voor Neher is het monotheïsme – het geloof in slechts één God – de onafscheidelijke pendant van het monogeïsme: het geloof in slechts één wereld. 'Men zegt wel eens dat het judaïsme de wereld één God heeft gegeven. Ik zou daar aan toevoegen dat het ons één aarde of één wereld gaf, Eretz Israël.' Dat laatste betekent niet alleen 'het land

Israël', maar ook 'het land van God'. Het zegt tegelijk dat de hele aarde God toebehoort. 'Want het land is van Mij,' hoort de auteur van het boek *Leviticus* van Jahweh. 'Gij zijt er vreemdelingen en gasten.'

'*Eretz* is het land van God, naar God gekeerd, zich lavend aan de bronnen van de hemelse regens,' verduidelijkt Neher. 'Zoals het joodse volk geen volk is als een ander, is Israël ook geen land als een ander. Het is de plaats van Israëls uitverkiezing, maar tegelijk het centrum van de ballingschap en de navel van de wereld, de poolster van elke synagoge en van elk joods huis, waar ook ter wereld.' Het Beloofde Land is ook de Beloofde Aarde, die in het Frans trouwens perfect worden verenigd: *la terre promise*. Als belofte is het ook de Beloofde Toekomst, gericht op een wereld die op basis van het mozaïsche verbond verzoening en hereniging mag verwachten.

Toch gaat het wel degelijk om het Beloofde Land, niet om de Beloofde Hemel. Zeker in de thora richtte de notie van het Beloofde Land de ogen van de joden op deze wereld, niet zozeer op een hiernamaals. In tegenstelling tot het Griekse of Perzische dualisme, dat een onoverbrugbare kloof kent tussen het spirituele en het materiële, gaf het Beloofde Land de joden een volwaardige plaats in deze wereld. Het deed dat zelfs in de meest materiële betekenis van het woord: een land, een thuis, een staat, een vruchtbare bodem, een talrijk nageslacht, hier en nu. Toch was het geen land in de zuiver geografische betekenis van het woord. Tegelijk maakten de belofte en het verbond er 'een ander land' van, dat Israël bleef oproepen Zijn geboden en verboden te onderhouden, in het Beloofde Land zelf, maar ook in de diaspora.

Israëls 1813-jarige ballingschap en de gruwel van de holocaust hebben dat visioen niet kunnen uitwissen. Wel heeft de holocaust het Beloofde Land een bijkomende dimensie gegeven, een staat die alle joden een herhaling van de holocaust wil besparen. Vooral de Franse filosoof Alain Finkielkraut, zoon van Poolse joden van wie de familie werd vergast of omkwam in de Poolse getto's, kon die nieuwe dimensie nooit meer vergeten. Zelf is Finkielkraut in Frankrijk gebleven en weet hij best dat niet alle joden naar Israël kunnen of willen terugkeren.

'Op het streven naar vernietiging was slechts één antwoord mogelijk,' schrijft Finkielkraut. 'Een joods vaderland. We hoeven er zelf niet heen, want de grote afslachting heeft reeds plaatsgevonden en de herinnering aan die verschrikking omringt en beschermt ons beter dan wapens zouden kunnen doen. Deze dubbele zekerheid is door de moderne geschiedenis in het joodse bewustzijn gegrift: dat dezelfde catastrofe niet nog eens zal plaatsvinden en dat Israël nodig is om aan het eeuwige spookbeeld van de herhaling te ontsnappen.' Even belangrijk is evenwel, ook voor de diaspora, dat het Israël is dat de joden van 'hun angst en hun schaamte' heeft genezen. 'Dankzij het feit dat er een plaats is waar de joden in de meerderheid zijn, kunnen zij in Frankrijk en elders onbevreesd deel uitmaken van een minderheid.'

‘Israël schonk onze ouders een soort vreugde waarvan ze de smaak hadden vergeten: het genoeg joods te zijn. Israël stelde hen opnieuw in staat om openlijk verliefd te zijn op het beeld dat zij zich van de joodse lotsbestemming hadden gevormd. Zion was voor hen geen centrum van praktische betekenis, want zij hadden hun ballingschap uit vrije wil voortgezet toen zij in de gelegenheid waren om er een einde aan te maken. Het was ook geen spiritueel maar eerder een imaginair centrum, aangezien zij de Israëlische actualiteit volgden vanuit de diaspora en alle dramatische beproevingen van de Hebreeuwse staat in de eerste persoon ondergingen.’

Dat was in grote lijnen ook de visie van de Nederlandse advocaat, schrijver en zionist Abel Herzberg, kleinzoon van Russische joden, die het moderne Israël ‘een rustpunt’ noemde. Hoewel door de nazi’s geïnterneerd in Barneveld, Westerbork en Bergen-Belsen, heeft ook Herzberg (1893-1989) de vernietiging overleefd. Herzberg noemde Israël ‘een kentering tussen de lijdzaamheid, die het deel der vervolgd was, en de mogelijkheid hem om te zetten in een actieve, reële verdediging, tussen een toestand waarin de invloed van anderen als onvermijdelijk werd ondergaan, en die welke de ontwikkeling van een eigen oorspronkelijkheid gedooft, tussen onophoudelijke en voortschrijdende afhankelijkheid en ontluikende zelfstandigheid.’ Ook dat is het Beloofde Land, vindt Herzberg. ‘De plek die het joodse volk na twintig eeuwen vervolging, smaad, zwerftocht van land tot land, vijandschap, achterdocht en al wat het meer heeft meegemaakt, na Auschwitz en Bergen-Belsen, nodig heeft om wat rust te vinden.’

Het blijft verbazen dat niet-joden die overwegingen nauwelijks kunnen aanvaarden, maar evenzeer dat joodse bronnen over het Beloofde Land zo weinig aandacht hebben voor de niet-joden die de joden voor de verovering of herovering van dat land moesten verdrijven. Natuurlijk geldt dat onbegrip ook voor de Palestijnen, die zich geen rechtvaardiging voor de joodse aanspraken kunnen indenken. Maar de Palestijnen woonden er minstens even lang, en tot voor kort zonder enige onderbreking in hun drieduizendjarige geschiedenis. Voor hen blijft het Beloofde Land een mythe die de grootste paradox uit de geschiedenis van het jodendom moet toedekken.

De vraag wie en wat de Palestijnen in de jaren 1948-1967 tot hun exodus heeft aangezet, vormt precies de kern van het conflict. Het gaat hier echter niet om de ware toedracht van deze grote tragedie. Centraal staat het feit dat circa vijf miljoen joden in de 20ste eeuw nauwelijks naar het Beloofde Land konden terugkeren zonder er vijf miljoen Palestijnen te verdrijven of hun terugkeer naar Palestina te blokkeren. Wat de een werd beloofd, werd de ander afgenomen. Wie uit de diaspora is teruggekeerd, heeft een andere diaspora geschapen. Het blijft wachten op de Beloofde Toekomst om die paradox te kunnen overleven.

2. HET UITVERKOREN VOLK

*Ik hield van mezelf omdat ik joods was.
Ik houd nu van het jodendom omdat het iets buiten mijzelf is,
iets wat me meer geeft dan ik kan bevatten.*

Alain Finkielkraut

Historici ramen het aantal joden ten tijde van Christus op vijf tot acht miljoen, op een wereldbevolking van circa 250 miljoen mensen. Als die cijfers kloppen, ging het om twee tot drie procent van de wereldbevolking. Het Israëliësch Centraal Bureau voor de Statistiek telde in 1996 nagenoeg dertien miljoen joden in de wereld, goed voor hooguit 0,2 procent van de wereldbevolking. Voor de oudste monotheïstische godsdienst, die sinds mensenheugenis verspreid is over grote delen van de wereld, zijn die absolute cijfers van een verrassende continuïteit, maar getuigen de relatieve cijfers van een even opvallende neergang, die nooit werd omgeboogen.

Het verschil met de twee dochters of zusters van het jodendom is groot. Er zijn momenteel anderhalf tot twee miljard christenen in de wereld, naast één miljard moslims. Christenen en moslims, die net als de joden geloven in de God van Abraham, Isaac en Jacob, vormen samen de helft van de huidige wereldbevolking. Onder de monotheïstische gelovigen van vandaag zijn er, in percentages uitgedrukt, 66% christenen, circa 33% moslims en minder dan 0,5% joden. Op een periode van tweeduizend jaar voor de christenen en dertien eeuwen voor de islam, maakten de dochters van het jodendom onvergelijkbaar méér bekeerlingen dan de joden in de voorbije vierduizend jaar. In die missionaire ijver zijn de joden christenen en moslims nooit gevolgd. In tegenstelling tot het christendom en de islam is het jodendom een monotheïstische elite gebleven.

Daar is een voor de hand liggende verklaring voor. Ook al namen ze altijd bekeerlingen op, joden waren nooit actieve zendelingen. Nog opvallender blijft dat ze zelfs in tijden waarin ze daartoe in staat waren, vrijwel nooit volkeren met de wapens bekeerd of tot het jodendom gedwongen hebben. Dat is volkeren onder christelijke of islamitische voogdij vaak anders vergaan. Ondanks zijn aangeboren zin voor het universele, overduidelijk aanwezig in de aloude joodse diaspora, ziet het er naar uit dat de gelovige jood uitsluitend zichzelf wil bekeren en hooguit zijn huisgenoten tot voorbeeld wil strekken.

Die terughoudendheid om niet-joden te willen bekeren, geldt ook voor de relatief korte periodes van joodse autonomie en onafhankelijkheid. Zelfs wanneer hij de teugels van een eigen staat in handen had, kon geen koning of hogepriester alle joden van het rijk in hetzelfde religieuze keurslijf dwingen. Onder een seculiere regering en twee opperrabbijnen kan het moderne Israël dat evenmin, ook al worden gelovige joden geacht de meest rigoureuze religieuze voorschriften na te leven. De joodse talmoed, waarin de mondelinge overlevering werd opgetekend, telt 613 geboden en verboden. Maar de religieuze leiders kunnen nauwelijks meer doen dan joden oproepen die na te leven. Geen politieke gezagsdrager kon het ooit in zijn hoofd halen hun dat te willen opleggen. Daarvoor waren het joodse individualisme en de interne verdeeldheid al in de eeuwen vóór Christus te groot. Wie nog denkt dat die verdeeldheid pas door de schok van de Verlichting en de moderniteit in het 18de-eeuwse Europa is ontstaan, moet de geschiedenis van de Makkabeeën en de joodse opstanden tegen Grieken en Romeinen herlezen.

Toch zijn er punten van overeenstemming die deze legendarische verdeeldheid telkens weer overwonnen hebben, en die voorkomen hebben dat de joodse gemeenschappen in die verdeeldheid uiteenvielen. Het visioen van het Beloofde Land gaf al een aanzet in die richting, maar het idee van het Uitverkoren Volk doet dat nog meer. Sterker nog dan het Beloofde Land, omdat het er in tijd en ruimte van gescheiden kan worden, heeft dat begrip de joodse identiteit zo diepgaand beïnvloed dat ze zelfs de stormen van een 1813-jarige ballingschap kon overleven.

Misschien was het ook die uitverkiezing, en waren het de hoge eisen die aan het joodse leven gesteld werden, die de bekeringsijver van de joden altijd heeft bekoeld en die de groei van het aantal joden heeft afgeremd. Wie zich geroepen of uitgekozen weet, is niet geneigd anderen te roepen of uit te kiezen. Dat kan alleen diegene die hem geroepen heeft, God zelf. Tegelijk legde die uitverkiezing de joden een zo zwaar juk op de schouders, dat velen zich wel door een of ander aspect van het jodendom aangetrokken voelden, maar niet geneigd waren de joodse religieuze wet volledig te aanvaarden. Dat laatste bleek overduidelijk uit de snelle verspreiding van het christendom, nadat de apostelen en vooral Paulus – net als alle andere apostelen zelf een jood, en zelfs een farizeeër – de strengste bepalingen van de joodse religieuze wet hadden afgeschaft. Die verspreiding wijst voor het toenmalige Romeinse rijk op een grote belangstelling voor bepaalde aspecten van het jodendom, maar niet voor de strenge religieuze wetten – zoals de besnijdenis en de spijswetten – die het christendom heeft opgeheven.

De notie van het Uitverkoren Volk heeft alles te maken met de joodse identiteit. De uitverkiezing bepaalt wat en wie joden zijn. Orthodoxe joden verwijzen in dat geval naar een rigoureuze programma waarvan ze aannemen dat het hen door God zelf, in de Sinai, werd geopenbaard. Altijd

waren er andere joden, van de hellenisten onder de Makkabeeën tot de liberale joden in het moderne Israël, die zich niet aan die definitie gebonden voelden. Die verscheidenheid sluit niet uit dat ze zich op cruciale punten wel degelijk joods en uitverkoren voelen, hetzij in de verdediging van het Beloofde Land, de thora of de staat Israël, hetzij in hun ethische inzet voor een betere wereld of in hun verdediging van godsdienstvrijheid en gewetensvrijheid.

Negatief werd het idee van het Uitverkoren Volk weleens verantwoordelijk gehouden voor het anti-judaïsme of antisemitisme, dat in dat geval wordt beschouwd als een begrijpelijke reactie tegenover de joodse eigenwaan of arrogantie. Wie zich van alle volkeren wil onderscheiden, luidt deze redenering, mag verwachten dat die volkeren zich tegen hen keren. Wie zich van de meerderheid afzondert, op de vele plaatsen waar slechts een joodse minderheid woont, riskeert zelf het getto op te roepen waarin die afzondering wordt bezegeld.

Positief had hun uitverkiezing – in het Engels wordt gesproken van *the chosen people* – tot gevolg dat joden zich ondanks hun interne verschillen vaak geroepen voelden tot een ander leven dan dat van hun tijdgenoten of hun voorgangers. Voor gelovige joden is dat evident. Het is hun deel van het verbond dat God op de Sinai met hen had afgesloten. Het heeft hen toegelaten hun identiteit ook in extreme omstandigheden te bewaren en door te geven. Voor seculiere joden is de invulling van hun uitverkiezing minder vanzelfsprekend, maar daarom niet minder actief. Zelfs in geseclariseerde vorm heeft de uitverkiezing de joodse gemeenschap of het leven van individuele joden een dynamiek gegeven die op beslissende momenten de loop van de geschiedenis kon verleggen.

‘Typisch voor de joodse geschiedenis,’ schrijft André Neher, ‘is dat ze tegelijk tijdelijk en ruimtelijk is en het tijdelijke en het ruimtelijke overstijgt. Ze draait rond een vaste as – *Eretz Israël*, Palestina – maar wordt daar voortdurend van weggeslingerd om zich te verspreiden tot in de vier hoeken der aarde. En ze draait rond een vast moment, het onvervangbare heden, maar zal zich er tegelijk van verwijderen om te verwijlen in het verleden en in de toekomst, altijd op zoek naar de vier dimensies van de kosmos.’

Zo bezien is de uitverkiezing geen pronkerige eretitel, maar een bijna onmenselijke opdracht. Zo wil een joodse legende dat God zijn verbond op de Sinai achtereenvolgens aan alle volkeren heeft aangeboden. Om uiteenlopende redenen zou het ene na het andere volk het verbond afgewezen hebben, zodat slechts Israël overbleef. Maar ook Israël toonde zich op de Sinai zo weerbarstig dat een uiterst vertoornde Mozes de Stenen Tafelen aan stukken sloeg die God eigenhandig had beschreven.

Het verbondsvolk

Alle bijbelboeken bevestigen unaniem dat het Beloofde Land en het Uitverkoren Volk verwijzen naar de verbondssluiting op de Sinaiï, na de dramatische uittocht van de joden uit het Egyptische slavenhuis. De traditie situeert dit oergebeuren in de 13de eeuw v.C., al gaan er stemmen op om te kiezen voor de 14de of zelfs 15de eeuw, in het midden van het tweede millennium v.C. De juiste datering is nauwelijks van belang. In elk geval is het op de Sinaiï en in de woestijn van Sin dat Mozes van twaalf uiteenlopende stammen één volk maakte door ze één wet te geven en één land in het vooruitzicht te stellen. Dat de joden dat land pas vele jaren later konden veroveren en de wet in een nog later stadium werd neergeschreven, doet als zodanig niets af aan die oerervaring op de Sinaiï.

Hoewel judaïsten erop wijzen dat 'wet' geen goede vertaling is van het Hebreeuwse woord *thora*, dat eerder naar 'leer' of 'onderricht' zou verwijzen, tellen de boeken van Mozes zoveel voorschriften of verplichtingen dat een vergelijking met een wetboek voor de hand ligt. De latere *talmoad*, de mondelinge overlevering en commentaar op de *thora*, omvat naar verluidt 613 verplichtingen, waarvan 248 geboden en 365 verboden. Die precieze opsomming is verdacht. 613 kan verwijzen naar de numerieke waarde van het Hebreeuwse woord 'thora' (611 plus twee). De 365 verboden zouden verwijzen naar de dagen van het jaar, de 248 geboden naar evenveel onderdelen van het menselijk skelet. Dat zijn verwijzingen vol betekenissen. Het zijn verplichtingen voor elke dag van het jaar en voor elk onderdeel van het menszijn. Wie de *thora* in al zijn verplichtingen wil naleven, doet dat van 's morgens tot 's avonds, alle dagen van het jaar, alle jaren van zijn leven. Er is niets dat het leven van de jood zo zichtbaar van het leven van niet-joden onderscheidt.

Neher noemt het de grondidee van de joodse traditie dat elk woord, elk gebaar, elke gedachte even belangrijk is. 'Niets is onverschillig. Alles heeft zijn prijs. Het gaat joden niet om de ziel of het lichaam, woorden of daden, de bedoeling of de werkelijkheid. Voor joden vormt het één samenhangend geheel, omdat de mens een eenheid is. Onder de 613 verplichtingen – *mitsvot* – is zelfs geen hiërarchie. De meest banale verplichting is de jood even lief als de meest fundamentele. Wie één mens redt, redt de hele wereld. Wie één verplichting schendt, schendt ze allemaal.'

Van die 613 joodse verplichtingen kennen christenen hooguit de Tien Geboden, de *thora* in een notendop, waarbij weer onderscheid gemaakt kan worden tussen drie geboden en zeven verboden. In vele opzichten vormen de Tien Geboden de ethische basis van de joods-christelijke traditie. Ook voor de joden waren die Tien Geboden, door God zelf neergeschreven op de Stenen Tafelen, zo heilig dat ze de Stenen Tafelen in de verbondsark bewaarden en die ark met zich meedroegen tot ze die in het Heilige der Heiligen in de tempel een vaste plaats konden geven.

Tegelijk is er met die Tien Geboden meer aan de hand. Zo merkte Fackenheim op dat ze in belangrijke mate overeenstemmen met de geboden uit het nog veel oudere verbond met Noach. Volgens *Genesis* waren Noach en zijn gezin in voorhistorische tijden de enige mensen die de zondvloed overleefden, zodat Noach – na Adam – de tweede vader is van alle mensen. Uit het verbond dat God na de zondvloed met Noach sloot, distilleerde de talmoed later zeven leefregels die de Tien Geboden al aankondigden: een oproep tot rechtvaardigheid en een verbod op godslastering, afgoderij, incest, bloedvergieten, stelen en 'het eten van vlees met het bloed er nog in'. De talmoed noemt het de zeven wetten van het noachidisch verbond.

Het verschil is natuurlijk dat het verbond met Noach een verbond was met alle mensen en zelfs met alle levende wezens, terwijl het verbond met Mozes een verbond was met het Uitverkoren Volk. Volgens Fackenheim was dat geen toevallige samenloop van omstandigheden, maar 'een conjunctie' van Israël met de hele mensheid die in de bijbel niet meer verloren ging. Verbonden met Gods belofte aan de aartsvaders – dat door hen zegen zal komen 'over alle geslachten op aarde' – is het die conjunctie die altijd belet heeft dat het Uitverkoren Volk zich uitsluitend op zichzelf zou terugtrekken of zich tot 'een volk als andere volkeren' zou laten verleiden.

Zo bezien sloeg de verbondssluiting op de Sinai geen onoverbrugbare kloof tussen het Uitverkoren Volk en alle andere volkeren, maar smeedde die een onverbreekelijke band tussen alle joden en tussen het joodse volk en de Schepper van hemel en aarde. 'Als gij mijn woord gehoorzaamt en mijn verbond onderhoudt,' hoort Mozes op de Sinai, 'dan zult ge – hoewel de hele aarde mij toebehoort – van alle volken op bijzondere wijze mijn eigendom zijn. Gij zult mijn priesterlijk koninkrijk en mijn heilig volk zijn.'

Die eenheid kenden de joden niet vóór de verbondssluiting op de Sinai. Zo wordt er door bijbelhistorici aan getwijfeld of wel alle stammen de Egyptische slavernij kenden. Ze sluiten niet uit dat bepaalde stammen in Egypte terechtwamen, terwijl andere al in Kanaän woonden of nog in de woestijn rondzwierven. Twee godsnamen en twee verschillende religieuze tradities – de Jahwist en de Elohist – wijzen in die richting, net als twee volksnamen – Hebreëen en Israëlieten – en een soms heftige tweestrijd in de woestijn. Nauwelijks was Mozes de berg opgegaan, of 'het volk dat hij uit Egypte had geleid' sloeg al aan het muiten en maakte een Gouden Kalf. Drieduizend van hen – aldus *Exodus* – werden door Mozesgetrouwe troepen afgeslacht. Het boek *Numeri* meldt nog een tweede opstand, onder een zekere Korach 'en tweehonderd vijftig leiders van de gemeenschap.' Die keer vielen er volgens *Numeri* 14.700 doden, 'afgezien van degenen die door de schuld van Korach de dood vonden.'

Reeds bij de verovering van Kanaän bleken grote verschillen tussen de noordelijke en de zuidelijke stammen, zodat bij de scheuring van het rijk van koning Salomo in Noord en Zuid – in de 10de eeuw v.C. – slechts uit elkaar ging wat altijd al erg verschillend tegenover elkaar stond. De

noordelijke stammen hadden hun hoofdstad in Sichem, de zuidelijke stammen in Hebron. Koning Saul was een Benjamiet uit het noorden, David een Judeeër uit het zuiden.

‘Israëlieten worden ze ineens genoemd, vanaf de laatste hoofdstukken van *Genesis*,’ schrijft de joodse historicus Chaim Potok. ‘De overgang van Jacob naar Israël blijft onduidelijk. Was Israël een vierde aartsvader? We weten het niet.’ Ook Potok suggereert dat het onderscheid tussen Hebreëen en Israëlieten te maken kan hebben met de joden die in Egypte vertoefden, en joden die in Palestina bleven. In dat geval was het Mozes – Israëls grootste profeet, wetgever en krijgsheer – die Hebreëen én Israëlieten tot één volk smeedde. Sigmund Freud, die als geboren jood zijn laatste boek aan Mozes wijdde, ging nog een stap verder door zelfs het bestaan van twee Mozes-figuren te suggereren. Volgens Freud werd de Egyptische Mozes door opstandige joden in de woestijn gedood en was het de Midjanitische Mozes – volgens *Exodus* vluchtte Mozes nog vóór de exodus naar Midjan, ten zuiden van Kanaän, waar hij de zeven dochters van Jethro het hof maakte – die het werk afrondde.

Een volk, een ras of een godsdienst?

Misschien kan het onderscheid tussen Hebreëen, Israëlieten en joden enig licht werpen op de aloude vraag of ‘de joden’ nu een volk zijn, een ras of een godsdienst. In het boek *Genesis* worden de joden steevast Hebreëen genoemd. Volgens Flavius Josephus stamden ze af van een zekere Heber, een kleinzoon van Sem en achterkleinzoon van Noach en een voorvader van Abraham. Josephus was verzot op afstammingslijnen. Zo leidde hij de Assyriërs af van Assuras, de Arameeërs van Aram en de Lydiërs van Ludas, allen zonen van Sem.

Diepzinniger bronnen zijn van oordeel dat de term Hebreëen werd afgeleid van het Hebreeuwse woord *ivri*, dat overtocht zou betekenen of ‘zij die van de andere kant komen’ (in dit geval de overkant van de Eufraat, het geboorteland van Abraham). Zo noemt Neher een Hebreëer ‘iemand die, net als Abraham, de overtocht van de ene naar de andere oever heeft gemaakt.’ Dat is volgens Neher ook de betekenis van het Beloofde Land, de andere oever van de mensheid, waar ‘zij die Gods geboden onderhouden ook een andere wereld mogen verwachten.’

Hoewel aartsvader Jacob al in *Genesis* Israël wordt genoemd, ‘hij die met God heeft gestreden,’ werden de joden in Egypte nog altijd Hebreëen genoemd. Dat veranderde pas in de Sinäi-woestijn, waar de naam Hebreëen definitief moest wijken voor Israëlieten. Dat werd immers de naam voor het Uitverkoren Volk. Volgens Neher was de Hebreëer een eenzame zwerver, de Israëliet een lid van het Heilig Volk, maar in feite bleef hij het allebei. ‘Hebreëer bleef hij in ballingschap, in het rijk zelf werd hij een

Israëliet.' Dat is precies een jood. 'Het judaïsme is tegelijk een hebraïsme en een israëlisme. Het unieke en het universele blijven de twee belangrijkste oriëntaties van de joodse identiteit, maar ze vormen ook de meest fundamentele interne spanning die de joden ten diepste tekent.'

Het kan geen toeval zijn dat joden bij de heroprichting van de 'joodse staat' in 1948 als naam voor de nieuwe staat zonder enige aarzeling voor Israël kozen. Als Neher gelijk heeft, dan was dat altijd al het onderscheid tussen Hebreëen en Israëlieten. Met Hebreëen verwees de bijbel naar een etnische verwantschap. Vandaar dat die naam kon overleven in hun taal, het Hebreeuws. Israël had van meet af aan betrekking op het Uitverkoren Volk, het Beloofde Land en de vorming van een eigen staat. De basis van dat Uitverkoren Volk was niet etnisch maar religieus. Wat de doorslag gaf, was niet de etnische verwantschap, maar de religieuze wet en de thora. Wie die wet naleefde was een Israëliet, zelfs als hij geen etnische Hebreëer was.

Een sterke bevestiging van deze interpretatie – dat Israël impliciet naar een joodse staat verwijst – is te vinden in het feit dat de namen Israël en Israëlieten bij de opheffing van de joodse staat in het jaar 586 v.C. snel verdwenen. Pas in de 6de eeuw v.C. moesten zowel de Hebreëen als de Israëlieten wijken voor een derde term: joden. Etymologisch zou die naam verwijzen naar het koninkrijk Juda dat in 586 v.C. verdween, en naar het Grieks-Romeinse Judea als naam voor de provincie van het Perzische, Ptolemeïsche, Seleucidische of Romeinse rijk die in hoofdzaak door joden werd bewoond. In vrijwel alle talen is die Judese herkomst van de naam joden te herkennen: *Yehoudaie* in het Aramees, *Ioudaios* in het Grieks, *Judaei* in het Latijn, het Franse *juif*, het Engelse *jew*, het Duitse *jude*, het Nederlandse *jood*.

In tegenstelling tot Hebreëen en Israëlieten kreeg de nieuwe naam – joden – een versterkte religieuze betekenis. Joden werden niet langer en zeker niet uitsluitend gekenmerkt door hun etnische afkomst (Hebreëen), noch door hun lidmaatschap van een eigen staat (Israël) maar door hun naleving van de religieuze wetten en gebruiken. Door het overwicht van de diaspora op het joodse thuisland, al in de eeuwen vóór Christus, was het de naam 'joden' die de doorslag gaf, zonder dat de oudere termen – Hebreëen en Israëlieten – ooit verdwenen.

Sindsdien is de joodse identiteit een mix van etnische, nationale en religieuze elementen. Volgens de joodse religieuze wet is wie geboren is uit een joodse moeder een jood (een etnische factor) of wie zich op rechtmatige wijze tot het jodendom bekeerde (een religieuze factor). En uitsluitend in Israël is een jood tevens een Israëliër (een kwestie van staatsburgerschap), al telt Israël ook niet-joodse burgers, met name de Palestijnen.

Die mix houdt in dat het lidmaatschap van 'een volk' de jood maar ten dele kenmerkt. In geen geval is het 'een volk als een ander!' De Amerikaans-joodse politicoloog Martin Sicker wijt dat aan twee andere pijlers

van de joodse identiteit: het individualisme en het universalisme, die met 'het volk' een drieluik vormen dat de precieze inhoud van het Uitverkoren Volk bepaalt. Volgens Sicker heeft geen traditie het vitale belang van het individu ooit sterker beklemtoond dan de rabbijnse traditie. Typisch joods in die traditie is dat de morele vooruitgang van de samenleving als een geheel uitsluitend verwacht wordt van de vervolmaking van zijn individuele leden. Tegelijk legt de bijbel de grootste nadruk op één hemel en één aarde, één God en één wereld, en dus ook op hetzelfde universum dat alle mensen gelijkelijk delen.

Het is dat contrast tussen het individuele en het universele dat wordt opgeheven door het Uitverkoren Volk als de verzameling van al die enkelingen die hun universele bestemming serieus nemen. Principieel is dat de hele mensheid, schrijft Sicker. Voorlopig is dat evenwel een kleine voorhoede, uitgezocht of uitverkoren om de mensheid voor te gaan en dat perspectief, op basis van het verbond en op het gezag van de Allerhoogste, alvast voor eigen rekening vorm te geven.

Op basis van de oudste bronnen schrijft de Franse judaïst André Chouraqui dat de thora er is voor de hele mensheid. 'Een heiden die de thora naleeft, is de gelijke van de hogepriester.' Een etnische exclusiviteit is volgens Chouraqui het absolute tegendeel van de verlossing die alle volkeren werd aangezegd. 'De uitverkiezing kan uitsluitend betekenen dat Israël de thora aan alle naties aanbiedt.' De thora die aan 'de zeventig zonen en kleinzonen van aartsvader Jacob' werd aangeboden, is tevens bestemd voor 'de zeventig talen en volkeren' die de bijbel heeft opgetekend.

De Antwerpse historicus Sylvain Brachfeld noemt het joodse volk 'een soort collectiviteit, van wie de leden door de eeuwen en over de grenzen heen verbonden zijn door een gemeenschappelijk verleden. Het vindt zijn uitdrukking in het joodse geloof. Voor de een is dat een bindende godsdienst, voor de niet-gelovige is het een traditioneel, folkloristisch, mystiek of historisch deel van de oude cultuur. Joden voelen zich ook verbonden door een gemeenschappelijk lot in het verleden en een collectieve bestemming in de toekomst.'

Toch wordt de vraag of de joden nu een volk zijn, een ras of een godsdienst, door Brachfeld niet eenduidig beantwoord. Eenduidig is slechts dat het geen ras is, omdat iedereen kan constateren dat het gaat om 'mensen die in uiterlijk, huidskleur en gedrag verschillend zijn en dus moeilijk als één ras beschouwd kunnen worden.' Het lijkt nog het meest op een godsdienst, maar ook Brachfeld moet toegeven dat 'amper vijftien tot twintig procent van de joden religieus is'. Maar omdat ook geloofsafvalligen joden blijven en zich deel van het joodse volk voelen, 'gaat het om een volk' en schrijft Brachfeld 'Joden' met een hoofdletter.

In feite kende de joodse entiteit in verschillende periodes een wisselend karakter, schrijft de Franse jood Maxime Rodinson. Die beschrijft het jodendom vanuit 'een etnische kern, omringd door een sterrennevel

van sympathiserende aanhangers, aangetrokken door zijn universalistisch karakter', omdat alleen die benadering recht doet aan de grote verscheidenheid van joden in de wereld. Zelf onderscheidt Rodinson vier grote categorieën van joden, met alle mengvormen van dien. Allereerst zijn dat de orthodox gelovige joden, die in sterke of verzwakte vorm vasthouden aan de religieuze wet en de religieuze gebruiken. Daarnaast zijn er de seculiere joden, die de religieuze gebruiken niet meer naleven maar zich toch nog als joden beschouwen, en die in Israël een etnisch-nationale gemeenschap vormen of zich in de diaspora door de joodse ethiek aangetrokken voelen. Op de derde plaats zijn er joden die elke band met hun joodse afkomst verwerpen, en ten vierde de *onbekende* joden die zelfs niet meer weten dat ze joodse voorouders hadden.

Dat laatste gold bijvoorbeeld voor de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, Madeleine Albright, die pas op het moment dat president Clinton haar in 1996 als staatssecretaris voordroeg, ontdekte dat haar grootouders joden waren. Albright, in 1937 in Praag als dochter van een Tsjechische diplomaat geboren als Madeleine Korbel (of Kürbel), vluchtte als kind naar Londen, waar de familie zich tot het katholicisme bekeerde. In 1948 emigreerde ze met haar ouders naar de Verenigde Staten, waar ze rechten studeerde, trouwde met Joseph Albright en een politieke loopbaan begon, terwijl ze internationale betrekkingen doceerde aan de universiteit van Georgetown. Van 1993 tot 1996 was ze Clintons VN-ambassadeur.

Zelfs in die functie heeft ze naar eigen zeggen nooit geweten dat drie van haar vier grootouders in de nazikampen omkwamen. Hoewel haar vader de oorlog dertig jaar overleefde, werd er thuis nooit over hun joodse achtergrond gesproken. Vijftig jaar lang beschouwde Albright zichzelf als een Amerikaanse van Tsjechische afkomst. Dat veranderde pas na 'een tip in *The Washington Post*' in 1996, al bleek toen dat de Israëlische Geheime Dienst – de Mossad – haar joodse wortels al eerder had ontdekt, maar er wijselijk over had gezwegen, om de Amerikaanse VN-ambassadeur niet in verlegenheid te brengen.

Asjkenazische en sefardische joden

Veel belangrijker dan het onderscheid tussen Hebreeën, Israëlieten en joden, want dichterbij de wereld van vandaag, is het onderscheid tussen asjkenazische en sefardische joden. Die termen doken pas op tijdens de grote ballingschap en in het voorbije millennium toen negentig procent van alle joden in Europa terechtkwam. Daar vestigden ze zich vooral in twee gebiedsdelen: op het Iberisch schiereiland en in het Heilige Roomse Rijk en het latere Duitsland. Op het Iberisch schiereiland (Spanje en Portugal) werden ze *sefardim* genoemd, naar het middeleeuws Hebreeuws voor het Iberisch schiereiland, *Sefarad*. In het Heilige Roomse Rijk werden het de

asjkenazim, naar het middeleeuws Hebreeuws voor Duitsland, *Asjkenaz*. Beide groepen ontwikkelden een eigen taal, het Ladino voor de sefardim, het Jiddisch voor de asjkenazim. Even ingrijpend was dat ze elk hun eigen weg gingen en twee grondig verschillende gezichten van het jodendom lieten zien.

Dat had alles te maken met de politieke ontwikkelingen die het Iberisch schiereiland bijna acht eeuwen van Europa hebben gescheiden en die de asjkenazische joden uit West-Europa verdreven, zodat ze in hoofdzaak in Oost-Europa terecht kwamen. Het Iberisch schiereiland werd in het begin van de 8ste eeuw door de moslims veroverd, die er pas aan het einde van de 15de eeuw door de christelijke *reconquista* werden verdreven. Het sefardische jodendom hield er hechte banden met de islamitische wereld aan over, die nog werden versterkt doordat ze na hun uitdrijving uit Spanje in 1492 vooral in Noord-Afrika, op de Balkan en in het Midden-Oosten werden opgevangen. Het bleven *oosterse* joden, met een onuitroeibaar heimwee naar de joods-islamitische symbiose onder de Spaanse Omajjaden in Córdoba, van 756 tot 1031, en die zich tot 1948 zonder pogroms en zonder verjaagd te worden in de islamitische wereld konden handhaven.

Het lot van de asjkenazische joden in het Heilige Roomse Rijk was in vele opzichten minder rooskleurig. Sinds de kruistochten, in de jaren 1096-1270, kwam er een anti-joodse stemming opzetten die de asjkenazische joden uit het ene na het andere land uit West-Europa verdreef. Nog vóór de sefardische joden door de christelijke heroveraars uit Spanje en Portugal werden verdreven, waren er vrijwel geen asjkenazische joden meer in Engeland, Frankrijk en het Heilige Roomse Rijk. Die zochten hun toevlucht in het Europese oosten, waar ze met name in Polen en Litouwen werden opgevangen. Later kwamen vele asjkenazim in de Oekraïne en Wit-Rusland terecht. Typisch voor de asjkenazim was dat ze vrijwel voortdurend werden vervolgd. Toch hielden ze aan die vervolging Europese wortels over die de sefardische joden in veel mindere mate kenmerkten. De asjkenazim bleven of werden westerse joden, die elke fase in de ontwikkeling van het Westen nauwlettend zouden volgen.

Het onderscheid tussen sefardische en asjkenazische joden is een treffende illustratie van de stelling dat ook de joden de invloed ondergaan van de wereld waarin ze leven, en dat zelfs de thora vanuit een sefardische of asjkenazische invalshoek met andere ogen wordt gelezen. Ondanks de schitterende bloei van het sefardische jodendom onder de Omajjaden werden de sefardim oosterse joden die deelden in de algemene malaise onder de moslims sinds de verzwakking van het Turks-Osmaanse rijk in de 17de eeuw. En ondanks de vervolgingen bleven de asjkenazim westerse joden en vormden de joodse nederzettingen in Oost-Europa een smeltkroes van revolutionaire ontwikkelingen die onder meer de heroprichting van de staat Israël mogelijk maakten.

Het voorbije millennium is wat de joden betreft perfect in een sefardisch

en een asjkenazisch deel te scheiden. Van de 11de tot de 15de eeuw, tot 1492 om precies te zijn, overheerste de sefardische wereld. Het Iberisch schiereiland telde in die eeuwen minstens de helft van alle Europese joden. Het herbergde ook de grootste joodse geleerden – Maimonides (Mozes ben Maimon) en Nachmanides (Mozes ben Nachman) – en talmoedscholen, de meest politieke joden en de beste cartografen. Zelfs in Aragon en Castilië, de peetvaders van het huidige Spanje, waren in de 15de eeuw vrijwel alle vooraanstaande personen joden. Het waren de geldschietters van het rijk en de ministers van Buitenlandse Zaken, de grootste wetenschappers en de beste kooplui.

Van de 16de tot de 20ste eeuw werd joods Europa door de asjkenazim beheerst. Aangenomen wordt dat in het rampjaar 1933 – de machtsgreep van Hitler – twaalf van de zestien miljoen joden in de wereld, de Verenigde Staten inbegrepen, Jiddisch spraken. Het is uitsluitend onder de asjkenazim dat de joden een vergeten bijdrage leverden aan de Renaissance en zich waagden aan een joodse Verlichting. De asjkenazim profiteerden het meest van de Franse Revolutie en gingen het verst in hun assimilatie of aanpassing aan de cultuur van het gastland. Maar daarmee is de paradox niet volledig. De asjkenazim leverden het gros van de slachtoffers van Hitler – zes miljoen doden, de helft van alle joden in 1940 in Europa – maar ze stonden ook aan de wieg van het moderne Israël. Weliswaar was het zionisme het politieke werk van Duitse of Oostenrijkse joden als Mozes Hess en Theodor Herzl, maar de stoottroepen kwamen uit het asjkenazische oosten.

Vrijwel alle joden die in de jaren 1881-1948 naar Israël emigreerden waren asjkenazische joden. Niet alleen brachten ze het socialisme en de kibboetsen mee, maar ook de politieke democratie en de rechtsstaat die ze aan hun Europese achtergrond ontleenden. Alle Israëlische presidenten en premiers in de jaren 1948-2000 hebben een asjkenazische achtergrond. Ze werden in Oost-Europa of uit Oost-Europese ouders in Israël geboren. De vader des vaderlands David ben Goerion werd in 1886 als David Grün in het Poolse Plonsk geboren, premier Golda Meir (Goldie Mabovitsj), premier Levi Esjkol en de vader van ex-premier Yitzhak Rabin kwamen uit Kiev, premier Menachem Begin werd geboren in Brest-Litovsk, premier Yitzhak Sjmir kwam uit het Oost-Poolse Ruzinoy, premier Sjimón Peres werd in 1923 in het Poolse Vishneva geboren. Ook de ouders van premier Ehud Barak, als Ehud Brog geboren in een kibboets, kwamen respectievelijk uit Polen en Litouwen.

Dat absolute asjkenazische overwicht in Palestina werd pas doorbroken toen in de jaren 1948-1951 ook honderdduizenden sefardische joden uit de Arabische wereld naar Israël emigreerden. Volgens de Nederlandse jood en correspondent Salomon Bouman maakten de sefardische joden in het midden van de jaren negentig 60 procent uit van alle joden in Israël. Maar dat is geen statisch gegeven. Zo kan het best dat de recente toevloed van

joden uit de voormalige Sovjet-Unie – één miljoen in de jaren 1989-2000 – de balans alweer in het voordeel van de asjkenazische joden heeft doen omslaan.

Orthodoxe, conservatieve en hervormde joden

Geen revolutie heeft de huidige joden ingrijpender verdeeld dan de Verlichting die sinds de 18de eeuw het aanschijn van de wereld bepaalt. Sindsdien onderscheiden de Amerikaanse joden orthodoxe, conservatieve en hervormde joden. Maar omdat de Amerikaanse joden de grootste groep ter wereld vormen, zelfs groter dan het aantal joden in Israël, is dat onderscheid van belang voor alle joden in de wereld. Tegelijk worden alle joden, waar ook ter wereld, met dezelfde moderniteit geconfronteerd, die ook elders soortgelijke reacties oproept.

Het onderscheid tussen orthodoxe, conservatieve en hervormde joden is trouwens van Europese oorsprong. Het ontstond in het 19de-eeuwse Europa en met name in Duitsland, waar geassimileerde 'liberale joden' aansluiting zochten bij de liberale en rationalistische samenleving waarvan ze deel wilden uitmaken. Van de joodse religieuze wet hielden ze uitsluitend 'de morele wetten' over. Veel geheiligde rituelen werden afgeschaft en de liturgie in de synagoge werd volledig herzien. In extreme gevallen werd het jodendom gereduceerd tot een universele moraal, en verkozen de hervormers de zondag boven de sabbat. Voor de hervormers was het jodendom uitsluitend een godsdienst, geen volk en zeker geen natie.

Voorloper van het liberale jodendom was de verlichte Duitse filosoof Mozes Mendelssohn (1729-1786). De echte gangmaker van het reformjodendom – de Amerikaanse term voor de liberale joden – was een leerling van Mendelssohn, David Friedländer (1756-1834). In zijn ijver om zich aan de Duitse cultuur aan te passen was Friedländer bereid het jodendom van alle elementen te zuiveren die betere betrekkingen tussen joden en niet-joden in de weg stonden. Tot de eerste centra van reformjoden behoorden Berlijn (1815) en Hamburg (1818). Toch werd al in 1825 een eerste reformgemeente in de Verenigde Staten opgericht.

Baanbrekend voor de Amerikaanse hervormers was het Pittsburgh Platform van 1885, waarin liberale rabbijnen alleen nog maar de joodse ethiek behielden 'en de pedagogische missie van het joodse volk die een tijdperk moet inluiden van recht en rechtvaardigheid, overeenkomstig de rede.' Ook in de Verenigde Staten wezen de hervormers vrijwel alle rituelen af, inclusief de besnijdenis en de spijswetten. Radicale hervormers waren van oordeel dat uitsluitend de Tien Geboden door God geopenbaard werden. De rest van de thora was door Mozes geschreven en was dus niet eeuwig geldig. Zelfs het zionisme vond in hun ogen geen genade, al nam het reformjodendom gaandeweg minder radicale standpunten in. In

1889 volgde de oprichting van de *Central Conference of American Rabbis*, met de bekende rabbijn Isaac Mayer Wise als voorzitter, later gevolgd door de *World Union for Progressive Judaism*. Beide organisaties hebben hun hoofdkwartier in New York. Het aantal reformjoden op wereldschaal wordt tegenwoordig op 1,25 miljoen geraamd, waarvan één miljoen in de Verenigde Staten.

Het eerste verzet tegen de radicale hervormers kwam opnieuw uit Duitsland, waar de gematigde rabbijn Zacharias Frankel (1805-1875) aan het door hem gestichte Joods Theologisch Seminarie van Breslau (nu het Poolse Wrocław) weliswaar een 'historisch-positief judaïsme' voorstond, maar toch de banden met de joodse traditie wilde behouden. Frankel wordt beschouwd als de gangmaker van het zogeheten conservatieve jodendom – *conservative judaism* – dat overigens niet met het orthodoxe jodendom verward mag worden. In veel opzichten bleven het 'conservatieve liberalen' die een tussenweg zochten tussen het radicale liberalisme en de latere orthodoxie. Enerzijds houden conservatieve joden vast aan de joodse religieuze wet, anderzijds willen ze 'alle menselijke, historische en dynamische elementen' daarvan scheiden.

Volgelingen van Frankel brachten zijn ideeën naar de Verenigde Staten en gingen daar in 1886 over tot oprichting van het Joods Theologisch Seminarie van Amerika in New York. In 1913 vormden conservatieven de *United Synagogue of America*, in 1929 de *Rabbinical Assembly of America*, de latere Internationale Vereniging van Conservatieve Rabbijnen. De tegenhanger van de liberale Wereldunie van Progressieve Joden is de *World Council of Synagogues*. Ook de conservatieve joden hebben hun hoofdkwartier in New York.

Eigenaardig genoeg is het orthodoxe jodendom pas in reactie op de hervormers en de conservatieven ontstaan, en waren het hun tegenstanders die hen orthodoxen noemden. Ook de wieg van de orthodoxe joden stond in Duitsland. Onder de eerste orthodoxe joden was de belangrijkste figuur de Duitse rabbijn Samson Raphaël Hirsch (1808-1888) uit Frankfurt, die geloofde in een heropleving van een streng traditioneel jodendom, zij het in combinatie met een moderne scholing. In tegenstelling tot de ultra-orthodoxe chassidim blijven orthodoxen veelal rationalistische asjkenazim die de geestelijke eenheid van het joodse volk sterk benadrukken en zeker in de beginperiode erg afkerig stonden tegenover het zionisme. De orthodoxe joden vormen de grote middenmoot van gelovige joden. Momenteel wordt hun aantal wereldwijd op twee miljoen geraamd, waarvan één miljoen in de Verenigde Staten en een belangrijke groep in Groot-Brittannië.

Reformjoden, conservatieven en orthodoxe joden vormen de grote meerderheid onder de dertien miljoen joden die er momenteel in de wereld zijn. Daarbij vergeleken vormen de ultra-orthodoxen een kleine maar opvallende minderheid, volgens Bouman zeven procent in Israël, circa tien procent in de Verenigde Staten. De ultra-orthodoxen worden veelal

chassidim of *haredim* genoemd. Chassidim is het Hebreeuws voor 'vromen', haredim het Hebreeuws voor 'godvrezenden'. Het zijn joden die in hun levensstijl, hun wereldbeschouwing, hun ethos en hun geloofsovertuiging vasthouden aan de letter van de wet en aan de interpretatie zoals die hen door rabbijnen wordt voorgehouden. Van alle joden onderscheiden ze zich het duidelijkst van de moderne seculiere samenleving, die ze ten gronde afwijzen. Het zijn ook de meest fundamentalistische joden, die van geen compromis met deze heidense wereld willen horen.

Alhoewel vrome joden al onder de Makkabeeën 'chassidim' werden genoemd, werd de beweging van de huidige chassidim pas in de 18de eeuw gesticht door de Poolse mysticus en rabbijn Israël ben Eliezer (1698-1760), beter bekend als de Baäl Sjem Tov – de Meester van de Goede Naam – of de Besjt. Vele jaren werden ze door de grote meerderheid van joden, ook in Oost-Europa, gemeden. Van de klassieke talmoedscholen en rabbijnen moesten de chassidim immers niet weten. Aan geleerdheid of aan politiek hechtten ze geen enkel belang. Het geloof, het hart en de ziel gaven de doorslag, niet het verstand. Het enige wat telde, waren hun persoonlijke relatie met God, hun individuele ziel en de heiliging van het alledaagse leven. Daarom kozen ze hun eigen rabbijn, die ze 'rebbe' of 'tsaddik' noemden. Die was minder een schriftgeleerde dan een heilig man of een rechtschapene, die ze blind gehoorzaamden. Die heiligheid bleek bovendien een bijna familiale aangelegenheid, met dynastieën zoals de Lubavitzer rebbes (Wit-Rusland), de rebbes van Guer (bij Warschau), de Belzer rebbes (Galicië) en de rebbes van Satmar (Satu Mare, Hongarije). Het zijn rebbes die ook thans nog een grote rol spelen onder de joodse en Israëliische chassidim.

Het heeft drie generaties geduurd voordat de chassidim door hun geloofsgenoten werden aanvaard, maar aan het einde van de 19de eeuw palmde ze de meerderheid van de Oost-Europese joden in. Onder de verpauperde en vervolgte joden op het eindeloze Oost-Europese platteland kende het chassidisme een fenomenaal succes. In Litouwen, waar de joden veel vaker in steden woonden, kon het bestaande orthodoxe bewind zich beter handhaven en kreeg het chassidisme minder kansen. In de 18de eeuw was de *gaon* van het Litouwse Vilnius hun grootste tegenstander. Van alle joden werden de chassidim het meest door de nazigruwel getroffen, al maakten de nazi's geen onderscheid tussen reformjoden, conservatieven, orthodoxen en ultra-orthodoxen. De overlevende chassidim trokken niet zozeer naar Israël, dat ze veelal beschouwden als een seculier project, als wel naar de Verenigde Staten.

Een verdeeld huis: twee joden, drie meningen

Met het onderscheid tussen asjkenazische en sefardische joden, hervormde, conservatieve, orthodoxe en ultra-orthodoxe joden houdt de joodse verdeeldheid niet op. In Israël zelf moest dit onderscheid wijken voor de tegenstellingen die door het zionisme werden opgeroepen. Het blijft veel niet-joden ontgaan dat het zionisme aanvankelijk door de drie grote stromingen onder de hedendaagse joden – hervormers, conservatieven en orthodoxen – werd afgewezen, en nog het duidelijkst door de ultra-orthodoxen. Dat anti-zionisme is in Israël nooit verdwenen, al moest het wijken voor de overrompelende ervaring van de terugkeer naar het Beloofde Land.

Binnen het zionisme was er dan weer de tegenstelling tussen het socialistische en het liberale zionisme, de gematigde en de radicale optie, de seculiere en de religieuze variant, het nationalisme en het internationalisme, de pro- en de anti-Palestijns-Arabische kampen, het grotere en het kleinere Israël. Ondanks alle steun- en sympathiebetuigingen van de joden in de diaspora aan die in Israël, blijft er een diepe kloof tussen hen bestaan. Maar de koepel van alle tegenstellingen, althans voor Israël, blijft die tussen een seculiere en een joodse staat. Die laatste tegenstelling kan Israël slechts overleven door er in alle talen over te zwijgen en hem in geen geval op de politieke agenda te zetten.

Al deze tegenstellingen verklaren de grote versplintering van de Israëliische politieke partijen, een mozaïek die al ten tijde van Christus door Flavius Josephus werd beschreven. Het moderne Israël telde in 1999 dertig politieke partijen, waarvan er vijftien één of meer zetels hadden in het Israëliische parlement, de Knesset. Het Judea van Flavius Josephus kende minstens vierentwintig politiek actieve groeperingen. In veel opzichten was de verdeeldheid kleiner in de vele eeuwen waarin de joden géén eigen staat hadden. Over de precieze inrichting van een eigen staat zijn joden het nooit eens geweest, noch onder de zonen en kleinzonen van koning Salomo, noch onder de Hasmoneeën en Herodianen, en nog het minst in het huidige Israël. Nooit waren alle joden het eens met hun koning of hogepriester. Nooit haalde één partij de absolute meerderheid in het Israëliische parlement. Sinds 1948 steunt elke Israëliische regering op een coalitie van partijen, met meestal een meerderheid die zo broos is dat ze door elke stemming in de Knesset werd bedreigd.

De Amerikaanse rabbijn Arthur Hertzberg, emeritus vice-president van het Joods Wereldcongres, noemt de veronderstelde eenheid van het joodse volk ‘een sprookje dat altijd al door antisemieten werd misbruikt’. Hertzberg omschrijft het jodendom als ‘een verdeeld huis’ dat nooit in eensgezindheid kan berusten. Een bestuursorgaan zoals het Vaticaan heeft het jodendom nooit geduld. ‘Zelfs in periodes van relatieve rust was er nooit één enkel rabbijns gezag dat door allen werd gerespecteerd.’ Ook religieus gezag was voor joden zelden heilig. ‘Ze blijven het oneens

over de vraag wie voldoende geleerd of voldoende vroom is om oprecht respect waardig te zijn.' Zoals Chaim Weizmann, Israëls eerste president, ooit opmerkte, was hij geen president van enkele miljoenen staatsburgers, maar van 'enkele miljoenen presidenten'.

Toch is die verdeeldheid volgens Hertzberg de kern van het Uitverkoren Volk, die de joden een vrijheid gaf die hun anders-zijn beklemtoonde in plaats van het op te heffen. 'Hun collectieve identiteit is dat het buitenstaanders blijven,' uiteraard in de diaspora, maar zelfs in Israël. In die zin is de uitverkiezing een splijtzwam, geen éénmaker. 'Altijd zullen joden afgoden aan stukken slaan. Het judaïsme is niet gericht op innerlijke vrede, maar op een verantwoordelijkheid die elke valse vrede ontmaskert en elk status-quo doorbreekt.'

André Chouraqui noemt het een vreemde paradox dat het joodse denken enerzijds wordt gekenmerkt door een onvoorstelbare trouw aan de bijbelse bronnen en anderzijds door een grote vrijheid van interpretatie van die bronnen. 'Het beeld van een uniform en monolithisch jodendom kan de toets van de werkelijkheid niet doorstaan. In elke periode liet het jodendom veelvuldige en tegenstrijdige tendensen zien, met soms waanzinnige spanningen en conflicten. En die spanningen zijn momenteel het grootst in Israël, waar joden van verschillende tijdperken samenleven: holbewoners en mensen uit het atoombijperk, joden die zweren bij de bijbel, de talmoed, de kabbala of bij het meest seculiere humanisme.'

Volgens Chouraqui kan het Uitverkoren Volk zijn verdeeldheid alleen overwinnen als het de geest van het getto van zich afschudt en in confrontatie met het Beloofde Land zijn eigen geest terugvindt, gedragen door en gericht op het hele universum. Dan, hoopt Chouraqui, zullen de joden tot de ontdekking komen dat christenen en moslims geen vijanden zijn maar broers en zusters. Slechts in die universele samenhang kan het Uitverkoren Volk zijn eigen roeping terugvinden, in dienst van de bevrijding van alle mensen en de verlossing van de hele mensheid. Want het Beloofde Land is meer dan ooit 'de hele aarde, gedragen door de messiaanse hoop op het heil van allen en verzoend in de oneindige opgang van het rijk van de drie-ene God van joden, christenen en moslims.'

De streng-joodse André Neher, geboren in Straatsburg, gestorven in Jeruzalem, zei het nog krasser. Voor Neher blijft elke jood en elke Israëliet een Hebreëer en dus *een veerman*, geroepen om het gebaar van Abraham te herhalen en 'alle mensen naar de overkant van de rivier te brengen'. 'Het was de jood,' vindt Neher, 'die als de grote veerman van de geschiedenis het westerse heidendom deed overgaan naar het christendom, het oosterse heidendom naar de islam en het nieuwe heidendom naar het humanisme. Daarom moet de jood ook een balling blijven, in een permanente en noodzakelijke ballingschap om dit veer te blijven bemannen en deze missionarisrol op zich te blijven nemen. De ballingschap is een zending die de jood overal met zich meedraagt, in een universele duizeling die hem een broer maakt van alle mensen.'

3. HET RIJK VAN DE VRIJHEID

*Sinds de exodus heeft de vrijheid altijd
met een Hebreeuws accent gesproken.*

Heinrich Heine

‘Bij decreet van de engelen en op bevel van de heiligen excommuniceren, verdrijven, vervloeken en veroordelen wij Baruch de Espinoza, met de instemming van God, Zijn Naam zij geheiligd, en met de instemming van de hele heilige congregatie, en ten aanzien van deze rollen met de 613 voorschriften die erin werden neergeschreven. Hij weze vervloekt bij dag en bij nacht, als hij neerligt en opstaat, als hij uitgaat en weer binnenkomt. De Heer zal hem niet sparen, maar Zijn gramschap en Zijn afgunst zullen zich tegen hem keren. Moge de Heer zijn naam op aarde uitwissen en hem voorgoed van alle stammen van Israël scheiden, overeenkomstig de vervloekingen van het verbond die in dit wetboek werden opgetekend.’

Wie was de man die op de 6de van de maand Av van het joodse jaar 5416, 27 juli 1656, door de Portugese joden in Amsterdam in zulke scherpe bewoordingen werd verdreven? Het was de grootste joodse filosoof van de 17de eeuw en misschien wel van de voorbije vijfhonderd jaar, Baruch de Espinoza, beter bekend als Spinoza. Groot werd hij alvast voor het Westen, dat hem later zou eren als één van de grondleggers van de Verlichting, één van de gangmakers van de secularisering en als dé filosoof van de vrijheid. Door de joden verguisd, werd Spinoza de inspiratie van de meest invloedrijke filosofische en politieke omwenteling van het millennium.

Spinoza werd in 1632 als zoon van een welgestelde koopman in Amsterdam geboren. Vader Miguel de Espinoza was een Portugees-sefardische jood die voor de inquisitie naar het verdraagzame Amsterdam vluchtte. Amsterdam was in die dagen ‘een protestantse stad met een joods hart’. Aan het einde van de Gouden Eeuw van de Nederlanden woonden er naar verluidt 10.000 joden, vrijwel allen van Portugese afkomst. De jonge Spinoza kreeg er een verzorgde opleiding als rabbijn en bestudeerde er de bijbel, de talmoud, de middeleeuwse joodse filosofen, de middeleeuwse scholastiek en de antieke auteurs, maar ook nieuwere filosofen als Giordano Bruno en René Descartes. Nadat hij in 1656 als vrijzinnige uit de synagoge werd gezet, vervloekt, verstoten en verbannen, trok hij zich terug in Rijnsburg, Voorburg en Den Haag, waar hij zijn brood verdiende met

het slijpen van optische glazen. Bij leven schreef hij slechts één hoofdwerk, zijn *Tractatus theologico-politico*, een politiek-theologische verhandeling die voorzichtigheidshalve anoniem verscheen. In 1677, nauwelijks 45 jaar oud, stierf Spinoza aan tbc. Pas na zijn dood verscheen zijn tweede belangrijke werk, een ethiek die hij tijdens zijn leven zorgvuldig verborgen hield: de *Ethica more geometrico demonstrata*.

Toen in 1656 in de Amsterdamse synagoge van de Talmoed Thora zijn excommunicatie werd afgekondigd, was Spinoza nauwelijks 24. Hij werd dus niet veroordeeld voor de meningen die hij pas veertien of eenentwintig jaar later zou publiceren. Toch werd hij verdreven wegens 'afschuwelijke ketterijen' en 'monsterlijke daden'. Wat de joodse bestuursraad van Amsterdam daar in 1656 precies mee bedoelde, werd niet overgeleverd. Het werd in elk geval zwaar genoeg bevonden om de voor joden zeldzame procedure van de excommunicatie in gang te zetten, en die nooit meer te herroepen. Dat was in 1656 zo ongewoon dat de zaak-Spinoza ook nu nog model staat voor een schier onbegrijpelijke episode in de lange geschiedenis van de joden. Het hebben van een andere mening werd door joden immers zelden bestraft. Als ze dat toch gedaan zouden hebben, zou het onder joden excommunicaties hebben geregend. Dat was nooit het geval. En van de 'monsterlijke daden' van de jonge Spinoza hebben historici nooit een spoor teruggevonden.

De enige verklaring voor de excommunicatie van Spinoza ligt in het unieke tijdsgewricht en in overtuigingen die hij pas later neerschreef, maar waarvan aangenomen mag worden dat hij die als jongeman al niet onder stoelen of banken stak. Het tijdsgewricht was dat van de Europese godsdienstoorlogen, die pas in 1648 door de vrede van Westfalen werden bedwongen, en van het onuitwisbare trauma dat de sefardische joden sinds hun massale verdrijving uit Spanje en Portugal met zich meedroegen. Voor katholieken en protestanten, maar ook voor de joden, was het een uitzonderlijke politiek-religieuze tijd. Ze waren in een brandend Europa wanhopig op zoek naar een nieuwe publieke ethiek. Dat verklaart de titels van de twee boeken van Spinoza, maar ook de heftigheid waarmee het joodse *establishment* in Amsterdam de eerste tekenen van dit moderne gedachtegoed, die blijkbaar in de uitlatingen van Spinoza zichtbaar waren, nog dacht te kunnen uitdrijven.

Spinoza's theologisch-politieke verhandeling was een eerste verdediging van de godsdienstvrijheid en de gewetensvrijheid en een eerste verweerschrift tegen de burgerlijke en religieuze inmenging in de vrijheid van denken, de vrijheid van onderzoek en de vrije meningsuiting. Dat was in de jaren 1656-1670 zo revolutionair dat het zelfs de joodse gemeenschap, die in Amsterdam nog het meest aan die vrijheid te danken had, naar adem deed snakken. Als die gemeenschap in 1656 had geweten wat Spinoza in 1677 zou schrijven, zijn beroemde *Ethica*, had het in Amsterdam nog veel harder gedonderd. In zijn ethiek had Spinoza het immers ook over de

bijbel, de schepping, de natuurwetten, de redelijkheid en de verhouding tussen God en mens, maar op een manier die geen van zijn tijdgenoten ooit kon vergeten.

Zo was Spinoza één van de eerste bijbelkenners die de bijbel geheel en al als een schepping van de mens beschouwde en die als één van de eerste exegeten zocht naar historische achtergronden en bedoelingen. Het gezag van hogere instanties was voor hem geen argument. Omdat 'er niets kan gebeuren dat in strijd is met de natuurwetten' kon hij moeilijk in wonderen geloven. Alleen de rede en de filosofie konden hem iets leren over het wezen van God. In de bijbel vond hij vroomheid, in de filosofie waarheid. Dus pleitte hij voor een rationeel bestuurde, vrije samenleving, waarin ieder mens mag denken wat hij wil en mag zeggen wat hij denkt. Spinoza blijft de enige ons bekende jood van zijn tijd die het jodendom de rug toekeerde zonder christen te worden. Als eerste bouwde hij zich 'een klein seculier eiland' in een wereld die daar nog lang niet voor open stond. Pas honderd jaar later zouden zijn ideeën over waarheid en vrijheid de Verlichting bevruchten. Zelf troostte Spinoza zich met de gedachte dat 'het in de individualiteit is dat de universaliteit zich verwezenlijkt'.

Tijdgenoten hebben Spinoza van vrijwel alle ketterijen verdacht. Toch was hij geen atheïst en mogen we aannemen dat hij zichzelf altijd als een jood bleef beschouwen. Veel meer dan zijn vervolgers lief was, steunde hij op joodse bronnen en vond hij honderd en tweehonderd jaar later ook vele joodse navolgers. *De gids der verdoolden* van de grote middeleeuwse wijsgeer Maimonides (1135-1204) was hem even lief als de *Dialoghi di amore* van de Portugees-Italiaanse Juda Abravanel (1460-1523). Maimonides, geboren in Córdoba, geldt als de meest rationele joodse filosoof aller tijden, al bleef hij een wetsgetrouwe jood. Abravanel junior, zoon van de grote Isaac Abravanel die zowel Portugal als Spanje moest ontvluchten, was de belangrijkste joodse filosoof van de Italiaanse Renaissance.

Ongetwijfeld ging Spinoza in zijn vrijheidsroes veel verder dan Maimonides en Abravanel, maar hij leefde ook in een ander land en in een andere tijd. Honderd jaar na Spinoza zou een andere jood, Mozes Mendelssohn, de fakkel overnemen en de echte joodse Verlichting inluiden. Zelfs Mozes Hess (1812-1875) en Theodor Herzl (1860-1904), de politieke gangmakers van het zionisme, zouden uitdrukkelijk naar Spinoza verwijzen als naar hun grootste voorganger. Hess noemde zichzelf een discipel van Spinoza. Volgens Herzl 'had het jodendom sinds Spinoza geen grotere geest voortgebracht dan Mozes Hess'.

Het volk van de exodus

De politiek-religieuze vrijheid van Spinoza heeft oudere wortels dan Maimonides of Abravanel. Geen jood kan ooit vergeten dat het Beloofde

Land en het Uitverkoren Volk teruggaan op de meest ingrijpende religieuze ervaring uit de geschiedenis van het monotheïsme: de uittocht uit Egypte, de exodus. Aan de basis van het jodendom ligt niet een zuiver spirituele maar een bijzonder materiële slavernij. De eerste joden waren bevrijde slaven die liever de woestijn introkken dan het juk van een heerser te moeten verdragen. Daar droomden ze niet van een vaag hiernamaals, maar van een concreet 'land van melk en honing' waar ze hun eigen manier van leven in vrijheid konden doorgeven. Met Gods hulp hebben ze die vrijheid en dat Beloofde Land zelf bevochten, waarbij ze zich een weg baanden tussen volkeren die er eerder woonden en zich later staande hielden tussen wereldrijken die hun vrijheid voortdurend bedreigden.

Die vrijheid werd op de Sinaï ingebed in een verbond van rechten en plichten. Tegenover de belofte en de uitverkiezing stonden de trouw aan de thora en de 613 geboden en verboden in de latere talmoed. Maar de joden kwamen er het eerst tot het besef dat het 'de wet is die bevrijdt en de wetteloosheid die mensen tot slaaf maakt', een inzicht dat het Westen pas tijdens de Franse Revolutie zou ontdekken.

De exodus en het verbond op de Sinaï gaven het joodse volk een veel grotere vrijheid dan enig ander volk in de geschiedenis van Oost en West. Voor alle monotheïsten, ook de latere christenen en moslims, werd de exodus het oermodel van de meest radicale breuk in de godsdienstgeschiedenis en van elke bevrijdingstheologie. Want het was de thora die de joden bevrijdde van het veelgodendom van zoveel lokale machthebbers en die hen uitsluitend het meest zuivere monotheïsme voor ogen hield. Van dat monotheïsme zou ook het joodse volk in zijn politieke praktijk voortdurend afwijken. Tot de stem van de vrijheid het opnieuw aan de exodus herinnerde en het elke nieuwe vorm van slavernij deed afwijzen.

Dat die stem van de vrijheid sinds de verbondssluiting op de Sinaï nooit meer heeft gezwegen, blijkt nog het best uit Israëls pijnlijke ervaring met zijn koningen. De bijbel noteerde voor de duizend jaar die verstreken tussen koning David en de Herodianen wel vijftig koningen: drie voor het nog onverdeelde rijk, tweemaal negentien voor het noordrijk Israël en het zuidrijk Juda, en later een tiental Hasmoneeën en Herodianen. Op enkele uitzonderingen na voldeed geen enkele koning aan de gestelde verwachtingen. Integendeel, velen blonken uit in 'wat kwaad was in de ogen van God', aldus het bijbelse refrein. Veel koningen werden vermoord nadat ze ontelbare anderen de dood in hadden gejaagd. Er waren ronduitheidense koningen bij, zoals Achab in het noordrijk en Manasse in het zuidrijk. Anderen waren nog corrupter dan de koningen in hun heidense buurstaten. Ze bevochten elkaar soms heftiger dan hun gemeenschappelijke vijanden, aarzelden zelden om het gezin van een rivaal volledig uit te roeien of leefden op een manier die elk van de 613 verplichtingen in de thora met de voeten trad. Zelfs koning David, in de joodse traditie de grootste van alle koningen, kon het niet laten een trouwe officier de dood

in te jagen om diens bevallige echtgenote in te pikken, die nota bene de moeder werd van de tempelbouwer, koning Salomo.

Dat Israël ondanks zo veel onwaardige koningen toch 'een ander land' bleef, dankt het in hoofdzaak aan zijn profeten, mannen van God die het volk telkens weer bij de hand namen om de geest van het verbond te doen herleven. Zij lieten zich door niets of niemand intimideren en verhieven hun stem om vooral de koningen terecht te wijzen. Met gevaar voor eigen leven daagden ze de joodse vorsten uit om zich met de ware God te meten, zoals Samuel, die Saul tot koning zalfde, maar hem nadien ook weer afzette, Nathan, die zelfs tegen koning David te keer ging, Elia, die de verheidenste noordelijke koning Achab uitdaagde tot een heuse krachtproef, of Jesaja, die alsnog probeerde de koningen van het zuidrijk tot inkeer te brengen.

De joodse profeten waren zelden priesters of vooraanstaanden. Slechts van Jesaja wordt aangenomen dat hij een geboren aristocraat was en van Jeremia en Ezechiël dat ze als priester werden opgeleid of uit een priesterfamilie stamden. Toen Amos 'de stem van God' hoorde, was hij een veehoeder en vijgenkweker uit Tekoa. Over Elia schrijft de bijbel dat hij werd geroepen 'terwijl hij aan het ploegen was'. Weinigen waren op hun taak voorbereid. Zoals de vissers die door Jezus van Nazareth werden geroepen, legden ze prompt het werk neer om hun ongelijke strijd met de joodse koningen aan te gaan. Uitsluitend gewapend met het woord van God hebben ze het volk voorbereid op een tijd zonder koningen, die er overigens ook in de Sinai-woestijn niet waren. Een koning kregen de joden pas toen ze er zelf om vroegen, verzucht het bijbelboek *Samuel*, om 'aan alle andere volkeren gelijk te zijn'. Vooral de profeten hebben zich bitter om die gunst beklagd.

De tijd van vrijwel alle profeten kan gedateerd worden tussen de opkomst van de joodse koningen onder Saul en David tot de Babylonische ballingschap, ruim vierhonderd jaar later. Het profetische hoogtepunt lag onmiskenbaar in de anderhalve eeuw tussen de val van het noordrijk in 721 v.C. en die van het zuidrijk in 586 v.C. In de geschiedenis van Israël waren zij dus de perfecte tegenspelers van de joodse koningen. Nadat de laatste koning van het eerste joodse rijk in 586 v.C. naar Babylon was afgevoerd, verdwenen ook de profeten. In een onvrije wereld zwijgt ook de stem van de vrijheid.

De joden hebben hun ontrouw onder de koningen van de Eerste Tempel duur betaald. Pas in ballingschap zouden ze hun profeten herlezen en meteen ook begrijpen waar en hoe ze hadden gefaald. Onder koningen 'zoals zoveel andere koningen' verloren ze de vrijheid die hen uit Egypte had geleid, om telkens weer afgoden te dienen en zich opnieuw tot slaaf te maken. De profeten werden de meest gezaghebbende vertolkers van de thora. Hun invloed op de joden werd zo groot dat er sinds hun optreden nauwelijks nog onderscheid kan worden gemaakt tussen 'de wet en de profeten'.

Toch stonden de profeten geen wetten voor ogen in de staatsrechtelijke betekenis van het woord, maar wel de religieuze plichten, leefregels of voorschriften uit de thora die geen koning of hogepriester het volk kan opleggen of kan onthouden. Hun kritiek op de joodse koningen van hun dagen was zo scherp dat het zeer de vraag is of hen een beter koningschap of een theocratisch regime voor ogen stond. Van 'een vurig verlangen naar een politiek onafhankelijke, theocratisch bestuurde joodse staat', waarvan de profeten van Israël volgens de Nederlandse judaïst Oegema getuigden, is in de profetische geschriften weinig terug te vinden. In de profetentijd was het zuidrijk nog een onafhankelijke joodse staat. Het vurige verlangen waarover Oegema spreekt was de vrucht van de ballingschap en van de vele eeuwen onder vreemde voogdij, niet van de profeten zelf, die nauwelijks in een verbeterbare staat konden geloven.

De uitvinders van het geweten

Wat bekleemtoonden de profeten dan wel? De Amerikaans-joodse historicus Max Dimont vatte dat in 1962 samen in twee hoofdlijnen: dat religie niet zozeer een kwestie is van rituele voorschriften als wel van moraliteit, en dat de joden de hele wereld tot voorbeeld moeten strekken, omdat de spirituele en morele boodschap van de joden er is voor de hele mensheid. De eerste regel benadrukt de onuitwisbare individualiteit van elke jood. Zo schreef Jeremia dat 'de wet niet langer gegrift staat op Stenen Tafelen, maar diep in het hart van de mensen'. Het is ook de lijn van de gerechtigheid. 'Spaar mij het lawaai van uw liederen,' profeteerde Amos. 'De klank van uw harpen wil ik niet meer horen! Neen, het recht moet stromen als water, de gerechtigheid als een nooit uitdrogende beek.'

Of neem Hosea: 'Want vroomheid wens ik, geen offergaven, en liefde voor God meer dan brandoffers.' Samengevat legden individualiteit en gerechtigheid de basis van een moraliteit en een vrijheid die nooit meer van het monotheïsme konden worden losgemaakt. 'Niemand zal gered worden door de goede daden van anderen of worden gestraft voor het kwaad van anderen,' schreef Potok in een commentaar bij de profeten. 'Ieder zal vergolden worden naar zijn eigen verdiensten.'

De tweede lijn maakt van de profeten de oudste universalisten. Zo zag Jesaja nota bene in de tempel – in alle opzichten het nationale centrum van de joodse staat – een visioen dat 'alle volkeren' toestromen naar 'de berg van Jahweh's tempel.' Voor Jesaja ging het om de universele terugkeer naar de tuin van Eden, waarin alle schepselen in vrede leven. Wat de profeet zag was het nieuwe Jeruzalem, dat zou getuigen van de schepping van een nieuwe wereldorde en van het herstel van de verloren heiligheid. Vandaar Jesaja's hoop op een gezalfde koning of priester – de Messias – om dat universele vredetijdperk in te luiden.

Die dubbele nadruk op individuele moraliteit en grenzeloze universaliteit heeft het joodse nationalisme en het belang van de cultus niet opgeheven. Daarvan getuigt een groot profeet als Ezechiël, één van de joodse krijgsgevangenen die al in het jaar 597 v.C. naar Babylon werden afgevoerd. Ezechiël was niet alleen een priester en een vurige patriot. Volgens de overlevering was de man zo aangegrepen door het verlies van de joodse staat dat hem vijf jaar lang geen woord over de lippen kwam. Nadat hij in Babylon vijf jaar had gezwegen, zag hij in een visioen 'de uitgedroogde beenderen van het volk weer tot leven komen'. Ezechiël werd een profeet van apocalyptische uitersten, die de cultus het allerbelangrijkste noemde en de moraal weer op de tweede plaats zette. Als zodanig wordt hem een immense invloed toegeschreven op het karakter van de joden na de ballingschap, op de wederopbouw van de tempel en de trage wederopstanding van de joodse staat.

Voor rechtgelovige joden gelden ze sindsdien allebei: het nationalisme en het internationalisme, het individuele en het collectieve, het religieuze en het morele. Geen volk en geen religie heeft de profetische uitersten zo creatief met elkaar verbonden. Door de snelle val van de Tweede Tempel en de veel langere ballingschap die op de tweede vernietiging van de joodse staat zou volgen, won Jesaja het evenwel van Ezechiël. Door het ontbreken van een eigen staat en een uniek religieus centrum waren het de accenten van Jesaja en Jeremia, Amos en Hosea, die de verspreide joden de eeuwen deed overleven.

Bij de afwezigheid van een volk dat autonoom over zijn eigen lot kon beschikken, werden de joden als vanzelf teruggeworpen op hun individuele moraal en hun universele verspreiding. Het werden de belangrijkste ingrediënten van het joodse geweten als een unieke bron van vrijheid die geen vervolger de joden ooit kon afnemen. In 'de wet en de profeten' vond dat geweten een onuitputtelijke voedingsbodem om in vrijwel elke situatie de joodse essentie te redden en de joodse identiteit te behouden en door te geven.

De in Parijs geboren Oostenrijkse jood George Steiner noemt de joden onverbloemd 'de uitvinders van het geweten'. Dat doet Steiner, een overlevende van de holocaust, uitgerekend in een controversiële roman over Hitler, *Het transport van Adolf H. naar San Cristóbal*. Daarin voert hij een Hitler op die de oorlog overleefde en die in Zuid-Amerika is ondergedoken. Om aan de greep van een Israëliisch commando te ontkomen, vlucht Hitler het regenwoud in. Als de jagers hem daar vinden en de 90-jarige *Führer* naar San Cristóbal willen brengen, blijkt hij te zwak om te lopen en zijn de jagers te zwak om hem te dragen. Dus willen ze hem in de jungle berechten. Bij gebrek aan een verdediger mag Hitler zichzelf verdedigen.

Deze zelfverdediging vormt de kern van het verhaal. Eerst benadrukt Hitler dat hij zijn racisme en zijn notie van een heersersras aan het joodse idee van het Uitverkoren Volk ontleende. 'Mijn racisme was een parodie

van het hunne,' zegt hij tegen zijn vervolgers. Ten tweede benadrukt hij dat zijn voornemen om de joden uit te roeien niet het zijne was, maar dat van de hele wereld, met de medewerking van velen, omdat 'de joden het geweten uitvonden en de mens reduceerden tot schuldige horigheid', voor altijd verscheurd door verwachtingen die hij niet kan inlossen.

Hitler vat een en ander samen in 'de drievoudige chantage van de transcendentie': de Tien Geboden van Mozes, de Bergrede van Jezus en de sociale rechtvaardigheid van Marx, 'drie joden die de mensheid pijnigen met hun eisen van geweten, liefde en rechtvaardigheid' en die 'drie keer ons bloed en onze hersenen met de bacil van de volmaaktheid hebben besmet.' 'Drie keer heeft het jodendom een transcendent decreet over de mensheid uitgevaardigd,' verduidelijkte Steiner in zijn latere autobiografie. 'Een eerste keer door Mozes. In strikte zin is de mozaïsche God ondenkbaar, onbevatbaar, onzichtbaar, onbereikbaar, on-menselijk in de oorspronkelijke betekenis van het woord. De Sinaï ontdoet de leefomgeving van de sterfelijke mens van iedere waarneembare goddelijke aanwezigheid. De mozaïsche God eist een uiterste vorm van abstractie. Maar paradoxaal genoeg is een God zonder beeltenis, ondenkbaar en onzegbaar, tegelijk ondraaglijk nabij.'

Het tweede decreet was Jezus' Bergrede. 'Die vraagt van mannen en vrouwen altruïsme, een tegen het instinct indruisende, onnatuurlijke zelfbeheersing. Daarnaast dienen we ons wereldse bezit te delen of zelfs compleet weg te geven, desnoods tot de bedelstaf te vervallen, ten behoeve van de allerarmsten. Jezus' bevel tot totale liefde, tot zelfopoffering aan de aanvaller, is strikt genomen een enormiteit. Het slachtoffer moet zijn beul liefhebben. Een onmenselijke gedachte.'

De derde opdracht was die van het utopisch socialisme, vooral in zijn marxistische gedaante. 'De grote woede tegen sociale ongelijkheid, tegen de steriele wreedheid van de rijkdom, tegen onnodige honger en misère die Marx voortdrijft, is precies dezelfde als die van Amos. Het is de woede van de woestijn tegen de opmars van de stad, tegen het voortdurende Babylon. (...) Drie keer heeft het jodendom de westerse beschaving geconfronteerd met de chantage van het ideaal. Wat is een zwaarder affront? Het is mijns inziens die pressie die afschuwt wekt. Daaruit broeit en vlamt de impuls tot verdrijving – de jood moet verbannen worden, zijn stem gesmoord – en vervolgens tot vernietiging op. Ik beken dat ik geen betere verklaring heb gevonden voor het voortduren van het antisemitisme over bijna de hele wereld na de holocaust. Zoals Hitler het formuleerde: de jood heeft het geweten uitgevonden.'

Masada zal nooit meer vallen

Eén keer nog kregen de joden hun koningen terug, in de jaren tussen de opstand van de Makkabeeën en de joodse opstanden tegen de Romeinen, grofweg van het midden van de tweede eeuw v.C. tot de dood van Herodes Agrippa I, een kleinzoon van Herodes de Grote en de laatste koning van Israël, in het jaar 44 n.C. In de jaren 143-63 v.C. waren dat de Hasmoneeën, de directe opvolgers van de Makkabeeën. In de jaren 39-4 v.C. was dat Herodes de Grote, die nog door zijn zonen en kleinzonen – de Herodianen – werd opgevolgd.

Onder de Hasmoneeën en de Herodianen verging het de joden nog slechter dan onder hun verre voorgangers. Voortdurend kwamen het volk en de meest radicale groeperingen tegen hun koningen of tegen Grieken en Romeinen in opstand. Flavius Josephus telt voor de twee Hasmonese en Herodiaanse eeuwen maar liefst 64 joodse opstanden, waarvan een flink deel in de jaren waarin de joden een nog autonoom koninkrijk vormden en in de Romeinse jaren waarin ze een hoge graad van autonomie behielden. Dat laatste zegt veel over de politieke vrijheidsdrang van de toenmalige joden. Geen wereldrijk gaf de joden ooit zoveel autonomie als de Romeinen, zeker onder Herodes de Grote. Vooral op religieus vlak zou geen Romein het in zijn hoofd hebben gehaald om de joodse gevoelens te willen kwetsen. Onder de Herodianen mochten de joden zelfs hun koningen behouden, net als hun eigen rechtbanken en bestuursorganen. Van een Romeinse bezetting van het land was vele jaren nauwelijks wat te merken. Voor Zeloten en Sicariërs – gewapende joodse opstandelingen of vrijheidsstrijders – maakte dat geen verschil. Alleen de volledige politiek-religieuze vrijheid volstond. Voor die vrijheid heeft geen volk ooit harder gevochten of een hogere prijs betaald. Tegelijk is er geen vrijheid die de joden ooit dieper heeft verdeeld. Vrijwel alle joodse oorlogen uit de periode die Josephus zo treffend beschreef, begonnen als burgeroorlogen.

Hoewel ze geboren werden uit het Makkabese verzet tegen de hellenistische Seleuciden, gaven de Hasmoneeën toe aan een vergrieksing die het meest vurige deel van het volk – onder de Farizeeën en de Essenen – van hen vervreemde. Farizeeën en Essenen waren leken, die in een vergriekste wereld opkwamen voor een zuiver jodendom. Hun grootste vijanden waren desondanks niet de Grieken maar de Sadduceeën (met de vijand collaborerende priesters en aristocraten) en de Hasmoneeën zelf. Onder de Hasmoneeër Alexander Jannaeus (103-76 v.C.) kwam het tot een Farizeese opstand die bijzonder bloedig door Jannaeus werd neergeslagen. Volgens Josephus vielen in een zesjarige burgeroorlog in de jaren 90-85 v.C. meer dan 50.000 doden. Uiteindelijk liet Jannaeus achthonderd Farizeese tegenstanders in het centrum van Jeruzalem kruisigen, terwijl hun vrouwen en kinderen voor hun stervende ogen werden doodgemarteld.

Onder Salome Alexandra, weduwe van Jannaeus en de enige joodse ko-

ningin, bleef het in de jaren 76-67 v.C. vrij rustig. Bij de dood van Salome brak onder haar zonen Hyrcanus en Aristobulus in Jeruzalem een nieuwe burgeroorlog uit, die de directe aanleiding vormde tot een eerste Romeinse interventie. In de jaren zestig v.C. kwam het Romeinse opperbevel in Klein-Azië immers in handen van een veldheer, Pompeius, die in zeer korte tijd drie nieuwe provincies voor Rome kon annexeren: Pontus, Syrië en Cilicië. Wegens de strategische ligging van Jeruzalem tussen Syrië en Egypte heeft Pompeius geen moment gearzeld om de stad op verzoek van Hyrcanus op diens broer Aristobulus te veroveren. Na een beleg van drie maanden viel Jeruzalem in het jaar 63 v.C. in Romeinse handen. Duizenden aanhangers van Aristobulus werden koelbloedig afgeslacht. De oorlog zelf werd nog vijfentwintig jaar voortgezet.

Aristobulus had immers de verovering van Jeruzalem overleefd. Zes jaar later kon hij de stad tijdelijk heroveren, maar werd hij opnieuw door de Romeinen verdreven. Nog twintig jaar bleef het land een kluwen van opstanden en intriges tussen joden en Grieken, joden en Romeinen, tussen de joden onderling en zelfs tussen rivaliserende Romeinse legers, tot de strijd om Judea uiteindelijk door een nieuwkomer werd gewonnen, de latere Herodes de Grote. Nieuwkomer was Herodes zelfs als jood. In tegenstelling tot de Hasmoneeën was hij een Idumeeër, afkomstig uit een landstreek ten zuiden van Judea – Idumea, het oude Edom – die pas door de Hasmoneeën werd veroverd en met geweld tot het jodendom werd bekeerd.

Herodes, wiens vader de kant van Hyrcanus en de Romeinen had gekozen, was zo sluw dat hij zelfs de Romeinse veldheren tegen elkaar kon uitspelen. Judea was in die jaren blijkbaar zo belangrijk voor de Romeinen dat niet alleen Pompeius, maar ook Julius Caesar, Marcus Antonius en Octavianus – de latere keizer Augustus – alles deden om de joden aan hun kant te krijgen. Door op het juiste moment van partner te wisselen, kon Herodes ze allemaal voor zich winnen. Uiteindelijk werd de Idumeeër in het jaar 39 v.C. in de Romeinse senaat plechtig tot koning der joden aangesteld, al had hij de Romeinse legioenen nodig om zich met het nodige geweld in Jeruzalem te kunnen installeren. Weer vielen in de heilige stad duizenden doden. Herodes liet Antigonos, de laatste Hasmoneeër, in Antiochië onthoofden. Alle aanhangers van Antigonos die enig gezag genoten werden terechtgesteld en het geslacht van de Hasmoneeën werd vrijwel volledig uitgeroeid.

Na deze grote slachting bleef het relatief rustig onder Herodes de Grote, die zich in de 33 jaar van zijn bewind ontpopte tot Judea's grootste bouwheer van vestingen, steden en paleizen, maar die ook de Tweede Tempel op nooit geziene wijze liet heropbouwen en verfraaien. Volgens Josephus liet Herodes de Tweede Tempel vrijwel helemaal afbreken en weer opbouwen, grootser dan de joodse tempel ooit geweest is. Zo omgaf hij de tempel met grote zuilengangen, rustend op 'de grootste muren die

mensen ooit bouwden', en met 162 zuilen 'zo dik dat er drie mensen die elkaar met uitgestrekte armen raakten, nodig waren om hem te omvatten' en kapitelen 'in de Corintische stijl versierd met reliëfs die alom verbazing wekten door de pracht van het geheel'.

De rust was onder Herodes echter zo bedrieglijk dat het onder zijn zonen – die het rijk onder elkaar verdeelden – meteen weer misliep. Vooral Archelaüs, die zijn vader opvolgde als *etnarch* van Judea, Samaria en Idumea, maakte het zo bont dat hij in het jaar 6 door de Romeinen werd afgezet. Al in het jaar 4 v.C., waarin hij in Judea de macht overnam, gingen in Jeruzalem de poppen aan het dansen. Een rebellie werd er pas bedwongen nadat de Romeinen tweeduizend rebellen rond de stadsmuren aan het kruis nagelden. Tien jaar later brak naar aanleiding van een volkstelling in Galilea een grote opstand uit onder Judas de Galileeër. Josephus beschouwde Judas als de oprichter van de Zeloten. Opnieuw werden duizenden opstandelingen gekruisigd of als slaven verkocht.

Toch kwam Galilea er politiek gesproken nog goed vanaf. Het mocht nog vele jaren zijn Herodiaanse koning, Herodes Antipas, behouden. Judea daarentegen werd in het jaar 6 onder een Romeinse landvoogd of procurator geplaatst. In de jaren 26-36 was dat Pontius Pilatus, de landvoogd van wie wordt aangenomen dat hij Jezus van Nazareth liet kruisigen. Blijkbaar maakte ook Pilatus het zo bont dat hij in het jaar 36 door Rome werd teruggeroepen en naar Gallië werd verbannen. Eén keer nog werden alle joodse gebiedsdelen onder een joodse koning herenigd, de in Rome opgegroeide Herodes Agrippa I. De vroege dood van Agrippa in het jaar 44 heeft dit voor de joden gunstige scenario fataal doorkruist. Omdat ook Agrippa de altijd opstandige provincie niet kon bedaren, stuurde Rome in 44 voor het eerst een procurator die zeggenschap kreeg over *alle* joodse gebiedsdelen.

Onder de zeven laatste procurators kwam het in Judea nooit meer goed. Al in de jaren 48-52, schrijft Josephus, waren botsingen met Zeloten en Sicariërs aan de orde van de dag en werd de Romeinse druk ondraaglijk. Nog problematischer waren de grote tegenstellingen onder de joden onderling. Vooral de Sicariërs hadden het op 'joodse collaborateurs' gemunt, die genadeloos werden uitgeschakeld. Weer kwam het tot hooglopende conflicten tussen joden en Samaritanen. En in de hellenistische steden, vooral in het kustgebied, gingen nationalistische en hellenistische joden elkaar te lijf.

In het jaar 66 barstte de bom en brak 'de grootste oorlog' uit die Josephus zich kon herinneren. 'Voor zover bekend,' schrijft de man die het zelf meemaakte, 'is het zelfs de grootste oorlog die er ooit tussen twee staten en twee volkeren is uitgebroken.' Toen de strijdbijl vier jaar later werd begraven, lag het grootste deel van Judea in puin en was Jeruzalem een rokende ruïne. Volgens Josephus vielen in en om de stad wel één miljoen doden, vooral als gevolg van hongersnood en ontberingen en door het

zwaard van elkaar bevechtende joodse krijgsheren als Simon bar Giora, Eleazar ben Simon en Johannes van Gischala. Josephus, de commandant van de joodse troepen in Galilea die onder de oorlog naar de Romeinen overliep omdat hij de interne broederstrijd niet meer kon aanzien, suggereert zelfs dat de Zeloten de tempel zelf in brand staken. Feit is dat de schitterende tempel van Herodes volledig in vlammen opging. Hij zou nooit meer worden herbouwd.

In de jaren 114-117 volgde een tweede joodse oorlog in de diaspora en in de jaren 132-135 een derde en laatste oorlog in Judea, waarbij opnieuw honderdduizenden doden vielen. Na 135 was er in Judea 'geen jood meer over' en verdween de joodse staat in de peilloze diepten van de geschiedenis. Maar het effect van de val van Jeruzalem en de vernieling van de tempel in het jaar 70 was niet meer te evenaren. Slechts de val van Masada, drie jaar later in het jaar 73, steekt er symbolisch nog bovenuit. Masada was de laatste joodse vesting, op een hoge rots aan de westoever van de Dode Zee, die na de val van Jeruzalem nog drie jaar door de Zeloten werd verdedigd. Toen in 73 ook Masada viel, sloegen de 960 overlevende Zeloten – mannen, vrouwen en kinderen – liever de hand aan zichzelf dan zich aan de Romeinen over te geven. Bijna tweeduizend jaar later is het 'de geest van Masada' die de meest radicale zionisten bezielt om Israël tot de laatste man te verdedigen. Omdat geen volk zonder vrijheid kan leven, en het joodse volk nog het minst van al, 'zal Masada nooit meer vallen'.

De uitvinders van de democratie

Het is de vraag hoe het joodse volk de lange ballingschap van 135 tot 1948 heeft overleefd. De joden hebben dat te danken aan hun geestelijke vrijheid, die ze ondanks alle vervolgingen ongeschonden konden behouden, en aan de meest democratische samenlevingsvormen die een volk ooit over een zo lange periode kon handhaven. Een centraal en hiërarchisch bestuursorgaan hebben de joden nooit gekend, zeker niet in de afgelopen tweeduizend jaar. Losgeslagen enkelingen waren ze evenmin. Als ze dat wel waren geweest, hadden ze de diaspora nooit overleefd. Het geheim van de joodse democratie zat hem altijd in een unieke mengvorm van sterk verbonden groepen, die echter een grote interne autonomie konden handhaven.

Volgens de talmoed volstaan tien volwassen joodse mannen om een gemeente te vormen en onder een eigen rabbijn een synagoge te bouwen. Binnen die gemeente zijn alle volwassen joden wezenlijk aan elkaar gelijk en is de rabbijn een schriftgeleerde en een leek, geen hogepriester. Boven die basiscel van de joodse geschiedenis is er niemand die hen een dwingend religieus gezag kan opleggen, al zal geen gemeente zich van andere gemeenten afzonderen. Die formule bleek zo soepel en tegelijk zo ijzersterk

dat ze de eeuwen trotseerde. Het is de oudste nog actieve vorm van feitelijk zelfbeheer en volgens Dimont ook de oudste vorm van democratie, die de opkomst van de democratie in het Westen even ingrijpend bepaald kan hebben als de erfenis van Grieken en Romeinen.

Het synagogesysteem is minstens 2500 jaar oud. Wellicht was het een schepping van de Babylonische joden, ten tijde van de ballingschap in de 6de eeuw v.C. Ver van Jeruzalem en zijn tempel konden de Babylonische joden hun identiteit slechts handhaven door zichzelf als minderheid in een vreemd rijk te organiseren, maar op een manier die door niemand als een bedreiging werd ervaren. De kern van die zelforganisatie was de synagoge. Een grote diasporastad als Alexandrië telde er wel driehonderd. De eerste christenen in Rome vonden er minstens tien synagogen. In de 12de eeuw telde de joodse wereldreiziger Benjamin van Tudela in Bagdad 28 synagogen voor 40.000 joden.

Volgens Dimont had en heeft de synagoge drie centrale functies. Het is een huis van gebed (*beth tephila*), een leerhuis (*beth ha-midrasi*) en een vergaderhuis (*beth ha-knesset*). De eerste functie legde de basis voor de joodse spiritualiteit in een wereld zonder tempel. De tweede was revolutionair in zijn nadruk op universeel onderwijs en onderricht, althans voor de joden. De derde leverde het grondpatroon voor de vrije vergadering en het zelfbestuur.

Al in farizeïsche tijden werd het onderwijs volgens Potok voor joden zo belangrijk dat ze een systeem van gesubsidieerde scholen ontwikkelden en als eersten de regel invoerden dat alle kinderen een minimale scholing moesten krijgen. Later werd bepaald dat elk district en elke stad een gratis school voor kinderen moest hebben. Als vormen van religieus hoger onderwijs ontstonden in het eerste millennium n.C. de eerste joodse academies, vooral in Palestina en Babylonië, later gevolgd door de *jesjivot* (enkelvoud *jesjiva*) of leerhuizen in de belangrijkste joodse centra in Europa.

Zo stonden de joden aan de basis van een eerste universeel opvoedingsstelsel, aldus de Duitse historicus Werner Keller. 'Voor alle jongens gold vanaf het vijfde of zesde jaar de algemene leerplicht. Te beginnen met het onderwijs in de huiskring tot aan dat van de hogeschool, betrof het een veelzijdig onderwijssysteem voor alle kinderen, jongeren en volwassenen.' Elke gemeente bezat zijn school, overeenkomstig het woord in de talmoud dat 'een stad zonder schoolkinderen gemakkelijk te gronde gaat'. Volgens Dimont verklaart dit onderwijssysteem waarom de relatief kleine joodse gemeenschap, toen de muren van de getto's eenmaal waren gevallen, in zo korte tijd zoveel geleerden voortbracht.

Van doorslaggevend belang voor de democratische grondvesten van het jodendom was dat bekwaamheid veel zwaarder ging wegen dan afkomst of vermogen. 'Geen volk verwezenlijkte ooit wat voor het jodendom zo karakteristiek werd,' schrijft Keller. 'Dat het zich onderwierp aan de leiding van geleerden. Niet afkomst of titel, niet relaties of materieel bezit

besliste over het aanzien van een man of verschaftte hem toegang tot de kring der rabbijnen, maar uitsluitend en alleen zijn geestelijke bekwaamheden. Iedereen uit het volk, onverschillig van welke afkomst of met welk beroep, was vrij zelf geleerde te worden, rabbijn, en daarmee drager van het gezag. De joodse gemeente is buitengewoon rijk aan voorbeelden die aantonen hoe arme jongemannen door onvermoeibare studie van de leer tot grote roem kwamen en hoe mannen die hun dagelijks brood door zeer harde arbeid moesten verdienen, onsterfelijke beroemdheid oogstten. De rabbijn, de synagoge, het leerhuis – daarop concentreerde zich het leven van het volk. Zo ontstond een opvoedingsstelsel van een volmaaktheid die in Europa pas laat in de 19de eeuw werd bereikt.

Zo ontstond tevens een gemeenschap die perfect in staat was zijn eigen zaken te beredderen en ook in uiterst moeilijke omstandigheden zichzelf te besturen. Christenen die het Romeinse centralisme overnamen, hadden het daar vaak moeilijk mee en hebben vooral de synagoge eeuwenlang gewantrouwd. Een van de oudste christelijke verbodsbepalingen voor joden, het eerst opgetekend onder keizer Theodosius II in 438, gold de bouw van nieuwe synagogen. Bij anti-joodse rellen was de synagoge het eerste gebouw dat in vlammen opging, ook in de *Kristallnacht* van 1938, toen in één nacht in heel Duitsland alle synagogen werden verwoest.

Democratische bestuursvormen met dergelijke oude wortels kunnen niet uitsluitend teruggaan op de diaspora. Ze wortelen ook in de duizend jaar vóór Christus, toen joden in Israël, Juda of Judea eigen staatsvormen ontwikkelden. Een centraal geleide theocratie is Israël nooit geweest. Het millennium van koning David tot Herodes de Grote was integendeel een millennium van verzet tegen vreemde maar ook tegen autochtone heersers. Ondanks de schijn van het tegendeel stonden de religieuze en de politieke macht in het oude Israël vaak lijnrecht tegenover elkaar. Koningen en profeten, priesters en leken, Farizeeën en Sadduceeën, hellenisten en Essenen, universalisten en Zeloten getuigen van een wereld waarin uiteenlopende fracties altijd al de macht moesten delen en die daarvoor ook geëigende instellingen schiepen.

Misschien vormt het oud-joodse sanhedrin, dat een slechte naam kreeg omdat het Jezus van Nazareth ter kruisiging aan de Romeinen overleverde, daar nog het best bekende voorbeeld van. Onder Hasmoneeën en Herodianen was het soms een politiek lichaam, maar bleef het vooral een wetgevend en juridisch orgaan. De aard en de oorsprong van het sanhedrin blijven duister. Aangenomen wordt dat de naam is afgeleid van het Griekse *synedrion* voor 'raad van koningen', 'gerecht' of 'hoge raad'. Inhoudelijk zou het sanhedrin evenwel teruggaan op de joodse *gerousia*, de veel oudere raad van oudsten of Grote Raad, die na de ballingschap 120 leden telde. Het is deze Grote Raad die in 1948 model stond voor de 120 zetels in de huidige Knesset.

Historici lossen tegenstrijdigheden op door het bestaan van twee san-

hedrins te veronderstellen, een politiek sanhedrin onder een seculiere *nasi* (vorst of prins) en een religieus sanhedrin onder de hogepriester. De politieke spilfiguur was de nasi. De belangrijkste functie van de hogepriester bestond erin dat die op Grote Verzoendag – Israëls belangrijkste feestdag, Jom Kippoer – als enige het Heilige der Heiligen mocht betreden, om er ‘de onuitsprekelijke naam van God uit te spreken.’ Naast deze twee sanhedrins is er dan nog het Grote Sanhedrin van Jeruzalem, dat 71 leden telde en dat theoretisch bevoegd was in zaken van nationaal belang, en vele kleine sanhedrins, bestaande uit 23 rechters, die recht spraken in zaken van particulier belang.

In uiterst rumoerige tijden, zoals onder de Hasmoneeën en Herodianen, en wanneer de joden belaagd werden door Grieken en Romeinen, werden de bevoegdheden van deze sanhedrins voortdurend verlegd, uitgebreid of ingeperkt. Dat maakt een historische analyse van het sanhedrin tot een heikele kwestie. Wat in elk geval overeind blijft, is dat het zelfs onder Grieks-hellenistische of Romeinse voogdij een relatief democratische instelling bleef, die de grote joodse opstanden en de val van Judea kon overleven. Zo werd na de val van Jeruzalem nog in het jaar 70 in het kuststadje Jabne (of Jamnia) een nieuw sanhedrin samengesteld als hoogste vertegenwoordiger van het joodse volk, formeel met dezelfde godsdienstige en rechterlijke bevoegdheden als voorheen in Jeruzalem, en onder een door Rome erkende nasi, die sindsdien ‘patriarch’ werd genoemd, omdat hij ook de erfgenaam was van de hogepriester. Vijftien patriarchen uit één huis – twee Hillels, drie Simeons, vier Juda’s en zes Gamaliëls – zouden er elkaar nog opvolgen, tot het joodse patriarchaat in het jaar 429 door de christelijke keizer Theodosius II werd opgeheven.

Over vrijheid, gelijkheid en broederschap

Een volk dat zo verwoed voor zijn vrijheid heeft gevochten, kan die ook in zijn zwaarste nederlaag niet vergeten. Toch was de tol die de joden in de jaren 70-135 voor de joodse opstanden betaalden zo hoog dat zij de nationale vrijheid voor eeuwen vergaten. Van de vijf tot acht miljoen joden die er ten tijde van Flavius Josephus op de wereld waren, daalde het aantal tot één à twee miljoen. Dat zou anderhalf millennium lang zo blijven. De geestelijke vrijheid van de overlevende joden bleef echter ongebroken of werd door de nationale nederlaag juist versterkt. En in zijn lange ballingschap zou het joodse volk er toch weer in slagen om vanuit die geestelijke vrijheid telkens weer een politieke vrijheid op te bouwen. Wat het Beloofde Land nooit heeft gescheiden – het seculiere en het religieuze, deze en gene wereld – kon ook door de ballingschap nooit definitief worden gescheiden.

Joden in de diaspora speelden daarentegen een hoogst actieve rol in de verdere opgang van de cultuur, met name in de bloei van de Arabische

beschaving in Damascus, Bagdad, Caïro, Kairouan en Córdoba, in de Gouden Eeuw der Nederlanden, op het hoogtepunt van de Turks-Osmaanse beschaving, in de opbouw van het Britse imperium en in de opgang van Rusland en de Verenigde Staten als de grootmachten van de 20ste eeuw. Geen van deze hoogtepunten mag uitsluitend aan de inbreng van de joden worden toegeschreven, maar hun inbreng was wel veel groter dan hun minieme aandeel in de bevolking van de betrokken staten en getuigt van een vrijheid die geen ander volk over een zo lange periode bleef benadrukken.

Het was niet anders met andere joodse accenten, gericht op de gelijkheid van alle 'kinderen van God, zonen en dochters van dezelfde Vader' en op een broederschap die in eerste instantie de joodse gemeenschap betrof, maar die via de diaspora altijd ook een universele betekenis kreeg. Volgens de talmoed is zelfs een heiden die de thora naleeft 'de gelijke van de hogepriester.' Dit gold dus des te meer voor de joden onderling, die nooit een hiërarchisch verschil tussen hoger of lager hebben aanvaard en die – behalve door excommunicatie – principieel geen jood van het Uitverkoren Volk zouden afzonderen.

Het was de seculiere Franse essayist Jacques Attali, in 1943 geboren als zoon van een Algerijnse jood in Algiers, die deze joodse achtergrond van de meest bekende Franse idealen – vrijheid, gelijkheid en broederschap – in een essay uit 1999 nog het best heeft weergegeven. Tien jaar lang (1981-1991) was Attali de belangrijkste adviseur van de Franse president François Mitterrand. Attali noemt de idealen van de Franse Revolutie wezenlijk 'drie joodse utopieën', die voortvloeien uit de joodse ontdekking van het monotheïsme en uit het joodse messianisme. Volgens Attali zijn vrijheid en gelijkheid overigens 'typisch nomadische idealen', die om die reden ook de moderne en postmoderne mens – als nieuwe nomaden – ten diepste bepalen. Zoals ook de democratie 'een kind is van de woestijn' en alle autoritaire en hiërarchische regimes kinderen zijn van sedentaire en vooral stedelijke beschavingen. Als een volk dat grondig gevormd werd 'in de woestijn', zouden de joden die accenten het best hebben bewaard.

Attali verbindt de drie revolutionaire utopieën zelfs met de grote momenten van de bijbel. 'De woestijn, dat is de vrijheid. Het koninkrijk Israël is de gelijkheid. De broederschap komt er met de Messias.' Die momenten verklaren waarom de broederschap het minst duidelijk bepaalde concept blijft. Het is het nog onbeschreven blad van de joodse utopieën. In tegenstelling tot de christenen gaan de joden er immers van uit dat de Messias nog moet komen. Vrijheid en gelijkheid zijn er al, maar staan veelal op onverenigbare wijze tegenover elkaar. Volgens Attali is het wachten op de broederschap om die onverenigbaarheid op te heffen, en vrijheid en gelijkheid toch te kunnen verzoenen.

4. DE THUISLOZE GEEST

*Het hoogste ideaal van het judaïsme
is de universele broederschap van het mensdom.*

Samson Raphael Hirsch

Het klassieke schema wil dat de joden tot het jaar 135 in Judea woonden, van 135 tot 1948 in ballingschap leefden en sinds 1948 massaal naar Israël terugkeerden. Dat schema suggereert dat het de afstammelingen van dezelfde joden waren die in 135 werden verdreven, die in ballingschap van Judea naar Babylon emigreerden, die van Babylon naar Spanje en Centraal-Europa trokken, die van Spanje en Centraal-Europa naar Oost-Europa werden verdreven en die van daaruit de weg naar Israël terugvonden. Het schema verdeelt de joodse geschiedenis in drie bewegingen, waarbij de jood als een collectieve Odysseus na een lange omzwerving naar Israël terugkeert. Het is te mooi om waar te zijn. Met de feitelijke geschiedenis van het joodse volk heeft deze driedeling weinig te maken.

De oudste en belangrijkste tekenen van de diaspora dateren niet van het jaar 135, maar zijn acht eeuwen ouder. Al in het jaar 721 v.C., zo leert de bijbel, gingen tien van de twaalf stammen van Israël verloren. Bij de val van het noordrijk werden ze door de Assyriërs ‘over alle volkeren’ verspreid. Ze keerden nooit naar Israël terug. Natuurlijk doet zelfs deze bijbelse aanwijzing voor de oudheid van de diaspora geen recht aan de feitelijke gang van zaken. Dat Abraham uit het Tweestromenland kwam en uiteindelijk in Egypte verzeild raakte, geeft meteen aan dat er twee centra waren waar altijd al joden woonden. Zoals wordt aangenomen dat niet alle joden in Egypte tot slaaf werden gemaakt, is het niet uit te sluiten dat niet alle joden de exodus volgden. Het kan best zijn dat er joden in Mozes’ tijd in Egypte bleven, zoals de familie van Abraham blijkbaar in het Tweestromenland bleef. Sinds de nacht der tijden vormen Israël, het Tweestromenland en Egypte een drieluik dat het lot van de joden altijd al in Israël *en* de diaspora heeft verankerd.

Over het lot van de door de Assyriërs gedeporteerde joden – ‘de verloren stammen van Israël’ – is verder niets geweten. Door de eeuwen heen doken ze in de joodse verbeelding telkens weer op. De mormonen denken dat ze zich al in bijbelse tijden in Amerika vestigden, zodat Christus zich ook daar aan de joden kon openbaren. Andere bronnen zochten

hen in Afrika, Indië of China. Zelfs Christoffel Columbus zou in 1492 zijn uitgevaren op zoek naar de verloren stammen van Israël. Wat uit al deze verhalen blijkt, is dat veel joden zich sinds mensenheugenis over grote delen van de wereld hebben verspreid en dat ze zelfs in rustige tijden zelden hebben overwogen naar Israël terug te keren.

Omdat het lot van de joden in de diaspora onlosmakelijk verweven is met dat van de gastlanden, is de geschiedenis van die diaspora niet te beschrijven. Vaak weet geen mens wanneer de eerste joden zich er gevestigd hebben, hoe ze er leefden, of ze al dan niet hun joodse identiteit konden handhaven, noch hoe ze soms zonder enig spoor na te laten weer uit de geschiedenis verdwenen. Ongetwijfeld waren er periodes waarin lokale volkeren of bevolkingsgroepen zich tot het jodendom bekeerden, naast periodes waarin joden via gemengde huwelijken zodanig in de lokale cultuur opgingen dat ze nauwelijks nog als joden konden worden herkend. In beide gevallen – bekering en assimilatie – gingen etnische verbanden verloren en werd de continuïteit van het Uitverkoren Volk zwaar op de proef gesteld.

Zo maakt de diaspora het weinig waarschijnlijk dat ‘hetzelfde volk’ als een rode draad door de geschiedenis kan worden gevolgd en dat het ‘dezelfde joden’ waren die zich achtereenvolgens in Egypte en het Tweestromenland, op het Iberisch schiereiland en in Centraal-Europa, in Oost-Europa en in Amerika zouden vestigen. Het kan best dat dit voor een relatief kleine groep het geval was. Ook kunnen bepaalde joodse migraties door de geschiedenis heen vrij minutieus worden gereconstrueerd. Maar er doken ongetwijfeld joden op die dat eerder niet waren, zoals er door assimilatie of geloofsverval geruisloos joden verdwenen.

Het meest bekende geval van een collectieve bekering tot het jodendom blijft dat van de Chazaren, een Turks-Tartaars volk in de noordelijke Kaukasus dat in de 8ste eeuw het jodendom aannam. Het rijk van de Chazaren, dat zich uitstreckte van de Zwarte Zee tot de Kaspische Zee, lag tussen het christelijke Constantinopel en het islamitische Bagdad. Om zich tussen beide wereldrijken te kunnen handhaven, kozen het volk en de *khagan* van de Chazaren voor de joden, aldus de sefardische dichter Juda Halevi van Toledo (1075-1141) in zijn *Sefer ha-Kuzari* of *Boek van de Chazaren*. Het is Halevi die ons het stichtelijke verhaal heeft nagelaten van de *khagan* van de Chazaren. Op zoek naar de waarheid nodigde deze een christelijke priester, een islamitische mullah en een joodse rabbijn uit. Nadat hij al hun argumenten gehoord had, besloot hij dat het jodendom superieur was omdat ‘beide andere godsdiensten daarvan werden afgeleid’.

Toch blijft een twee eeuwen oudere bron betrouwbaarder dan Halevi. Niemand minder dan de grote Chasdai ben Isaac ibn Sjaproet (905-970) leverde het nageslacht een veel betrouwbaarder beeld van de Chazaren dan Halevi. Sjaproet was misschien wel de grootste van alle joodse politici onder de Spaanse Omajjaden. Als lijfarts en minister van Buitenlandse

Zaken van kalief Abd al-Rahman de Grote van het kalifaat Córdoba, was het Sjaproet die het eerst contact zocht met de Chazaren en met hen correspondeerde. Het is uit die correspondentie dat Chazaarse koningen onmiskenbaar joodse namen blijken te hebben, zoals Obadja, Hiskia, Manasse, Chanoeka, Isaac, Zebulon, Menachem, Benjamin, Aäron en Jozef. Ook bevestigde Sjaproet, zelf een groot talmoedgeleerde, het bestaan van synagogen en joodse leerscholen in Chazarije. Naar eigen zeggen kwam de sefardische staatsman zodanig in de ban van de Chazaren dat hij zelfs overwoog zijn hoge positie in Córdoba op te geven om zich onder de Chazaren te vestigen.

Zo ver is het niet gekomen, omdat de Chazaarse hoofdstad aan de monding van de Wolga in het jaar 943 door Russische troepen – vanuit Kiev – werd verwoest. In 1016 werd het rijk onder Russen en Byzantijnen verdeeld. Tweehonderd jaar later gaven de Mongolen de overgebleven Chazaren de genadeslag. Veel joodse Chazaren zouden naar Kiev, Bulgarije, Hongarije en Polen zijn gevlucht.

Het is op dit punt dat de bizarre Hongaars-Oostenrijkse globetrotter en veelschrijver Arthur Koestler (1905-1983), zoon van een geassimileerde joodse textielverkoper in Boedapest maar opgegroeid in Wenen, de meest controversiële stelling uit de joodse geschiedenis lanceerde. Koestler beweerde in 1976 in *The Thirteenth Tribe* – de dertiende stam – dat vrijwel alle joden uit Oost-Europa, en dus ook het gros van de joden in Israël, niet van Palestijnse of semitische joden afstammen, maar van Chazaars-Turkse joden. Volgens Koestler was zelfs het Jiddisch, de taal van de asjkenazische joden, eerder een Chazaarse dan een Duits-Hebreeuwse taal. Het ontging geen jood dat Koestler daarmee elke joodse aanspraak op een gewettigde terugkeer naar het Beloofde Land de pas afsneed. Zeven jaar later was Koestler dood en begraven. Aangenomen wordt dat de meest zonderlinge jood van de 20ste eeuw samen met zijn vrouw zelfmoord pleegde.

Altijd meer joden in de diaspora dan in Israël

Van de dertien miljoen joden die er tegenwoordig op aarde zijn, leven er circa vijf miljoen in Israël en acht miljoen in de diaspora. Dat is bijna dezelfde verhouding als ten tijde van Christus, tweeduizend jaar geleden. Van de toen acht miljoen joden leefden er volgens de rabbijnse historicus Nicholas de Lange drie miljoen in Judea en het Heilig Land en vijf miljoen in de diaspora, van wie telkens één miljoen in het toenmalige Egypte (vooral Alexandrië), in het Tweestromenland (Mesopotamië) en in Antiochië (Syrië) en Klein-Azië.

Dat ook Klein-Azië – het huidige Turkije – in die dagen vele joodse gemeenschappen telde, leren ons christelijke bronnen als de *Handelingen van de Apostelen*, de *Brieven van Paulus* en de *Apocalyps* van Johannes. De

Handelingen verwijzen naar Kappadocië, Pontus en Asia, Frygië en Pamfylië. Paulus zelf was een jood uit de stad Tarsus, in Cilicië. Zijn brieven aan de Efesiërs en de Galaten verwijzen uitdrukkelijk naar joods-christelijke gemeenschappen in Klein-Azië, net als de brieven aan de zeven kerken in de *Apocalyps* van Johannes. Al deze kerken – in Efeze, Smyrna, Pergamum, Tyatira, Sardes, Filadelfia en Laodicea – verwijzen naar steden in Klein-Azië, het huidige Turkije.

Vast staat dat veel joden sinds de Babylonische ballingschap, in de 6de eeuw v.C., in Babylonië gebleven zijn. Sinds die tijd zijn er immers zoveel historische verwijzingen naar een bloeiende joodse gemeenschap in het Tweestromenland en het latere Perzische, Parthische of Sassanidische rijk dat Judea en de diaspora de vaste polen werden van de joodse wereld.

Sinds Alexander de Grote in de 4de eeuw v.C. Egypte veroverde, was dat ook het geval voor de Nijldelta. In korte tijd werd Alexandrië, één van de vele steden die door Alexander werd gesticht, de grootste stad in de Nijldelta en de grootste joodse stad in de diaspora. Het is in Alexandrië dat de Hebreeuwse bijbel in de derde eeuw v.C. in het Grieks werd vertaald, een vertaling – bekend als de *Septuagint*, omdat er sprake was van *zeventig* vertalers – die een uiterst belangrijke rol zou spelen in de verdere verspreiding van het jodendom.

Toch was het Mesopotamië en niet Alexandrië dat na de val van Jeruzalem en de joodse oorlogen in de jaren 70-135 het joodse vaandel overnam. Daar is een voor de hand liggende verklaring voor. Alleen het Tweestromenland lag buiten het bereik van het gehate Romeinse rijk. Overigens werd de joodse gemeenschap in Alexandrië in de joodse diaspora-oorlog in de jaren 114-117 bijzonder zwaar getroffen. Opnieuw was het een burgeroorlog tussen joodse en hellenistische joden die Alexandrië fataal werd. Aangenomen wordt dat de joden in de Nijlstad zich nooit van die ramp hebben hersteld. Later werd de stad een bolwerk van de christenen en de zetel van een christelijk patriarchaat, dat de joden nog feller bestreed dan de Romeinen.

Het Tweestromenland was in die jaren in handen van de Parthen, de vijanden die door Rome het meest werden gevreesd en de aloude bondgenoten van de joden. De Eufraat bleef de grens die het Romeinse rijk in het Oosten nooit zou overschrijden. Achter die grens waren de joden relatief veilig, zelfs toen het Parthische rijk in de derde eeuw n.C. plaats maakte voor het Nieuw-Perzische rijk van de Sassaniden. Hoewel de erg 'nationalistische' Sassaniden, die de oud-Perzische Zoroaster – of Zarathoestra – deden herleven, voor de joden minder verdraagzaam waren dan de Parthen, is het onder de Sassaniden dat de joodse gemeenschap in de jaren 226-638 in het Tweestromenland zijn grootste bloei kende.

Zo heeft het jodendom in de moeilijke jaren na 135 in Galilea en het Tweestromenland twee stevige territoriale bases behouden. Daar werden van de 2de tot de 5de eeuw de twee talmoads opgetekend, de Palestijnse

en de Babylonische, die het de joden zouden toestaan als volk te overleven en hun identiteit ook in de diaspora te handhaven. De Palestijnse talmoed was het werk van de academie van Tiberias en werd al in de 3de eeuw opgetekend. De Babylonische talmoed ontstond aan de academies van Soura en Poembedita en werd in de 4de en 5de eeuw geschreven. Omdat het Galilese jodendom onder christelijke druk langzaam wegwijnde, was het de Babylonische talmoed – 5894 pagina's in folioformaat – die de overhand kreeg. Van de 4de tot de 10de eeuw werd Babylonië het geestelijke en intellectuele centrum van de joodse wereld.

Volgens Max Dimont was het de talmoed, meer nog dan de thora, die van de jood een universele mens maakte. Op basis van interpretaties van de thora kon een jood zich overal ter wereld als jood handhaven. 'Ze vonden er een bewogen liefde in voor gerechtigheid, vrijheid en gelijkheid en werden idealisten die opkwamen voor een betere wereld. Anderen lazen de talmoed als een oproep tot medeleven en nederigheid en werden de eerste humanisten. Weer anderen zagen treffende overeenkomsten met de Griekse filosofen en werden wetenschappers en wiskundigen. Allen hebben de talmoed gekoesterd als een levend commentaar op de thora, die hen ook in hun dagelijks leven de hand boven het hoofd hield.'

Overigens genoten de joden in het Tweestromenland de grootst mogelijke autonomie, onder hun eigen *exilarch* – in het Hebreeuws de *Rosh ha-Golah* of 'prins van de ballingschap' –, die de joden bij de koning vertegenwoordigde. Gaandeweg genoot de exilarch onder de joden meer aanzien dan de patriarch in Galilea. Na de opheffing van het Galilese patriarchaat in 429 bleef uitsluitend de exilarch over. Zijn positie was in de 7de eeuw onaantastbaar, zo zeer zelfs dat de Arabieren, die het Sassanidenrijk overnamen, de exilarch respecteerden en hem geen strobreed in de weg legden.

De joodse tradities bleven echter zo sterk dat zelfs de exilarch zijn macht en aanzien met anderen moest delen. Zijn belangrijkste tegenspelers in het Tweestromenland werden de *geonim* (enkelvoud *gaon*, vertaalbaar als 'excellentie'), de hoofden van de joodse academies in Soura en Poembedita. De exilarch bleef de belangrijkste politieke leider van de joden. De geonim werden de grootste spirituele leiders. Onder Saadja ben Joseph, beter bekend als Saadja Gaon (882-942), de vertaler van de Hebreeuwse bijbel in het Arabisch, steeg het gezag van de geonim dermate dat zelfs de exilarch voor hen moest buigen.

Toch waren in de tiende eeuw de dagen van de Babylonische geonim geteld. De laatste invloedrijke gaon van Babylon stierf er in 1038. Daar stonden in die jaren de Turkse Seldsjoeken voor de deur, die snel het hele Midden-Oosten op de kalief van Bagdad zouden veroveren. Op dat moment was het joodse zwaartepunt evenwel al jaren van Babylonië naar het Noord-Afrikaanse Kairouan en meer nog naar het Spaanse Córdoba verschoven.

De sefardische droom en de Iberische nachtmerrie

De emirs en kaliefen van Córdoba waren eigenlijk Omajjaden, nazaten van de Omajjaden-kaliefen van Damascus, wier huis in 750 door de Abasiden van Bagdad was uitgeroeid. Slechts een kleinzoon van de laatste kalief van Damascus kon aan de slachting ontkomen. Hij vluchtte naar het Spaanse Córdoba, dat een generatie vóór hem door de Arabieren was veroverd. Daar werd hij als Abd al-Rahman I de vader van een vrijwel onafhankelijk emiraat. Abd al-Rahman III de Grote (912-961) maakte er een volledig autonoom kalifaat van. Van 756 tot 1031 stonden de Omajjaden er aan de basis van een van de meest opvallende culturele prestaties uit de wereldgeschiedenis. Aangenomen wordt dat de joden op het Iberisch schiereiland in deze periode hun benaming van 'sefardische joden' kregen. Ze speelden een uiterst belangrijke rol in de groei en bloei van het kalifaat van de Omajjaden van Córdoba.

Het staat vast dat veel joden al in de Romeinse tijd op het Iberisch schiereiland woonden. Door de fanatieke West-Goten, die het schiereiland in de 6de en 7de eeuw beheersten, werden ze echter fel vervolgd, zeker nadat de ariane West-Goten zich in 587 tot het katholicisme bekeerden. Die vervolging verklaart waarom sefardische joden de Arabische veroveraars in het jaar 711 als bevrijders hebben begroet, en soms zelfs actief met die veroveraars meevochten. Ze werden in hun verwachtingen niet bedrogen. Onder de Omajjaden kregen de sefardische joden een plaats in de samenleving die ze onder christelijke koningen of keizers nooit hadden. Ze zouden die plaats bijna acht eeuwen behouden, zelfs nadat de Omajjaden er in 1031 werden verdreven.

De bevoorrechte positie die de joden genoten was niet uitsluitend het werk van Abd al-Rahmans joodse minister van Buitenlandse Zaken Sjaproet, noch van diens grootste politieke opvolger Samuel ibn Nagrela of Samuel ha-Nagid, die van 1038 tot 1056 opperbevelhebber of grootvizier was van de emir van Granada. De unieke bloei van het sefardische jodendom onder Arabische voogdij was het werk van ontelbare joden in een joodse gemeenschap op het Iberisch schiereiland die volgens Potok in de elfde eeuw 300.000 mensen telde. In de 13de eeuw waren het er naar schatting 600.000 tot 800.000. De sefardische gemeenschap bleef vele jaren de grootste in heel Europa, en bleek gaandeweg belangrijker dan de joodse gemeenschap in het Tweestromenland. Joden waren er boeren, wijnbouwers, zilver- en goudsmiden, wiskundigen, astronomen, drukkers, cartografen, dokters, financiers en handelaars – kortom, ze beoefenden er alle beroepen. Ze spraken Spaans, Catalaans, Hebreeuws, Arabisch, Grieks en Latijn. Het waren de beste vertalers van hun tijd, wat overigens ook het geval was in het Tweestromenland, in Caïro en Kairouan. Joden waren de meest gezochte lijfartsen van de machthebbers, de beste dichters en schrijvers, uitmuntende filosofen, grote ontdekkers en uitzonderlijke wetenschappers.

Toen de Omajjaden in 1031 ten val werden gebracht en werden opgevolgd door de fanatieke Almoraviden en de latere Almohaden – berberse monnik-soldaten uit Noord-Afrika – brak voor de sefardische joden een minder gunstige tijd aan. Bovendien viel de inval van Almoraviden en Almohaden in de 11de en 12de eeuw samen met de geleidelijke christelijke herovering of *reconquista* van het Iberisch schiereiland. Die viel voor de joden nog veel negatiever uit. De val van Toledo in 1085, ten gunste van de Castiliaanse koning Alfonso VI, bleek later het keerpunt dat de moslims langzaam maar zeker van het schiereiland zou verdrijven. Gelukkig voor de joden zou die verdrijving nog vierhonderd jaar op zich laten wachten, maar de gouden jaren van de Omajjaden waren voorbij en kwamen nooit meer terug.

De belangrijkste joodse denkers uit het sefardische Spanje, Maimonides en Nachmanides, getuigen van die ingrijpende overgang. Mozes ben Maimon (1135-1204) werd als zoon van een rabbijn in Córdoba geboren. Op de vlucht voor de Almohaden verbleef hij vele jaren in het Marokkaanse Fez, maar hij vestigde zich uiteindelijk in Caïro, waar hij de lijfarts werd van de islamitische heroveraar van Jeruzalem, Saladin. Mozes ben Nachman (1194-1270) was de opperrabbijn van Gerona, in het christelijke Catalonië. Op hoge leeftijd, in 1267, vluchtte hij voor zijn christelijke belagers naar Palestina, dat enkele jaren eerder door de Mongolen was verwoest. Bedroefd omdat hij er geen joodse gemeenschap meer vond, bouwde hij zelf een synagoge in Jeruzalem en een jesjiva in Akko. Hij stierf in 1270 in Akko, verteerd door heimwee naar Catalonië, en werd in Haifa begraven, niet zo ver van het graf van Maimonides in Tiberias.

Maimonides en Nachmanides behoren tot de absolute top van de joodse denkers in de diaspora. Onder de joden bekend als de RaMBaM en de RaMBaN – geliefde letterwoorden voor Rabbi Mozes ben Maimon en Rabbi Mozes ben Nachman – gelden ze als sefardische antipoden. Maimonides was misschien wel de meest rationele van alle joodse filosofen en bleef zoeken naar een rationeel onderbouwde synthese tussen het Griekse, het Arabische en het joodse denken. Nachmanides zocht zijn heil eerder in de joodse mystiek, de kabbala. De RaMBaN had aanmerkelijk minder vertrouwen in de menselijke rede, al maakte hij ooit zo veel indruk op de christelijke koning van Aragon dat die opmerkte ‘nog nooit een geestelijk zo hoogstaande verdediging van een onjuiste zaak te hebben gehoord’.

Ongetwijfeld hebben de islamitische entourage van Maimonides in Córdoba, Fez en Caïro en de christelijke achtergrond van Nachmanides in Catalonië het antagonisme tussen hen beiden nog verdiept. Maar de joodse traditie, van oudsher gewend aan rabbi's die van mening mogen verschillen, kon daar best mee leven en heeft ze allebei tot haar grootste voorgangers verheven.

De christelijke heroveraars van Spanje hebben de joden niet onmiddellijk verdreven. Zolang die herovering duurde, konden ze de steun van

bekwame joden immers goed gebruiken, en die waren ook in het christelijke Spanje zo talrijk dat vrijwel alle vooraanstaanden in de 13de, 14de en 15de eeuw joodse of halfjoodse voorouders hadden. Zelfs de eerste grote slachting onder de Spaanse joden, toen bij anti-joodse rellen in 1391 in Sevilla en tal van andere steden duizenden doden vielen, kon het joodse overwicht op sleutelposities in het toenmalige Spanje nog niet breken.

Volgens Simon Wiesenthal was zelfs koning Ferdinand van Aragon, de eerste koning van het verenigde christelijke Spanje en de man die in 1492 het laatste islamitische bolwerk in Granada veroverde, de zoon van een joodse moeder. Ook zijn belangrijkste medewerkers waren joden. Dat gold onder meer voor zijn 'minister van Financiën' Isaac Abravanel, zijn schatbewaarder Abraham Seneor en zijn kanselier Luis de Santangel. Zij brachten het geld bijeen voor de eerste expedities van Christoffel Columbus, wellicht zelf een bekeerde jood of een zoon van bekeerde joden.

Het werd de joodse financiers van de koning niet in dank afgenomen. Toen in hetzelfde jaar 1492 alle joden uit Spanje werden verdreven, tenzij ze zich lieten dopen, sloeg ook het uur voor Ferdinands grootste raadgevers. De 55-jarige Abravanel volgde zijn volk in zijn nieuwste ballingschap. De 80-jarige Seneor, opperrabbin en het officiële hoofd van de joodse gemeenschap in Spanje, liet zich in 1492 plechtig dopen als Fernando Nuñez Coronel. Zijn peetouders waren de koning en de koningin, Ferdinand en Isabella. Een jaar later stierf hij van verdriet. Santangel – Simon Wiesenthal noemt hem de Spaanse Disraëli – kwam er nog het best vanaf. Die was voor de koning zo belangrijk dat hij in 1497 van Ferdinand een vrijgeleide kreeg die zowel hemzelf als zijn nakomelingen 'voor eeuwig' tegen de inquisitie in bescherming nam.

De gewone Spaanse jood kwam er zo niet van af. Met een *deadline* van drie maanden en met achterlating van al hun goederen werden de joden in 1492 met honderdduizenden – volgens Wiesenthal 200.000 uit Castilië, 100.000 uit Aragon – over de Spaanse grens gezet. In de zomer van 1492 werden alle Spaanse havens door voortvluchtige joden overspoeld. Velen van hen vluchtten tijdelijk naar Portugal, waar ze in 1496 eveneens werden verdreven. Een meerderheid van de sefardische vluchtelingen kwam uiteindelijk in Noord-Afrika of in het Turks-Osmaanse rijk terecht, waar de sultan naar verluidt niet kon begrijpen hoe het Spaanse rijk zichzelf op die manier te gronde kon richten en 'een ander kon verrijken'. De enkele honderdduizenden Joden die in Spanje of Portugal wilden blijven, konden dat uitsluitend door zich publiek te laten dopen en elke joodse praktijk af te zweren. Wie toch nog op zijn jood-zijn werd betrap, wachtte de inquisitie en meestal de brandstapel, waar de ongelukkige slechts de keuze had tussen droog en nat hout, of tussen een snelle of een trage dood.

Het sefardisch-Europese scharnierjaar 1492

Tot diep in de 20ste eeuw bleef 1492 in de joodse geschiedenis de grootste ramp sinds de val van Jeruzalem in het jaar 70. In geen ander land kenden de joden een zo welvarend en zo droevig lot. Zelfs de Romeinen hadden niet alle joden uit Judea verdreven. Geen Arabisch land heeft de joden ooit zo massaal verjaagd of onder dwang bekeerd. Vóór 1492 deed een aantal westerse staten dat met hun asjkenazische joden. Maar dat bleven relatief kleine en sinds de kruistochten altijd al vervolgdde groepen, die zich in geleerdheid, rijkdom en macht hoegenaamd niet met de sefardische joden konden meten.

Bovendien was 1492 voor de sefardische joden geen eindpunt. Eeuwenlang zouden de achtergebleven gedoopte joden – converso's of marranen genoemd – op het Iberisch schiereiland door de inquisitie worden opgejaagd en uitgeschakeld. Pas in 1869 zou het uitdrijvingsdecreet van 1492 door de nieuwe Spaanse grondwet opgeheven worden en konden joden die dat wilden naar Spanje terugkeren. Op dat moment telde Spanje geen vijfhonderd joden meer. Het sefardische jodendom, dat in 1492 verdween, zou de weg naar Spanje nooit meer terugvinden.

Tegelijk was 1492 voor de joden en in veel opzichten voor heel Europa het belangrijkste keerpunt van het millennium. Onder de vijf symbolische personages die volgens Attali aan het einde van de 15de eeuw in Europa een ongekende vernieuwing op gang brachten – de Koopman, de Kunstenaar, de Ontdekker, de Wiskundige en de Gezant – waren zoveel sefardische joden dat de geschiedenis zonder hun bijdrage ongetwijfeld anders verlopen zou zijn. Zij waren het die in veel opzichten voor revolutionaire veranderingen zouden zorgen en zoals de geëxcommuniceerde Spinoza een vuur zouden ontsteken dat niemand nog kon doven.

De honderdduizenden joden die het Iberisch schiereiland in de jaren 1492-1496 moesten verlaten, werden niet helemaal door de gebeurtenissen verrast. Sinds de tijd van de grote sefardische ontdekkingsreiziger Benjamin van Tudela, die in de 12de eeuw vrijwel alle joodse gemeenschappen in het Oosten bezocht, stond het lot van de diaspora hen helder voor ogen. De kruistochten, de Turken en de Mongolen die het Midden-Oosten in de 12de en 13de eeuw overhoop liepen, werden door de sefardische joden met argusogen gevolgd. Zo werd de miljoenenstad Bagdad in 1258 zo gruwelijk door de Mongolen vernield dat de joodse gemeenschap in het Tweestromenland de ramp nauwelijks kon overleven. De Arabische beschaving kon dat evenmin, en zou voor eeuwen in de nacht van de geschiedenis verdwijnen.

Dit sombere wereldbeeld gaf de dreiging die van de christelijke herovering van Spanje en Portugal op de joden uitging een schier apocalyptisch profiel. Volgens Wiesenthal deed het de sefardische joden wanhopig uitzien naar een land waar joden in vrijheid konden leven, en dus ook naar

de ‘verloren stammen’ van Israël die niet onder het juk van de ongelovigen vielen en die hun vrijheid misschien hadden kunnen behouden. Elk bericht dat in de 15de eeuw naar deze verloren stammen verwees, werd door de sefardische joden gretig gelezen, omdat ze de ramp wel degelijk zagen aankomen en ze elders een nieuw bestaan hoopten op te bouwen.

Of Columbus zelf een jood was, zullen we nooit weten. Als hij een bekeerde jood of een zoon van bekeerde joden was, had hij redenen genoeg om zijn afkomst te verzwijgen. Het staat vast dat hij voor zijn historische ontdekkingsreis in 1492 een joodse tolk aan boord had, dat hij de haven van Palos uitgerekend heeft verlaten op de allerlaatste dag – in de nacht van 2 op 3 augustus – van het ultimatum dat de sefardische joden werd gesteld, dat zijn ontdekkingsreizen vrijwel uitsluitend door joodse geldschietters mogelijk werden gemaakt en dat de grootste cartografen van zijn tijd joden waren.

De grootste cartografen van de sefardische wereld waren in die dagen ongetwijfeld Abraham Cresques en zijn beroemde zoon Jehuda ben Cresques of Jacomo de Majorca. Vader Cresques, een cartograaf uit Majorca, werd ‘de meester van kaart en kompas’ genoemd. Zonder zijn kaarten zou geen zeeman het kustgebied ooit hebben kunnen verlaten. Zoon Jehuda ben Cresques bracht de kennis van de joods-Arabische cartografen van het Aragonese Majorca naar het Portugese Sagres, waar hij door Hendrik de Zeevaarder tot directeur van diens nautisch observatorium werd benoemd. Het was dit observatorium aan de Atlantische kust dat de Portugese ontdekkers een voorsprong op de Spanjaarden gaf die hen nog vóór Columbus de echte zee weg naar Indië – via de Afrikaanse omvaart – liet vinden.

Levi ben Gershon (1290-1334), een sefardische rabbijn, astronoom en wiskundige, geldt als de vader van de moderne trigonometrie en de uitvinder van het kwadrant, een cruciaal nautisch instrument dat door alle ontdekkers werd gebruikt. Een directe tijdgenoot van de ontdekkers was Abraham Samuel Zacuto (1450-1525), ook al een sefardische rabbijn, astronoom en wiskundige – een kind van de *judería* van Zaragoza – die in 1492 uit Spanje werd verdreven. Ook Zacuto trok naar Portugal, waar hij door de koning tot hofastronoom werd benoemd. Ofschoon Zacuto in 1496 ook Portugal moest verlaten, wordt hem een grote rol toegeschreven bij de voorbereiding van de historische reis van Vasco da Gama in 1498 naar het echte Indië.

Volgens Dimont waren het de Portugezen die de eerste sefardische joden massaal naar het Amerikaanse continent brachten, in dit geval naar het latere Brazilië. Al in 1502, nauwelijks twee jaar na de ontdekking van Brazilië, zeilden vijf schepen ‘gevuld met marranen’ naar de nieuwe wereld, waar ze op de Braziliaanse kust een Portugees fort bouwden. De eerste gouverneur-generaal van Brazilië was een marraan, net als vrijwel alle artsen en eigenaars van de eerste suikerrietplantages. In korte tijd

werden de Braziliaanse marranen zo machtig, schrijft Dimont, dat Portugal in 1579 ook in Brazilië de inquisitie invoerde. Een minder bekende marraan in Amerika, omdat hij zijn afkomst zorgvuldig verzwegen, was Bartholomé de las Casas (1474-1566), die als eerste Europese veroveraar de verdediging van de Indianen op zich nam.

Andere sefardische vluchtelingen vestigden zich in de 16de eeuw in Zuid-Frankrijk, in Italië, in Hamburg en vooral in Amsterdam. Een bekende sefardische vluchteling, naast Spinoza, was de Spaanse humanist Juan Luis Vives (1492-1540), die in 1509 zijn land ontvluchtte en zich voor vele jaren in Brugge zou vestigen. Volgens Wiesenthal waren zelfs Theresia van Avila (1515-1582) en Miguel de Cervantes Saavedra (1547-1616) kinderen van bekeerde joden. Theresia groeide uit tot Spanjes nationale heilige, Cervantes tot 's lands grootste schrijver.

In Amsterdam speelden gevluchte joden een zeer actieve rol in de commerciële opkomst van de republiek en in het handelsverkeer, dat de afstanden tussen de sefardische vluchtelingen kon overbruggen. Dat was met name het geval in de jaren 1624-1654, toen de Hollandse West-Indische Compagnie tijdelijk de Portugezen uit Brazilië verdreef en sefardische joden die uit Brazilië waren verdreven voor het eerst voet aan wal zetten in het toenmalige Nieuw-Amsterdam, het latere New York.

Maar het gros van de sefardische joden vluchtte in het begin van de 16de eeuw naar Noord-Afrika en het Turks-Osmaanse rijk. In Noord-Afrika vormden ze de kern van omvangrijke joodse gemeenschappen, met name in de Mahgreb. In het Turks-Osmaanse rijk vestigden ze zich vooral in Istanboel en Saloniki, die in de 16de eeuw uitgroeiden tot steden met tienduizenden joden. Een kleine minderheid vond via het Osmaanse rijk de weg naar Palestina terug en zou zich met name in Galilea vestigen. Het was overigens een sefardische jood, Don Joseph Nasi, die de band tussen het Osmaanse rijk en Palestina nog op hoogst persoonlijke wijze belichaamde.

Joseph Nasi, alias João Miguez Mendes (1515-1579), was een typisch voorbeeld van een Spaans-Portugese marraan die in de traditie van Sjaproet en de Nagid een grote politieke rol kon spelen, in zijn geval in Istanboel, waar hij uiterst gastvrij werd ontvangen en vrij het geloof mocht belijden dat hem in Spanje en Portugal werd ontzegd. Hij stamde uit een familie die in 1492 Spanje moest ontvluchten. In 1497 liet de familie zich in Portugal onder dwang dopen. De vader van het gezin werd lijfarts van de Portugese koning. Toen ook in Portugal de inquisitie werd ingevoerd, vluchtte de jonge Mendes in 1536 naar Antwerpen. Daar zette hij een bankbedrijf op dat snel succes kende. In 1549 moest hij de Nederlanden ontvluchten. Via Venetië en Ferrara wist hij naar Constantinopel te ontkomen. Daar werd Joseph Nasi – zijn oude Hebreeuwse naam – een van de raadgevers en hofdignitarissen van de sultans Soliman de Prachtlievende (1520-1566) en Selim II (1566-1574).

Het is onder Nasi dat Cyprus in 1571 in Turkse handen viel. Als dank voor bewezen diensten kreeg hij 'ten eeuwigen titel' het district Tiberias, de gelijknamige stad aan het meer van Galilea met zeven dorpen in de omgeving, als toekomstig toevluchtsoord en kolonie voor joodse vluchtelingen. Volgens Keller vatte Nasi dat laatste zo letterlijk op dat hij uit Spanje wol liet aanvoeren om er textielbedrijven op te richten, terwijl tijdgenoten als Joseph Caro en Isaac Luria in het Galilese Safed instonden voor een ingrijpende geestelijke heroriëntering van de joodse gemeenschappen. In Italië vormden zich groepen joodse emigranten, die Nasi met Turkse schepen in Ancona en Venetië liet oppikken en die veilig Palestina bereikten. In 1566 benoemde Selim II hem tot hertog van Naxos en andere eilanden in de Cycladen. 'Nooit had een jood zoveel politieke macht,' schrijft de Franse historica Josy Eisenberg, al ging Nasi's grootste zorg niet uit naar het hof in Istanboel, maar naar zijn kolonie in Tiberias. Abba Eban noemt hem de grootste voorloper van Theodor Herzl en het zionisme.

De lange lijdensweg van de asjkenazische joden

De asjkenazische joden in Centraal-Europa kenden eeuwenlang niet de grote contrasten die hun sefardische broeders en zusters meemaakten. Ook hun voorouders volgden de Romeinse legioenen en vestigden zich al in het begin van het christelijke millennium in de vele uithoeken van het rijk, met name in Italië en op de Balkan, maar ook in Gallië en Germanië. In de grote omwentelingen tussen de val van het West-Romeinse rijk en het karolingische Europa – tussen de 5de en de 9de eeuw – raakten veel historici hun spoor kwijt, maar naar het einde van het eerste millennium n.C. doken ze op diverse plaatsen weer op. Dat was met name het geval in het Heilige Roomse Rijk en vooral in het Rijnland, waar omstreeks het jaar 1000 joodse gemeenschappen gemeld werden in Keulen, Mainz, Worms en Spiers, maar ook in Verdun en Metz, Frankfurt en Würzburg, Maagdenburg, Augsburg en Regensburg, in het verre Praag en zelfs in het Hongaarse Esztergom, in het hart van *Eretz Hagar*. Aangenomen wordt dat de voorouders van deze asjkenazische joden vanuit de oudere joodse centra in Zuid-Frankrijk en Noord-Italië via de Rhônevallei en de Alpenpassen naar het noorden trokken. In tegenstelling tot de sefardische wereld bleven het kleine gemeenschappen, althans in de eerste helft van het tweede millennium.

Twee rabbijnen, Gershom ben Juda en Salomo ben Isaac, vielen onmiddellijk op. Gershom ben Juda (965-1040) werd geboren in Metz en werd de eerste grote *Duitse* rabbijn, die het grootste deel van zijn leven in Mainz doorbracht. Daar richtte hij een joodse leerschool – of jesjiva – op, die voor de studie van de talmoed in het Westen zo belangrijk werd dat Gershom al bij leven 'het licht van de ballingschap' werd genoemd. Dat laatste gold

zo mogelijk nog meer voor Gershoms grootste discipel, Salomo ben Isaac (1040-1103), geboren en getogen in Troyes, waar Salomo een leerschool oprichtte. Bekend als *Rashi*, acroniem voor 'onze meester Salomo, zoon van Isaac,' werd hij volgens Eisenberg één van de meest populaire rabbi's uit de geschiedenis en de meest gelezen commentator van de thora en de talmoed in Oost en West.

Helaas werd de groei van de asjkenazische gemeenschappen in het Westen nog veel eerder afgeremd dan in de sefardische wereld. Vooral de kruistochten, in de 12de en 13de eeuw de dominante factor in het Westen, werden vele joodse gemeenschappen fataal, omdat de kruisvaarders met de moslims ook de joden bestreden. Al in het voorjaar van 1096, nog vóór de kruislegers naar het Oosten vertrokken, stortten gewapende bendes zich moordend en plunderend op de joden. Vanuit Frankrijk trokken ze naar het Rijnland en zelfs naar Bohemen. Op talloze plaatsen werden alle joden gedood die weigerden zich te laten dopen. In Worms werden op 18 mei 1096 achthonderd mannen, vrouwen en kinderen gedood. In Mainz, op dat moment de grootste joodse stad in het Heilige Roomse Rijk, vielen 1300 doden.

Het was slechts een voorproefje van wat de joden in Jeruzalem zelf te wachten stond. Bij de verovering van Jeruzalem door de moslims in 638 gaf het Byzantijnse garnizoen zich over en werd niemand gedood, onteigend of verdreven. Toen de heilige stad in 1099 door de kruisvaarders werd ingenomen, werden alle niet-christenen – moslims en joden – vermoord of verjaagd. Volgens Karen Armstrong werden er op drie dagen 30.000 inwoners van Jeruzalem afgeslacht. Moslims die hun toevlucht zochten op het dak van de al-Aksa-moskee werden meedogenloos afgemaakt. De joden werden in hun synagogen bijeengegredren en zonder één uitzondering aan het zwaard geregen.

Tussen joden en christenen kwam het nooit meer goed. De Engelse koning Edward I, de prins van de zevende kruistocht in de jaren 1269-1272, was in 1290 de eerste Europese koning die de joden, 16.500 in totaal, uit zijn rijk verjoeg. In 1306 werd Edward daarin gevolgd door de Franse koning Filips de Schone, die alle joden voor het eerst uit Frankrijk verdreef. De Franse koning Karel IV deed dat een tweede keer in 1322, Karel VI een derde en definitieve keer in 1396. Tussen Karel IV en Karel VI werd Frankrijk door de Zwarte Pest gedecimeerd, een ramp die aan de joden werd toegeschreven. Vandaar dat de joden in de 14de en 15de eeuw ook uit grote delen van het Heilige Roomse Rijk werden verdreven.

Zo leidde de eerste aanval van de Zwarte Pest, in de jaren 1348-1354, tot de eerste jodenvervolgingen op Europese schaal. Op meer dan 350 plaatsen, maar vooral in Duitsland en Frankrijk, werden duizenden joden verdrinken, gewurgd, opgehangen, geradbraakt, verbrand of levend begraven. In Mainz vielen zesduizend doden. In Straatsburg werden tweeduizend joden op 14 februari 1348 op één reusachtige brandstapel aan

de waanzin opgeofferd. Zestig grotere en honderdvijftig kleinere joodse gemeenten werden volledig in de as gelegd. De overlevenden vluchtten naar Oostenrijk, Bohemen en Polen.

Het Duitse jodendom zou zich slechts uiterst geleidelijk van deze slachting herstellen. Joden die niet werden verdreven, werden opgesloten in getto's: stadsdelen die hermetisch van de buitenwereld konden worden afgesloten. Zo gelaste keizer Frederik III in 1462 de verwijdering van alle joden uit de omgeving van de Dom in Frankfurt. Aan een afwateringskanaal naast de stadsmuur werd een tweede muur gebouwd. Tussen de twee muren ontstond een 300 meter lange straat, de *Judengasse*, die uitsluitend toegankelijk was via drie poorten die 's nachts werden gesloten. In die straat woonden tot Napoleon de joodse gemeenschap en haar leden: geldhandelaren, veehandelaren, bankiers, geleerden, leraren, kleermakers, schoenmakers, arm en rijk, de Baruchs en de Rothschilds, de Sterns en de Schönbergs. In 1463 woonden er 110 joden, aan het begin van de 17de eeuw 2270, één per vierkante meter.

In de 14de eeuw verschoof het zwaartepunt van de asjkenazische joden van Centraal- naar Oost-Europa, waar vooral de Poolse en Litouwse koningen de joden de hand boven het hoofd hielden. Zo dateren de oudste Poolse oorkonden met verwijzingen naar joden van 1237 voor Plock en van 1287 voor Kalisz. Van de Poolse en Litouwse koningen, die zich bewust waren van de grote bekwaamheden van de joden in de handel en de vrije beroepen, kregen ze privileges die hun vrijheden garandeerden door hen aan het gezag van lokale machthebbers te onttrekken.

De Pools-Litouwse joden genoten de grootste vrijheid van de 14de tot de 16de eeuw, ten tijde van de Pools-Litouwse Unie van 1387 tot 1572. In die jaren werd Polen het vaderland van de talmoed, met toonaangevende leerscholen of jesjivot in Krakow en Lublin. Net als in het sefardische Spanje beoefenden de joden er alle beroepen, waarbij hun rechten zorgvuldig door koninklijke oorkonden werden beschermd. Volgens Potok waren ze vrij om 'te wonen waar ze wilden' en hun godsdienst openlijk uit te oefenen. Bovendien werden al hun religieuze, morele en culturele zaken in de Pools-joodse gemeenschap geheel door een rabbijnse raad geregeld, aldus Potok, zodat de rabbijnse beschaving in de joodse wereld van Polen en Litouwen zijn hoogtepunt bereikte.

Aan dat hoogtepunt werd abrupt een einde gemaakt door de kozakkenhetman Bogdan Chmielnicky, die in 1648 in de Oekraïne in opstand kwam tegen de katholieke Polen die op dat moment de Oekraïne beheersten, en de joden, die als hun handlangers beschouwd werden. Tienduizenden joden – schattingen gaan van 120.000 tot 300.000 – werden in de jaren 1648-1656 in de Oekraïne, maar ook in Galicië, Wit-Rusland en Litouwen door kozakken en Krimtartaren afgeslacht. Gevangen genomen joden werden als slaven verkocht. Het was de eerste keer dat ook in Oost-Europa de joden zo massaal werden vervolgd en gedood.

‘Onmetelijk is de gruwelijke oogst die de dood heeft binnengehaald, verschrikkelijk de leemte die acht jaar van terreur – van 1648 tot 1656 – in de gelederen van het Poolse jodendom heeft achtergelaten,’ schrijft Keller in bijna bijbelse bewoordingen. ‘Het aantal vermoorde joden wordt geschat op driehonderd-, zo niet vijfhonderdduizend. Bijna zevenhonderd gemeenten zijn volkomen van de aardbodem verdwenen of telden nog slechts overlevenden. Negentig procent van de joodse bevolking in Wolhynië en Podolië bestond niet meer. Hun woonplaatsen werden verwoest en verbrand. Het bloeiende joodse centrum in Polen was vernietigd. Door een dergelijke ramp, schreef een tijdgenoot, is Israël sinds de ondergang van zijn rijk nooit getroffen.’

De joodse driehoek in de twintigste eeuw

In aantallen konden de asjkenazische joden zich van de ramp van 1648 herstellen, maar niet in de vrijheden die ze onder de Pools-Litouwse Unie genoten. Na 1648 kreeg Polen immers machtige burens als Rusland, Pruisen en Oostenrijk, die het land gaandeweg onder elkaar zouden verdelen, terwijl de Russische tsaren ook de Oekraïne, Wit-Rusland en de Baltische gebiedsdelen konden inpikken. In de jaren 1772-1795 werd Polen finaal door Rusland, Pruisen en Oostenrijk aan stukken gereten. Het land zou pas na de Eerste Wereldoorlog, in 1918, herrijzen.

Het grootste deel van de Poolse joden kwam eind van de 18de eeuw onder Russische voogdij, net als de joden in de Oekraïne, Wit-Rusland en Litouwen. Die ontwikkeling bepaalt het grote aantal joden in het Russische rijk – 2,3 miljoen in 1850, 5 miljoen in 1900, bijna 7 miljoen in 1914, op dat moment meer dan de helft van alle joden in de wereld – hoewel de tsaren vrijwel geen joden in het eigenlijke Rusland gedoogden. Dus werden de joden door de Russen ‘opgesloten’ in het reusachtige grensgebied van de Baltische gebiedsdelen tot aan de Zwarte Zee, voluit de *tsjerta osedlosti*, ook ‘grens van vestiging’ of *Pale of settlement* geheten, waar ze veelal aan de grootste armoede waren overgeleverd. In 1815 omvatte de *tsjerta* 25 Russische provincies, met een totale oppervlakte van bijna twee miljoen vierkante kilometer. Maar het leven in de *sjtetl* – het joodse gehucht in de eindeloze vlakte, vereeuwigd in het werk van Isaac Bashevis Singer – was voor de joden zo erbarmelijk dat ze die open gevangenis nog meer vreesden dan het westerse getto.

Het waren niet alleen de pogroms – georganiseerde Russische anti-joodse rellen in de jaren 1880-1900 – die meer dan twee miljoen Russische joden al in de jaren 1880-1914 opnieuw de weg van de ballingschap deed kiezen. Minstens even belangrijk waren de troosteloze uitzichtloosheid van het leven in de *tsjerta*, die geen jood met een stedelijk verleden kon overleven, en de onbuigzame anti-joodse politiek van de tsaren, die er in

de 19de eeuw niet voor terugschrokken om joodse jongens een militaire dienstplicht van liefst 25 jaar op te leggen.

Van de 2,5 miljoen Russische joden die al in de jaren 1880-1914 het land verlieten, trokken er 60.000 naar Palestina. De overgrote meerderheid emigreerde echter naar de Verenigde Staten. Sinds 23 sefardische joden zich in 1654 in het toenmalige Nieuw-Amsterdam vestigden, was het aantal joden in de Verenigde Staten slechts langzaam gegroeid. De VS telden 2000 joden in 1800, 6000 in 1826, 15.000 in 1840. Pas in het midden van de 19de eeuw zorgden Duits-joodse emigranten voor een belangrijke toename. Het aantal joden in de VS steeg van 150.000 in 1860 tot 280.000 in 1880. Ruim vijftig jaar later, in 1933, waren het er 4,5 miljoen. Die ongekende toename was vrijwel uitsluitend toe te schrijven aan de grootste golf van joodse emigranten aller tijden, en die kwamen in hoofdzaak uit de toenmalige Russische gebiedsdelen.

Al in 1915 leefden er in de Lower East Side van New York City 350.000 joden in een stadsdeel van minder dan 4 vierkante kilometer en was New York de grootste joodse stad van de wereld. De holocaust, die zes miljoen Europese joden fataal werd, heeft die historische ommakeer nog verscherpt. Daarmee overvleugelden de Verenigde Staten al in 1945 het Russische rijk als het land met het grootste aantal joden ter wereld. Van de Poolse joden – meer dan 3 miljoen in 1939 – bleef in 1945 vrijwel niemand over. De toenmalige Sovjet-Unie telde in 1945 circa 2 miljoen overlevenden van de holocaust, het onafhankelijke Israël in 1948 nagenoeg 700.000.

Sinds 1945 bepaalt de geopolitieke driehoek die wordt gevormd door de Verenigde Staten, Rusland en Israël het lot van de joden. Het blijft een merkwaardige heruitgave van Israëls geopolitieke driehoek in de Oudheid, die werd gevormd door de joden in Judea, het Tweestromenland en Egypte. Dat waren eeuwenlang de belangrijkste beschavingscentra in de wereld. De Verenigde Staten en Rusland namen die rol in de 20ste eeuw over. In beide gevallen stond of staat Judea/Israël er middenin, naast belangrijke derden als Antiochië en Klein-Azië in de Oudheid en Frankrijk en Groot-Brittannië in de 20ste eeuw.

Die analyse maakt het weinig waarschijnlijk dat aan de joodse diaspora ooit een einde komt. Vooral Rusland – met nog één miljoen joodse emigranten in de jaren negentig – zag het aantal joden het afgelopen decennium nog gevoelig dalen ten voordele van Israël. Het is echter ondenkbaar dat de zes tot zeven miljoen Amerikaanse joden die er momenteel zijn, het miljoen Franse en Britse joden of het half miljoen Argentijnse joden hen ooit op die weg zouden volgen. En zelfs in Moskou – weer een stad met vijf synagogen, zeven joodse dagscholen, een joodse universiteit en meer dan 160 geregistreerde joodse organisaties – wordt wel eens opgemerkt dat er nu meer joden leven dan vijf jaar geleden. 'Hoe meer er vertrekken, hoe meer er blijven,' klinkt het in Moskou en Sint-Petersburg, waar geen mens weet hoeveel joden er wonen of ooit hebben gewoond.

5. DE MONOTHEÏSTISCHE UITDAGING

*Voor twee verliefden is het oog van de naald groot genoeg,
voor twee vijanden is de gehele wereld te klein.*

Salomo ibn Gabirol

Een oud joods verhaal, opgetekend door de Britse kunsthistoricus en archeoloog John Romer, herinnert aan een bijeenkomst van rabbijnen, die discussieerden over een bepaald probleem in de thora. Toen de vergadering bijna was afgelopen, stond er één man tegenover de rest van de groep. Deze rabbijn wist dat God aan zijn kant stond, en ten einde raad deed hij een beroep op zijn goddelijke medestander en vroeg Hem een teken te geven. 'Als ik gelijk heb,' zei de rabbijn, 'mogen dan de rivieren van Israël tegen de bergen opstromen.' En zo geschiedde. De meeste van de aanwezigen waren echter niet onder de indruk. 'Als ik gelijk heb,' zei de rabbijn wederom, 'mogen dan de bomen tot aan de grond toe buigen.' En weer gebeurde het.

Het gezelschap was nog steeds niet onder de indruk. 'Als ik gelijk heb,' riep de man teleurgesteld uit, 'moge dan de stem van God Zijn instemming betuigen.' En er klonk een stem uit de hemel om de rabbijn te verdedigen. De vergadering bleef echter onbewogen. 'Wij schenken geen aandacht aan hemelse stemmen,' zeiden ze, 'omdat de juiste uitleg over deze kwestie al lang geleden werd neergeschreven.' Bij de Sinai had Mozes hun voorvaders de heilige waarheid onthuld en geen stem uit de hemel kon daar ook maar iets aan veranderen. Als het om het heilige, geschreven woord ging, zou zelfs God zich kunnen vergissen.

Dit alom bekende rabbijnenverhaal kan model staan voor de onverzettelijkheid waarmee de rabbijnen het geschreven woord van God eerbiedigen en er onder geen beding van afwijken. Toch getuigt het verhaal tegelijk ook van het tegendeel. Allereerst bevestigt het dat twee of meer rabbijnen het over de juiste interpretatie van de thora zelden eens zijn. Duidelijker is nog dat niemand zich om zijn gelijk te halen rechtstreeks op God kan beroepen. Zelfs als God daarop zou ingaan en zijn mening in alle duidelijkheid te kennen zou geven, zou dat de gemeenschap niet van mening doen veranderen. En op de derde plaats wijst dit verhaal erop dat het in feite de meerderheid van rabbijnen is die de juiste interpretatie van het geschreven woord van God geeft. Geen individuele rabbijn en geen

God kan dat veranderen. Sinds God tot Mozes heeft gesproken, beschikken de rabbijnen uitsluitend over de thora en maakt de gemeenschap van rabbijnen uit hoe ze die interpreteren.

Op minstens één punt zijn de rabbijnen nooit van de thora afgeweken. Tot de absolute kern van het jodendom – daar zijn alle rabbijnen het over eens – behoren het monotheïsme en wat Neher het monogeïsme noemt. De eerste hoeksteen impliceert dat er slechts één God is. Aangezien het de God is van hemel en aarde, is er bovendien slechts één wereld. Het vormt de dubbele kern van de joodse traditie, Israëls unieke uitverkiezing en het joodse universalisme. ‘Eén God in de hemel, één volk op aarde.’ Voor zover er op de Sinai nog enige onduidelijkheid kon bestaan, werd die door de profeten voorgoed weggenomen. De openbaring op de Sinai kon nog worden geïnterpreteerd als Gods verbond met één volk. De profeten hebben die nationalistische inperking van het verbond evenwel krachtig afgewezen. Zij gaven de monotheïstische revolutie een universele glans, die in de godsdienstgeschiedenis nauwelijks meer kon vervagen.

Bovendien was het joodse monotheïsme van een ongekende transcendentie, maar tegelijk van een adembenemende nabijheid. De God van Abraham, Isaac en Jacob was geen product van eigen makelij waarover de mensen naar geloven konden beschikken, maar ‘een jalouse God’ die elke vorm van afgoderij afwees en die belette dat joden ooit het product van hun eigen verbeelding zouden aanbidden. Zijn transcendentie liet niet eens toe dat Zijn Naam werd genoemd, laat staan dat van Hem een afbeelding kon worden gemaakt. Het was een God zonder plaatsvervanger op aarde, met geen andere bemiddelaar dan de thora, en die was voor alle joden even toegankelijk. Wellicht heeft het monotheïsme belet dat joden ooit één centrale politiek-religieuze bestuursinstantie of enige vorm van aards absolutisme hebben verdragen. Zelfs de tempel die de joden ooit voor Hem bouwden werd twee keer met de grond gelijk gemaakt en nooit herbouwd. Dat is transcendentie. De ware transcendentie heeft geen andere woning op aarde dan het hart van de individuele gelovige en het bereik van de gelovige gemeenschap.

Tegelijk heeft juist die transcendentie de ruimte geschapen waarin gelovigen volledig hun eigen verantwoordelijkheid op zich kunnen nemen. Zoals in het rabbijnenverhaal zelfs de stem van God de thora niet meer kan veranderen, is er geen menselijke hiërarchie die de transcendente God op aarde zou kunnen vertegenwoordigen. De joodse geschiedenis is die van een uiterst menselijke gemeenschap, altijd dromend van het rijk Gods op aarde, maar nooit in staat om dat rijk op eigen kracht gestalte te geven. In veel opzichten is het de transcendentie van de joodse God die deze wereld heeft gesecculariseerd. Naar het woord van de psalmist is de hemel de hemel van de Heer. ‘De aarde gaf hij aan de kinderen van de mensen.’ Een transcendente God laat zich geen aardse verschijning aanmeten. Die al te menselijke verschijning mag er zijn, maar wordt telkens weer door de transcendente God ontmaskerd.

Misschien blijft dat ook het grote verschil tussen de God van Abraham, Isaac en Jacob en de God van christenen en moslims. Allen delen het geloof in hetzelfde monotheïsme en verwijzen zelfs naar dezelfde God van de aartsvaders. In joodse ogen is het christendom echter een al te menselijke godsdienst, die de ware transcendentie in de God-menselijke figuur van Christus en in de Kerk als instelling heeft prijsgegeven. Zeker in zijn Romeinse gestalte – en er is geen andere – heeft het christendom in joodse ogen voor deze wereld gekozen en een al te menselijke samenleving opgebouwd, met alle zwakheden van dien. De islam gaat volgens de joden dan weer te ver in zijn beklemtoning van de absolute transcendentie, alsof de mens zelf niet meetelt of slechts meetelt voorzover hij zich aan die transcendentie onderwerpt. Uitsluitend de jood kan transcendentie en secularisatie met elkaar verenigen, in de wetenschap dat de twee nooit samenvallen, maar het precies de transcendente God is die een seculiere wereld mogelijk maakt.

De ironie van de geschiedenis wil dat christenen en moslims vrijwel uitsluitend met joden in de diaspora te maken kregen, en pas in 1948 geconfronteerd werden met een joodse staat die principieel de diaspora wil opheffen. Die fundamentele asymmetrie heeft de betrekkingen binnen de monotheïstische driehoek van joden, christenen en moslims danig vertekend. Altijd waren het joodse minderheden, althans vóór 1948, die geconfronteerd werden met christelijke en islamitische werelden die duizend keer groter waren dan die van hen zelf. Dat het jodendom in die asymmetrische verhoudingen stand heeft weten te houden is geen geringe prestatie. Dat het jodendom dat bovendien deed ten aanzien van monotheïstische godsdiensten die dezelfde God van de aartsvaders aanbidden, maakt die prestatie nog groter. Het verheft het joodse monotheïsme tot de ruggengraat van alle monotheïstische godsdiensten, die de christelijke en islamitische varianten ondanks hun aantallen glansrijk heeft overleefd.

Van joden en christenen: de logica van de scheiding

De onverzoenlijke tegenstellingen tussen joden en moslims in Israël en het Midden-Oosten en de betrekkingen tussen joden en christenen, die momenteel vreedzaam zijn, wekken wel eens de indruk dat dit altijd zo is geweest. Niets is minder waar. Het minste wat de geschiedenis van joden, christenen en moslims ons kan leren, is dat joden en moslims vóór 1948 relatief vreedzaam samenleefden, maar sindsdien lijnrecht tegenover elkaar staan, terwijl joden en christenen door duizend jaar van geweld werden gescheiden, maar sinds 1948 relatief vreedzaam samenleven.

Twintig eeuwen lang stonden joden en christenen uitgesproken vijandig tegenover elkaar, latent in het eerste christelijke millennium, manifest vanaf de eerste kruistocht in 1096 tot diep in de 20ste eeuw. Pas het Tweede

Vaticaan Concilie, in de jaren 1962-1965, heeft die vijandschap – wat de katholieke Kerk betreft – principieel doorbroken. Toch zou het vanaf dat moment nog dertig jaar duren, tot 1994, alvorens de Heilige Stoel de staat Israël zou erkennen. In een historisch bezoek aan Israël, in het Jubeljaar 2000, zou paus Johannes-Paulus II de joden om vergeving vragen voor wat christenen hen hebben aangedaan. Daarmee werd een millennium afgesloten waarin de joden in het christelijke Westen bijna permanent werden gediscrimineerd, terechtgesteld of verdreven.

Vanaf het begin van de islamitisch tijdrekening, in het jaar 622, tot de oprichting van de joodse staat, in 1948, leefden joden en moslims daarentegen in een ongelijke symbiose, zonder brandstapels en pogroms, zonder getto's en sjtets, en zelfs – enkele uitzonderingen daargelaten – zonder gewelddadige bekerings of uitdrijvingen. Dat contrast zegt veel over de joods-christelijk-islamitische verhoudingen in het voorbije millennium.

Voor joden, christenen én moslims heeft 1948 alles veranderd. De afgelopen tweeduizend jaar bieden de drie monotheïstische zusters geen precedenten die het hen mogelijk maken het jaar 1948 in aanvaardbaar perspectief te duiden of te situeren. Ongetwijfeld blijft 1948 het belangrijkste joodse jaar sinds de val van Jeruzalem in het jaar 70. Maar dat geldt hoegenaamd niet voor christenen en moslims, die uitsluitend joden in de diaspora hebben gekend en die buiten de joodse bijbel geen boodschap hebben aan een joodse staat, noch aan de orgie van geweld waarin die staat ten onder ging. 1948 heeft voor joden, christenen en moslims alles veranderd wat er de afgelopen tweeduizend jaar veranderd kon worden.

De manier waarop het christendom zich in de jaren 70-135, tussen de val van Jeruzalem en de fatale ontbinding van de joodse staat, van het jodendom heeft afgescheiden, blijft zich aan het oog van de historicus onttrekken. Feit is dat de vertraagde vernietiging van de joodse staat onder Romeinse voogdij een Grieks-Romeins jodendom heeft voortgebracht dat werd voorbereid in de diaspora, maar dat zich pas door het verdwijnen van de joodse staat kon oprichten. Ook het christendom, dat opmerkelijk positiever is voor Grieken en Romeinen dan voor het opstandige Judea, werd nog drie eeuwen door de Romeinen vervolgd. Maar in de vierde eeuw heeft het christendom het Romeinse rijk als een identificeerbaar alternatief voor het jodendom overwonnen, om de basis te leggen voor een Rooms-christelijk rijk dat nog duizend jaar zou standhouden. In het Oosten was dat letterlijk het geval, in het Westen op indirecte wijze, voor zover de macht van de Romeinse keizer via de pausen – de *translatio imperii* – op de keizers van het Heilige Roomse Rijk werd overgedragen.

De grootste paradox van alle joods-christelijke verhalen blijft het feit dat vrijwel alle christenen van de eerste generatie joden waren, maar dat 'joodse joden' en de latere christenen al in apostolische tijden op vrijwel onverzoenlijke wijze uit elkaar gingen. Daarvan getuigen alle Nieuw-Testamentische geschriften. Politiek gesproken waren het echter de joodse

oorlogen en de vernietiging van Judea die de breuk voltrokken. Van alle joodse groepen die Josephus heeft opgetekend, bleven uitsluitend de rabbijnen/Farizeeën en de latere christenen over. Zeloten en Sicariërs hebben elkaar uitgemoord. Herodianen, Sadduceeën en Essenen sleepten ze mee in hun graf. Toen het stof van de joodse oorlogen ging liggen, was het zwaartepunt van de joodse geschiedenis van Judea naar de diaspora verschoven. De grote overwinnaars van de diaspora werden de christenen. Hun meest onverzoenlijke tegenstanders werden de rabbijnen, de enigen die de joodse ruggengraat van het monotheïsme konden redden.

De schaal van de joodse vernieling was in de jaren 70-135 echter zo groot dat de christenen weinig van de *overgebleven* joden te duchten hadden, hoewel de christenen lang nog niet sterk genoeg stonden om hun versie van de heilsgeschiedenis ook met de wapens te beslechten. Die paradox verklaart misschien waarom de betrekkingen tussen joden en christenen in het eerste millennium nog relatief vreedzaam bleven. Zo lang de schaarse joodse gemeenschappen in het Romeinse rijk in zak en as zaten en ook de christenen in de val van het West-Romeinse rijk werden meegesleept, volstond het joden en christenen te scheiden. Tot een heus conflict kon het pas komen toen zowel christenen als joden sterk genoeg stonden om de scheiding tot een fatale breuk te verharderen.

De scheiding tussen joden en christenen was vooral het werk van de christelijke Romeinse keizers. Dat begon meteen onder Constantijn de Grote, de keizer die in de 4de eeuw voorgoed een einde maakte aan de vervolging van christenen in het Romeinse rijk. Het was Constantijn die de bekering van een christen tot het jodendom strafbaar stelde, die joden verbood hun christelijke slaven te bekeren en die van Jeruzalem een uitsluitend christelijke stad maakte die joden niet eens mochten betreden. In 339 verbood een decreet van Constantius, zoon van Constantijn, elk huwelijk tussen joden en christinnen. Overtreders werden met de doodstraf bedreigd. Ook stelde Constantius de doodstraf of de verbanning op de bekering van een christelijke slaaf, en werd het joden streng verboden nog christelijke slaven te kopen of te bezitten, omdat het voor christenen ondenkbaar was geworden 'dat een christen, al was het een slaaf, zou gehoorzamen aan een jood!'

De logica van de scheiding was vooral het werk van de Oost-Romeinse keizer Theodosius II, die de joden in 418 uitsloot van militaire dienst en hen in 425 de bevoegdheid ontnam om nog staatsambten te bekleden, 'omdat wij niet willen dat christenen aan hen ondergeschikt zijn.' Theodosius was tevens de keizer die in 429 een einde maakte aan het joodse patriarchaat in Galilea. De anti-joodse wetten werden in 439 opgenomen in de *Codex Theodosianum* en in 534 in de *Codex Justinianum*. Cruciaal bleven het verbod op gemengde huwelijken, het verbod om christelijke slaven te bezitten en het verbod om nieuwe synagogen te bouwen. Ze zouden eeuwenlang de betrekkingen tussen joden en christenen regelen, en die betrekkingen

steunden op de meest rigoureuze scheiding. Zelfs grote kerkleiders als Augustinus van Hippo, Ambrosius van Milaan en paus Gregorius de Grote weken daar nauwelijks van af.

Het bleef niet bij een scheiding. Toen in 388 in Calinicon aan de Eufraat op initiatief van de bisschop van Edessa een eerste synagoge werd platgebrand, koos zelfs Ambrosius van Milaan de kant van de brandstichters en niet die van de slachtoffers, omdat 'de eer van God' op het spel stond en er 'geen plaats meer zou zijn waar Christus werd verloochend.' In 414 werden alle joden door aartsbisschop Cyrillus uit Alexandrië verdreven, de stad die eeuwenlang de meest joodse stad ter wereld was geweest. Alleen wie zich liet dopen, kon blijven. De synagoge werd in beslag genomen. Joodse huizen en bezittingen werden verbeurd verklaard.

Onder de ariaanse barbaren, christenen die het moeilijk hadden met de godheid van Christus, genoten de joden nog een adempauze. Dat was eveneens het geval onder Karel de Grote, die een opvallend verdraagzame houding jegens de joden voorstond. Onder de meeste katholieke vorsten, met name in het Merovingische Frankrijk, ging het snel een andere kant op. Volgens Potok konden de joden van Clermont-Ferrand al in 576 kiezen tussen doop of verbanning, assimilatie of uitdrijving. Iets dergelijks was nog veel duidelijker het geval in het West-Gotische Spanje, waar de bekering van koning Reccared van het arianisme tot het katholicisme in 587 snel door anti-joodse maatregelen werd gevolgd. Al in het jaar 613 werden de Spaanse joden voor de keus gesteld zich te laten dopen of verbannen te worden. Later werden joodse kinderen bij hun ouders weggehaald om ze een christelijke opvoeding te geven. Een bekeerde jood die er op werd betrapt toch nog jood te zijn, verloor zijn vrijheid. Vaak werd hij als slaaf verkocht, al hadden de West-Gotische vorsten niet altijd de macht om hun decreten af te dwingen. Toch werden de resterende joden in Spanje uitsluitend gered doordat Spanje in 711 door de moslims werd veroverd.

De macht die de katholieke Kerk en de katholieke vorsten in het eerste christelijke millennium nog ontbeerden, hadden ze wel in het tweede millennium. Dat verklaart de omslag van een rigoureuze scheiding in een echte vervolging, vooral toen de kruistochten van de 11de tot de 13de eeuw heel Europa konden mobiliseren in een collectieve zuivering die de moslim als de grootste externe en de jood als de grootste interne bedreiging identificeerde. Zelfs de Europese kruistocht tegen de ketterse Albigenzen en Katharen in Zuid-Frankrijk ontpopte zich in de 13de eeuw tot een kruistocht tegen de joden, omdat jood en ketter al even onafscheidelijk waren als jood en moslim. Ze werden beiden in hetzelfde bloedbad vernietigd, en misschien 'de jood' nog het meest van al, omdat vrijwel elke ketterij een joodse oorsprong werd toebedacht.

De christelijke Middeleeuwen: de weg van het geweld

Ondanks de latente vijandschap tussen joden en christenen kwam het in het eerste christelijke millennium zelden tot bloedige vervolgingen van de joodse minderheid. Daarvoor was die minderheid te klein en was de Kerk nog te zwak, onder christelijke vorsten die nauwelijks hun eigen zaken konden beredderen. Dat alles veranderde in de 11de eeuw, toen de christelijke heroveraars van het Iberisch schiereiland met de grootste joodse gemeenschap in Europa werden geconfronteerd, onder de eerste pausen die naast hun spirituele aanspraken ook politieke macht opeisten en onder de eerste vorsten die weer een centraal bestuursapparaat konden opbouwen. Omdat deze drie elementen op het Iberisch schiereiland het best verenigd waren, was daar de botsing tussen de christenen en de joden het grootst. Toch stak in de 11de eeuw over heel Europa een anti-joodse storm op, die niet meer zou gaan liggen voordat de heidense nazi's in de 20ste eeuw het werk van het millennium bijna zouden voltooien.

In het oog van die storm stonden de Kerk en met name de pausen. Het rooms-christelijke rijk dat zij voor ogen hadden – het Heilige Roomse Rijk, *sacrum imperium romanum* – was immers onverenigbaar met de rechten en vrijheden die de joden nog het meest van de christenen onderscheidden. Hun gemeenschappelijke herkomst en hun gedeelde monotheïsme maakten het alleen maar erger. Ook de bijbel telt meer vijandige broers – te beginnen met Kaïn en Abel, maar ook Isaac en Ismaël, Jacob en Ezau – dan bevriende vijanden. Bovendien waren het de pausen die Europa in de 11de eeuw de weg van de kruistochten opstuurden, om uitgerekend in het hart van de islamitische wereld het vaderland van de joden voor Christus te veroveren. In de betrekkingen tussen christenen en moslims bleven de kruistochten een incident dat de bedding van de geschiedenis nauwelijks kon verleggen. Voor joden en christenen was het de splijtzwam die de latente vijandschap tussen beiden op ongekende wijze heeft versterkt en bestendig. Christenen en moslims leefden immers in gescheiden werelden, maar de joden leefden in het tweede millennium voor negentig procent in Europa. Voor het christelijke Europa waren het 'de vijanden binnen de muren' en als zodanig waren ze 'nog veel gevaarlijker dan de moslims.'

Dat schreef zelfs de grote Petrus Venerabilis, in zijn tijd de machtige abt van Cluny, aan de vooravond van de tweede kruistocht in 1147 in een brief aan de Franse koning Lodewijk VII en in zijn *Adversus judaeorum* van 1140. Venerabilis, geciteerd door de Franse jудаïste Josy Eisenberg, vond dat de joden, 'omdat ze onder de christenen leven, kwalijker vijanden zijn dan de Saracenen' en vroeg zich zelfs af 'waarom we naar het einde van de wereld zouden gaan om de Saracenen te bestrijden als we andere ongelovigen onder ons gedogen die duizend keer meer schuld dragen ten aanzien van Christus dan de mohammedanen.' Ook aarzelde Venerabilis niet om de kruisvaarders 'nu het uitverkoren volk van God' te noemen

en de joden 'geen mensen, maar dieren, ja zelfs minder dan dieren, omdat laatstgenoemden tenminste nog een klein beetje verstand hebben.'

Dat was uiteindelijk ook de mening van zijn grootste tijdgenoot, Bernardus van Clairvaux, die zich weliswaar niet tot het taalgebruik van 'de eerbiedwaardige' Petrus liet verleiden, maar die er als peetvader van de tempeliers niet voor terugschrok om de kruistocht te preken. Want om Christus' wil iemand de dood injagen of die zelf te ondergaan is 'niet alleen volkomen vrij van zonde, maar zelfs hoogst lofwaardig en verdienstelijk.' Bernardus geldt als de grootste pausmaker van zijn dagen. Dat was hij ook in 1130, toen de kardinalen op één dag twee pausen kozen. Eén van hen was Pietro de Léon, die zich Anacletus II liet noemen, maar die het moest opnemen tegen de kandidaat van Bernardus, Innocentius II. Anacletus was immers een telg uit het welgestelde bankiersgeslacht van de Pierleoni en een achterkleinzoon van een bekeerde jood. Kronieken noemen hem wel eens 'de paus uit het getto', anderen 'een afstammeling van het perfide joodse geslacht dat Christus had vermoord.' Tegenstanders wisten zelfs te vertellen dat Anacletus op hetzelfde uur tot paus werd gekozen als dat waarop de joden Christus hadden gekruisigd.

Helaas waren Petrus Venerabilis en Bernardus van Clairvaux geen roepers in de woestijn. Het waren de geleerde tijdgenoten van de bendes die hun woorden in de praktijk brachten en die duizenden joden en honderden joodse gemeenschappen fataal werden. Het is in hun tijd dat de eerste joden van 'rituele moord' werden beschuldigd, in 1144 in het Engelse Norwich, in 1171 in het Franse Blois. In Blois werd op 26 mei 1171 de hele joodse gemeenschap – 32 mannen, vrouwen en kinderen – op de brandstapel gezet. Pas later zou blijken, aldus Potok, dat de plaatselijke graaf zich op die manier wou wreken op de onwilligheid van zijn joodse maîtresse.

Een variant op de rituele moord was de bizarre beschuldiging dat de joden hosties zouden stelen en schenden. Toen dat gerucht in 1298 de ronde deed, trokken christelijke bendes plunderend en moordend door het Frankenland, Hessen, Thüringen, Beieren en Oostenrijk. Naar verluidt vielen dat jaar 164 joodse gemeenten ten offer aan bloedbaden die aan 20.000 joden – volgens Eisenberg 100.000 – het leven kostten. De slachting was vooral het werk van een verarmde ridder die een persoonlijke boodschap uit de hemel ontvangen zou hebben waarin hij werd benoemd tot 'vernietiger van de joden.'

Veel belangrijker dan deze bloedige uitbarstingen was echter het kerkelijke kader dat sinds de kruistochten geen middel onbenut liet om de joden te identificeren, te isoleren en uit de middeleeuwse samenleving te verdrijven. Met uitzondering van de *Endlösung* zouden de latere nazi's geen maatregel tegen de joden uitvaardigen dat geen kerkelijk precedent had in de christelijke Middeleeuwen. Een cruciale rol speelde in dat opzicht het vierde concilie van Lateranen, onder paus Innocentius III in 1215.

Daarin werd het joden verboden nog langer 'christelijke beroepen' uit te oefenen, vooral bestuursfuncties, of nog langer christenen in dienst te hebben. Ook bepaalde het concilie dat de joden in alle christelijke landen zich op openbare plaatsen door bijzondere kleding of door een bijzonder teken – twee stenen tafelen, een gele of rode ster, ring of vlek, de spitse jodenhoed – van christenen moesten onderscheiden. Nagenoeg het enige beroep dat voor joden overbleef, omdat het voor christenen verboden was geld te lenen tegen rente, was de kredietverschaffing. Uiteraard konden joden en christenen geen geldig huwelijk sluiten. Joden mochten zich in de Goede Week niet op straat vertonen. In bepaalde steden gold zelfs het bizarre gebruik dat de bisschop een vooraanstaande jood tijdens de liturgie van de Goede Week 'een rituele oorveeg' mocht geven. Priesters en bisschoppen moesten vooral bekeerde joden nauwlettend in het oog houden. Innocentius III noemde de joden meestal 'de zonen van de kruisigers.'

Toen bleek dat die maatregelen niet volstonden om joden en christenen volledig te scheiden en dat joden niet altijd en overal verdreven konden worden, ontwikkelde het christelijke Westen twee bijkomende instrumenten om de christenheid te beschermen en het joodse gevaar in te dammen. Enerzijds werd in 1232, onder paus Gregorius IX, de eerste inquisitie ingesteld, die vooral bekeerde joden zou treffen en hen bij het minste teken 'dat het joden waren gebleven' terechtstelde. Anderzijds verordende de synode van Breslau in 1267 dat 'de joden die gevestigd zijn in de bisdommen ten onzent, niet samen met de christenen wonen, maar afgezonderd in een aaneengesloten huizenblok en wel in een hun toegewezen deel van de stad of het dorp.' Het door joden bewoonde deel van de nederzetting moest 'door een omheining, een muur of een greppel van de christelijke woongebieden worden afgescheiden.'

Ofschoon de afgesloten joodse wijk in 1267 nog niet zo werd genoemd, leverde de synode van Breslau – thans het Poolse Wroclaw – in dat jaar al een bijna perfecte omschrijving van de latere getto's. Aangenomen wordt dat de term 'getto' pas van 1516 dateert, toen Venetië zijn deuren openzette voor de joden, op voorwaarde dat ze in de wijk van de *geto nuovo*, de nieuwe metaalgieterij of nieuwe wijk zouden wonen. Maar de praktijk zelf was onnoemelijk veel ouder, ook al omdat joden altijd al de neiging hadden om zich – om veiligheidsredenen – in een bepaalde wijk te groeperen. Nieuw waren de dwang en het stigma. In de Middeleeuwen werden die wijken vaak *Vici Judaeorum* genoemd, 'joodse dorpen', vertaald als de *Juderia*, de *Juiverie*, de *Judengasse*, de Jodenstraat.

Zowel de inquisitie als de getto's zouden pas door de Franse Revolutie worden opgeruimd. Voor de Europese joden werd het vierde concilie van Lateranen gevolgd door een eindeloze stortvloed van anti-joodse maatregelen. Meer dan vijf eeuwen lang, van 1215 tot 1789, werden ze in het Westen vervolgd en opgejaagd, verdreven en weer teruggeroepen, vervloekt en gedecimeerd. Formeel werden ze vervolgd 'omdat ze geen

christenen waren' en dat ook niet wilden zijn. Toch werden bekeerde joden paradoxaal genoeg nog veel heftiger vervolgd, alsof het jood-zijn een vervloekt merkteken was dat zelfs door de doop niet werd uitgewist.

Natuurlijk boden het getto en de afzondering niet de gehoopte oplossing van het probleem. Daarvan getuigt de collectieve verdrijving van alle joden uit Engeland in 1290, uit Frankrijk in 1394 en uit grote delen van het Heilige Roomse Rijk in de 14de en 15de eeuw. Maar het was vooral in Spanje en Portugal dat de uitwijzing van alle joden in de jaren 1492-1496 een tijdperk inluidde van een ongekende vervolging, die ook de bekeerde joden fataal werd.

De grootste slachtoffers van de inquisitie

Voor die vervolging werden aan het einde van de 15de eeuw in Spanje speciale kerkelijke rechtbanken ingesteld, die bekend werden als de Spaanse inquisitie, en die er vooral toe dienden bekeerde joden nauwlettend in de gaten te houden. Echte joden hadden van de inquisitie weinig te vrezen. Die werden gewoon verdreven. Bekeerde joden wachtten echter een veel wreder lot. Ze zouden nog eeuwenlang door de inquisitie worden opgejaagd, en dit tot in alle uithoeken van het Spaanse wereldrijk. Als bewezen kon worden dat ze heimelijk joden waren gebleven, werden ze vrijwel zonder uitzondering terechtgesteld. Volgens de archieven van de Spaanse inquisitie werden van 1480 tot 1817 – de Spaanse inquisitie werd formeel pas in 1834 afgeschaft – 341.021 mensen, voornamelijk marranen, op de brandstapel gezet.

Volgens Wiesenthal was de vader van de Spaanse inquisitie en 's lands eerste grootinquisiteur, de dominicaan Tomas de Torquemada (1420-1498), zelf een kleinzoon van een gedoopte jodin. Dat was in die dagen geen uitzondering. Torquemada's grootste voorganger in dit opzicht was Salomo Halevi (1351-1435), die in een eerder leven opperrabbin van Burgos was voordat hij zich in 1390 liet dopen. Als Paulus van Burgos of Pablo de Santa Maria bracht hij het in een tweede leven tot bisschop van Carthage en werd hij zelfs aartsbisschop van Burgos. Keller noemt hem 'één van de verbitterdste en gevaarlijkste tegenstanders van de joden.' Het was Halevi die in 1412 de anti-joodse wetten van Valladolid schreef, wetten die in één klap alle joden van Castilië tot tweederangsburgers degradeerden.

Torquemada's joodse grootmoeder heeft hem niet belet 'de joden sterker te haten dan de Kerk lief te hebben,' aldus Wiesenthal, en in de jaren 1483-1498 zelf minstens 2000 joden tot de brandstapel te veroordelen. Joodse kronieken schrijven Torquemada tevens een grote rol toe in het uitdrijvingsdecreet van 1492, dat minstens honderdduizend joden uit Spanje verdreef. Zo wil een oude kroniek dat een joodse vooraanstaande – Abravanel, Seneor of Santangel, wie zal het zeggen – koning Ferdinand

nog probeerde om te kopen, en bereid was 30.000 dukaten op tafel te leggen om het uitdrijvingsdecreet te herroepen. Ferdinand was naar verluidt geneigd dit voorstel in overweging te nemen, tot Torquemada achter een gordijn vandaan sprong en een kruisbeeld op tafel gooide met de woorden 'Judas Iskariot heeft Christus voor 30 zilverlingen verraden, u wilt het voor 30.000 doen. Hier, verkoop dan ook dit kruisbeeld.' Tegen dat argument had de koning geen verweer, zodat het uitdrijvingsdecreet van kracht bleef.

Altijd op zoek naar bekeerde joden die in het geheim joden bleven, stelde de inquisitie een lijst op van 37 tekens 'waaraan je joden kan herkennen.' Zo was het om de aandacht van de inquisitie te trekken voldoende dat er op de sabbat geen rook uit de schouw kwam, dat iemand weigerde varkensvles te eten of dat iemand bloosde als het Oude Testament werd voorgelezen. Als de feiten door anonieme getuigen bevestigd konden worden, volgde veelal een publieke terechtstelling of *autodafe*, naar het Spaans voor 'geloofsdaad'. Vooral in de eerste decennia van de Spaanse inquisitie waren vrijwel alle slachtoffers van joodse afkomst. Toch was dat ook in 1672 nog het geval, toen in Granada een *autodafe* plaatsvond die 90 slachtoffers maakte, onder wie 79 die ervan werden beschuldigd dat ze als jood leefden. In 1680, tweehonderd jaar na het instellen van de Spaanse inquisitie, woonde de jonge koning Karel II in Madrid zelfs het grootste *autodafe* bij dat ooit op het Iberisch schiereiland werd gehouden. Alle slachtoffers waren echte of vermeende converso's. De 'plechtigheid' zou veertien uur duren.

De vurigheid van de Spaanse inquisitie maakte dat ze elders dezelfde wegen bewandelde, uiteraard in Spaans-Amerika, waar de inquisitie de gevluchte marranen bleef vervolgen, maar ook in Portugal, in het Portugese wereldrijk en in alle delen van Europa waar de Heilige Congregatie voor de Romeinse en Universele Inquisitie het voor het zeggen had. Zo kan het geen toeval zijn dat de strengste anti-joodse bepalingen die in 1555 door paus Paulus IV werden uitgevaardigd aan diens lange jaren als grootinquisiteur Pietro Caraffa herinnerden. Caraffa/Paulus IV geldt overigens als de oprichter van de Congregatie voor de inquisitie, in 1542. Het was zijn bul *Cum nimis absurdum* die in 1555 bepaalde dat ook in Rome en in de kerkelijke staat alle joden streng van de andere bewoners moesten worden gescheiden, in een door muren omringd getto.

Het Romeinse getto telde in 1732 circa 12.000 zielen. Ze leefden er in de grootste afzondering en achter hoge muren, op slechts korte afstand van het Vaticaan. De mannen droegen er een gele baret, de vrouwen een gele hoofddoek. Het was het eerste teken van jodenhaat in het tot dan toe vrij verdraagzame Italië. Paulus IV annuleerde ook alle vrijbrieven voor marranen die naar de kerkelijke staat waren gevlucht. In 1569 ging Pius V nog een stap verder door alle joden die niet in een getto woonden eenvoudigweg uit de kerkelijke staat te verdrijven. In 1597 werden ze

ook uit Milaan verjaagd. In heel Italië zou de lange nacht van het getto minstens twee eeuwen duren. De poorten van het getto zouden er pas door Napoleon worden geopend.

Het getto en de inquisitie hebben het Europese jodendom de zwaarste slagen toegebracht vóórdát de nazi-gruwel in de 20ste eeuw alle voorgaande vervolgingen zou overtreffen. Het getto trof vooral de asjkenazische joden, de inquisitie de sefardische achterblijvers. Dat onderscheid was voor de christelijke jodenhaters van geen enkele betekenis. De ene soort werd verdreven of vermoord, de andere opgesloten of aan het gepeupel prijsgegeven. Om aan het getto en de inquisitie te ontkomen, vluchtten veel joden naar de Oost-Europese sjtetl en de latere tsjerta, waar ze relatief veilig waren, maar waar ze gaandeweg in de eindeloze vlakten aan de grootste verpaupering of aan de Russische knoet werden overgeleverd.

Heel even konden de Europese joden in het tweede millennium die onchristelijke duivelskring van verbanning en vernietiging doorbreken. Nadat Napoleon en de Franse Revolutie over heel Europa de muren van het getto neerhaalden en de inquisitie afschaften, gingen ook voor vele Europese joden de poorten van de Verlichting en de gelijkberechtiging open. Het gevolg was een explosie van joods talent zonder precedent in de Europese geschiedenis, maar ook een ingrijpende secularisering en assimilatie – vooral in het Westen – die de joodse gemeenschap bijna naadloos in de westerse vooruitgang deed opgaan. Het was die onstuitbare opgang die Hitler en de nazi's eens en voorgoed wilden breken, in een ultieme poging om alle joden uit te roeien.

De thora, de talmoed en de zohar

De wortels van de christelijke jodenhaat zullen wel nooit blootgelegd worden. Die hebben immers niet uitsluitend met het onderscheid of de breuk tussen het Oude en het Nieuwe Testament te maken, een breuk die zich blijft verbergen in de onuitsprekelijke catastrofe van de joodse oorlogen en de vernietiging van Judea, maar meer nog met latere ontwikkelingen die deze breuk bijna onherroepelijk hebben verdiept en vereeuwigd. Volgens Neher kent de joodse traditie immers drie heilige boeken – de thora, de talmoed en de zohar, 'na elkaar in de tijd, naast elkaar in de spirituele hiërarchie' – zodat joden en christenen niet slechts door het Nieuwe Testament, maar evenzeer door de talmoed en de zohar worden gescheiden. Neher noemt de thora, de talmoed en de zohar 'de geschreven, de mondelinge en de doorleefde traditie.' Samen vormen ze de grondslag van het judaïsme, dat door de christelijke traditie zo heftig werd bestreden.

De thora vormt de kern van de joodse bijbel of *tenach*, die naast de thora ook 'de profeten en de geschriften' bevat en die grosso modo overeenstemt met wat christenen het Oude Testament noemen. Ook al nemen de joden

aan dat de eigenlijke thora op de Sinai werd geopenbaard, de uiteindelijke redactie zou pas uit de tijd van de ballingschap dateren. De talmoed is het meest lijvige joodse geschrift en bevat de mondelinge traditie, die bestaat uit commentaren op de thora, die van de 2de tot de 5de eeuw in Palestina en Babylonië werden opgetekend. Voor de joodse traditie werd de talmoed zo mogelijk nog belangrijker dan de thora. Dat bleef hij ook toen de sefardische jood Joseph Caro, die in 1488 werd geboren in Toledo en vier jaar later met zijn ouders naar Constantinopel vluchtte, zich in het Galilese Safed vestigde, waar hij in 1565 de *sjoelchan aroech* schreef. Als 'de talmoed van de gewone jood' en als een praktische handleiding voor elke joodse gemeenschap, werd de sjoelchan het meest gelezen boek van alle joden in de diaspora.

De zohar, welk woord vertaald kan worden als 'licht', 'verlichting' of 'schittering', is het belangrijkste boek uit de joodse mystiek. In zijn definitieve vorm dateert het pas uit de 13de eeuw. Ook de zohar, die door Gershom Scholem wordt toegeschreven aan de sefardische rabbijn Mozes de Leon (1238-1305), is uiteindelijk een commentaar op de thora, maar onthult er 'de verborgen betekenis' van. De zohar blijft het meesterwerk van de *kabbala*, een mengvorm van mystiek, magie en theosofie die geldt als 'de mystieke bijbel' waaraan een onnoemelijke invloed wordt toegeschreven op het joodse messianisme en op de latere chassidim.

Omdat christenen het Oude Testament niet konden afwijzen, richtte hun jodenhaat zich vooral op de talmoed en de zohar. In de *Adversus judaeorum* van Petrus Venerabilis was de talmoed de reden van 'hun perverse voorstelling van de Wet en de Profeten,' omdat de joden 'de talmoed boven de door God geschreven geschriften plaatste.' Die hoogmoed kon uitsluitend van de duivel komen, die de joden tot deze 'tweede bijbel' inspireerde. De grofste beledigingen van de talmoed waren echter in de middeleeuwse voorstelling van de *Judensau* te vinden, waarin de talmoed met de uitwerpselen van het meest onreine joodse dier – het varken – werd besmeurd.

In een dergelijke geest werden zelfs processen gevoerd om de talmoed als een godslasterlijk en schadelijk boek te veroordelen en te verbranden. Dat was onder meer in 1242 het geval. Toen brachten na een heus proces, dat werd aangespannen door de dominicanen, vierentwintig met paarden bespannen karren duizenden exemplaren van de talmoed naar een brandstapel in Parijs, waar ze werden verbrand. In 1553 werd de talmoed ook door paus Julius III veroordeeld. Uiterekend op het joodse nieuwjaarsfeest werden in een enorme autodafe alle talmoeds die de inquisitie in Italië kon vinden in het centrum van Rome op een brandstapel gezet.

Eerst werd de talmoed veroordeeld, toen de joden zelf, die vaak in hetzelfde vuur werden geworpen. De jodenhater maakte immers geen verschil tussen 'het weerzinwekkende morele gedrag van de joden en hun duivelse opvattingen.' Toch waren er ook uitzonderingen. Zo was in de 16de eeuw de grootste Duitse humanist, Johannes Reuchlin (1455-1522),

de eerste Duitser van zijn tijd die niet aarzelde Hebreeuws te studeren om de talmoed te kunnen lezen. Hij werd de grondlegger van de hebraïstiek als wetenschap. Toen in 1509 ook keizer Maximiliaan opdracht gaf om alle Hebreeuwse boeken in het rijk in beslag te nemen en ieder geschrift te vernietigen 'waarvan de inhoud zich tegen het christelijk geloof richtte,' was het Reuchlin die met zijn verdediging van de talmoed zelfs de keizer in verlegenheid bracht. Overigens was het aan Reuchlin te danken dat in Venetië de eerste volledige uitgave van de talmoed gedrukt kon worden. Toen het boek eenmaal was gedrukt, konden alle talmoeds nauwelijks nog vernietigd worden. In die zin was het Reuchlin die de Europese talmoed heeft gered.

Toch is het niet erg waarschijnlijk dat het de talmoed was die de christenen in de Middeleeuwen zo heftig deed steigeren. Dat deed vooral het eigenzinnige joodse monotheïsme, dat als zodanig onverenigbaar bleef met het al te aardse Rijk Gods – het Heilige Roomse Rijk – dat de christelijke middeleeuwer voor ogen stond. Het joodse monotheïsme had tot gevolg dat joden in elke samenleving konden leven, zonder zich ooit met één samenleving te vereenzelvigen. Ondanks de rol die de joden in een verdraagzame wereld op zich namen, bleef de jood de enige zwerver die zich nooit in de middeleeuwse samenleving liet integreren. Dat hij zich er bovendien op kon beroepen 'de oudere broer' van de christen te zijn, maar nooit de christelijke dogma's noch de christelijke visie op het monotheïsme zou aanvaarden, maakte hem tot de altijd beschikbare zondebok die steeds opnieuw genadeloos werd opgeofferd of uitgedreven.

De joods-islamitische symbiose

Dat de botsing tussen twee monotheïstische godsdiensten niet onafwendbaar was, bewijst het relatief vreedzame samenleven van joden en moslims van de 7de tot diep in de 20ste eeuw. In de vijf gouden eeuwen van de Arabische beschaving, van de 7de tot de 12de eeuw, leidde dat samenleven tot een symbiose zonder joodse precedenten of navolgers, vooral in het Tweestromenland en in het Zuid-Spaanse Córdoba. Onder niet-joodse vorsten vonden joden nooit grotere vrijheid dan onder de Omajjaden in Damascus en Córdoba en de Abbasiden in Bagdad. Die vrijheid genoten ze niet altijd in andere delen van de islamitische wereld, maar daar werden ze in elk geval vrijwel nooit in getto's opgesloten, met geweld bekeerd of massaal verdreven. In zijn lange 'kroniek van het joodse lijden' kon Wiesenthal in de islamitische wereld bijna geen episodes vinden die met de staties van hun christelijke kruisweg vergelijkbaar waren.

Toch ging ook de profeet Mohammed in zijn tijd met de joden op de vuist. Omdat de joden weigerden hem als profeet te herkennen verdreef Mohammed hen zelfs van het Arabisch schiereiland. 'Algauw maakte het

fanatisme dat de Arabieren van hun voorgangers hadden geërfd echter plaats voor een bijna grenzeloze tolerantie,' schrijft de joodse historicus Isidore Epstein. 'Zij zagen in de joden een volk dat etnisch en godsdienstig nauw aan hen verwant was en zij beseften ook dat joden van groot nut konden zijn bij de consolidatie van hun wereldwijde veroveringen.' Dat bevestigt ook Keller, die opmerkt dat de anti-joodse passages in de koran gemakkelijk tot fanatisme hadden kunnen leiden, maar dat het door de eeuwen slechts zelden tot een uitbarsting kwam. 'De islam bleek, nadat hij een wereldmacht was geworden, uiterst tolerant. De andersdenkenden werden weliswaar veracht, maar afgezien van tijdelijke uitzonderingen werden ze niet vervolgd. In scherpe tegenstelling tot het christelijke Avondland stond de joden onder de wereldomvattende heerschappij van de islam een gunstig lot te wachten en kwam het tot een hoge bloei van beschaving en cultuur, waartoe ook de afstammelingen van Israël een grote bijdrage leverden.'

Dat ondervonden ook de christenen, die onder Arabische voogdij een veel draaglijker lot wachtte dan de moslims in enig christelijk land. Toch werden joden en christenen door de moslims niet aan hen gelijkgesteld. Als 'beschermden minderheden' moesten ze elk middel tot zelfverdediging opgeven en mochten ze geen wapens dragen, terwijl ze soms een hoge hoofdelijke belasting betaalden. Maar in ruil daarvoor kregen ze militaire bescherming en werden hun rechten als minderheid door de islamitische heersers gerespecteerd.

De basis voor dit *dhimmi*-statuut als beschermden minderheid werd al in de 7de eeuw gelegd. In grote delen van de islamitische wereld bleef het meer dan duizend jaar intact. Het *dhimmi*-systeem was niet volmaakt. In het islamitische recht werd een soms vernederende wetgeving gehanteerd. *Dhimmi*'s mochten niet zonder toestemming bouwen, hun godshuizen mochten niet hoger zijn dan de moskee, ze mochten geen paard rijden en moesten soms aparte kleding dragen. Zoals Armstrong opmerkte, garandeerde het *dhimmi*-systeem hen godsdienstvrijheid, maar geen gelijkheid. In veel opzichten waren ze onderworpen aan de moslims. 'Toch maakte het systeem het mensen van verschillend geloof mogelijk in relatieve harmonie samen te leven en garandeerde het dat onderworpen volken in het algemeen behoorlijk en volgens de wet werden behandeld.' Volgens Armstrong was het *dhimmi*-systeem het eerste systeem dat joden, christenen en moslims toeliet in Jeruzalem samen te leven.

Toen kalief Omar in 638 de stad veroverde, vond hij het tempelplein naar verluidt zoals de Romeinen het in het jaar 70 hadden achtergelaten. Geen christelijke vorst of keizer had er ooit een hand naar uitgestoken. De christenen hadden er zelfs een stortplaats van gemaakt, die de kalief volgens Arabische kronieken uitsluitend 'op handen en voeten' kon betreden. Omar ging het tempelplein – de *haram el-sjariff* waar Mohammed ten hemel was gevaren – zo ter harte dat hij zelf handenvol mest en afval in

zijn mantel gooide om het over de stadsmuur in het dal van Hinnom te werpen. Zijn opvolgers bouwden er de el-Aksa-moskee en de beroemde rotskoepel die naar Omar werd genoemd. Het werd het centrum van een nieuwe stad die de Omajjaden trots weer *el-Quds* noemden, Arabisch voor 'heilige stad'.

De desintegratie van de Arabische kalifaten in de 12de en 13de eeuw, die aan de ene kant in de tang werden genomen door de kruisvaarders en aan de andere kant door Almoraviden, Turken en Mongolen, heeft ook de joden in de Arabische wereld in een lange nacht gedompeld. De kruisvaarders hebben de joodse gemeenschap in Palestina vernietigd en verdreven. De totale vernietiging van Bagdad door de Mongolen in 1258 was een slag die de joden in het Tweestromenland nauwelijks konden overleven. Al eerder was het zwaartepunt van de joden van Oost naar West verschoven. Er wordt aangenomen dat voor het einde van het eerste millennium negentig procent van alle joden onder islamitisch bestuur leefden. Nauwelijks een paar eeuwen later zou Europa negentig procent van alle joden herbergen. Toen in de 15de eeuw de mist over de Arabische wereld optrok, waren de niet-Arabische Turken heer en meester in de islamitische wereld, en sinds 1453 ook over Constantinopel. Ook van de Turken kregen veel joden die in 1492 uit Spanje werden verdreven de dhimmi-status van beschermde minderheid, die hen iets teruggaf van de status die ze in Arabië hadden genoten.

Helaas gold dat nauwelijks voor de joden in Palestina, dat in 1517 net als Syrië en Egypte door het Turks-Osmaanse rijk werd opgeslokt. Niettemin liet Soliman de Grote in de jaren 1536-1541 de muren van het oude Jeruzalem weer opbouwen – 3,2 kilometer lang, twaalf meter hoog, met 34 torens en zeven open poorten – en gaf hij de joden een eigen gebedsplaats bij de westelijke muur van het tempelplein, door christenen de 'Klaagmuur' genoemd. In 1583 telde de heilige stad weer 13.384 inwoners, onder wie circa 1650 joden en even veel christenen. Maar omdat Palestina slechts een uithoek was van het Turks-Osmaanse wereldrijk, was de gruwel van de verwoesting die Palestina van de 12de tot de 16de eeuw heeft gekend niet meer te keren.

Volgens de Amerikaanse historica Barbara Tuchman versnelden de Turken de sluipende verwoesting van het land, die door de invallen van de Arabieren, de Seldjoeken, de kruisvaarders en de Tartaren was ingezet. 'De terrasvormige wijngaarden brokkelden af, de flanken van heuvels erodeerden en waterputten en aquaducten raakten verstopt met zand. Het land dat de tuinen en paleizen van Salomo had onderhouden en die hele drukke nijvere wereld uit bijbelse tijden werden een achtertuin van het Osmaanse rijk.' Toen de Franse wereldreiziger Constantin Volney in 1784 Jeruzalem bezocht, was het een vuile en verarmde stad en kon hij nauwelijks geloven dat 'deze beschamende ruïne' herinnerde aan de roemruchte metropool die ooit de inspanningen van de machtigste rijken weerstond.

6. DE MESSIAANSE BELOFTE

De twee wonderen die het sterfelijk bestaan waarde verlenen, zijn de liefde en de uitvinding van de toekomstige tijd. Hun beider verbintenis, als die ooit tot stand komt, is de messiaanse.

George Steiner

Voor veel joden was niet 1948 maar 1967 het meest euforische jaar van de 20ste eeuw en zelfs het belangrijkste jaar sinds de val van Jeruzalem in het jaar 70. Niet alleen had het ongelooflijke succes van de Zesdaagse Oorlog het Israël mogelijk gemaakt al zijn vijanden te verslaan en de Westoever, de Gazastrook en de Golanhoogte op Jordanië, Egypte en Syrië te veroveren, maar kon het voor het eerst ook heel Jeruzalem onder Israëlisch gezag herenigen. In 1948 moest het pas onafhankelijke Israël nog berusten in een verdeelde stad en was het voor joden zelfs niet mogelijk om bij de Klaagmuur – voor hen de westelijke muur van het tempelplein – te bidden. De euforie van de overwinning was zo groot dat een ultranationalistische rabbijn als Shlomo Goren (1917-1996) ervan overtuigd was dat in 1967 het messiaanse tijdperk was aangebroken.

Shlomo Goren was niet de eerste de beste. Nadat hij in 1925 als kind vanuit Polen naar Palestina was gekomen en er aan een Hebreeuwse jesjiva werd opgeleid, sloot hij zich in 1936 aan bij het clandestiene joodse leger, de *hagana*. Toen hij eenmaal in de oorlogen van 1948 en 1956 de vuurproef had doorstaan, werd hij in 1967 de hoofd-rabbijn van de Israëlische strijdkrachten. Volgens Salomon Bouman, sinds 1967 correspondent in Tel Aviv van *NRC Handelsblad* en *De Standaard*, liet hij zich op de derde dag van de Zesdaagse Oorlog door ontroerde soldaten met de ramshoorn in de hand bij de Klaagmuur rondragen. Minder onschuldig is dat generaal Uzi Narkiss, in 1967 de bevrijder van Oost-Jeruzalem, er later van getuigde dat de legerrabbijn hem toen terloops had aangeraden om de rotskoepel van Omar op te blazen en zo het tempelplein voor de wederopbouw van de joodse tempel te effenen. De fameuze rotskoepel – die de *skyline* van Jeruzalem beheerst – staat exact op de plaats waar ooit het Heilige der Heiligen stond. Voor ultra-orthodoxe joden is de rots onder de koepel van Omar de rots van Abraham en Isaac en het fundament van de wereld.

Gelukkig voor Israël deed de generaal alsof hij de legerrabbijn niet had gehoord. Het heeft Shlomo Goren niet verhinderd om naderhand in

het grootste geheim op de tempelberg metingen te laten verrichten als voorbereidende stap voor de herrijzenis van het tempelcomplex. Later lag de excentrieke rabbijn in de clinch met Israëlische archeologen die op de tempelberg de citadel van koning David zochten, omdat ze volgens hem een zevenhonderd jaar oude joodse begraafplaats zouden schenden. Van 1973 tot 1983 was Shlomo Goren de asjkenazische opperrabbijn van Israël, één van de twee hoogste rabbijnen van het land. Van zijn overtuiging dat het messiaanse tijdperk was aangebroken, is hij nooit afgeweken.

Daarin stond de messiaanse rabbijn niet alleen. Zo wees een opiniepeiling uit 1983 uit dat 18,3 procent van de Israëli's te vinden was voor de directe heropbouw van de tempel. Overigens werden in de jaren tachtig in de jesjiva *Atarot Kohanim* al priesters – *kohanim* – voor het vervullen van de tempeldienst opgeleid. Ultranationalistische joden verzamelden fondsen voor het gouden tempelgerei en de dure kleding die de kohanim bij het herstel van de offerdienst op de tempelberg zouden dragen. Voorstanders groepeerden zich in de *Neemanei Har-Habajit*, de 'Getrouwen van de Tempelberg'. Een van de bekende getrouwen is Gershon Salomo, die vindt dat de Klaagmuur de ballingschap symboliseert en dat het weer in bezit nemen van de tempelberg de vernederende periode uit Israëls geschiedenis kan afsluiten.

De messiaanse beroering die door de Zesdaagse Oorlog in 1967 werd opgewekt, speelde in de afgelopen decennia ook een rol in de reeksen joodse nederzettingen die in de bezette gebieden op de Westoever, in de Gazastrook en op de Golan werden opgetrokken. Ook *Goesj Emoënim* of het 'Blok der Gelovigen' dat daartoe in 1974 werd opgericht, was het werk van ultranationalistische of ultra-orthodoxe rabbijnen, onder wie Zvi Jehoeda Kook (1891-1981) en Moshe Levinger (1942). De eerste, een zoon van de eerste asjkenazische opperrabbijn in 1921 in Jeruzalem, Abraham Kook, was in 1967 de leider van de Merkaz ha-Rav-jesjiva in Jeruzalem en benadrukte altijd al de messiaanse betekenis van het zionisme. Kook junior geldt als de geestelijke vader van *Goesj Emoënim*. Levinger was in 1970 de oprichter van de Kiryat Arba-nederzetting vlak bij het bijbelse Hebron, de grootste Palestijnse stad ten zuiden van Jeruzalem maar ook de plaats waar de joden de graven van de aartsvaders vereren. Kiryat Arba zou uitgroeien tot de grootste en meest radicale nederzetting in bezet gebied.

Het succes van *Goesj Emoënim* had alles te maken met de politieke conjunctuur in Israël, die van 1977 tot 1992 werd beheerst door de *Eretz Israël*-perspectieven van de Likoed-premiers Begin en Sjmir. Met *Eretz Israël* – letterlijk 'Het land Israël' – legden Begin en Sjmir de brug tussen het modern-seculiere Israël en het Beloofde Land van hun voorvaderen, dat dus ook de Westoever, de Gazastrook, de Golanhoogte en uiteraard Oost-Jeruzalem moest omvatten. De radicale voorgangers van Begin en Sjmir – de zogeheten revisionisten van Jabotinsky – rekenden daar terloops ook de Oostoever bij, omdat het rijk van koning David zich over de

beide oevers van de Jordaan uitstreckte. Maar dat bleek zelfs voor Begin en Sjamir geen haalbare kaart meer, zodat ze genoeg namen met het land ten westen van de Jordaan.

Begin en Sjamir waren seculiere en asjkenazische premiers met een messiaanse achtergrond, een combinatie die in Israël niet zo vreemd is. Net als Geula Cohen, de sefardische *passionaria* van *Eretz Israël* en het *enfant terrible* van de Knesset, waren het 'mystieke maar geen praktizerende gelovigen' die wel degelijk gepassioneerd werden door de joodse geschiedenis en de bijbel. Wat hun geloof in *Eretz Israël* betreft, stonden ze niet zo ver van de rabbijnen van Goesj Emoniem, die *Eretz Israël* beschouwen als een goddelijk gebod en een messiaanse belofte. Verovering en nederzetting vloeien in dat perspectief in elkaar over als essentiële stappen naar 'de uiteindelijke religieuze vervulling', als God Zelf orde op zaken stelt en de messias zal voltooiën wat de rechtgelovige of zelfs de seculiere jood begonnen is.

Het moderne Israël heeft dus een politiek messianisme geschapen, dat zich zelfs van de seculiere staat kan bedienen om politiek-religieuze aanspraken te doen gelden en dat ook veel niet of nauwelijks gelovige joden zal aanspreken. Alleen in Israël is dat geen contradictie. Ook het moderne messianisme stoelt op een uiterst complexe joodse figuur – de messias – die de voorbije drieduizend jaar zoveel verschillende vormen heeft aangenomen dat hij alle wederwaardigheden van de geschiedenis kon overleven. Slechts op één punt is de joodse messias nooit van het basisprofiel afgeweken. Hij blijft het brandpunt van hoop en verwachting en de bevrijder die Israël en de hele mensheid kan veranderen en verbeteren. Dat blijft het grote verschil met het christelijke messianisme, dat er immers van uitgaat dat de messias al gekomen is en dat de kern van het heilsgebeuren in het verleden situeert. Het joodse messianisme staat van oudsher voor een onvervulde, onverloste en onpeilbare toekomst.

De hoogtijdagen van het messianisme

Zowel door joden als christenen wordt aangenomen dat de oudste messiasverwachtingen verwoord werden door de profeten en grofweg gesitueerd kunnen worden tussen de val van het noordrijk en die van het zuidrijk, tussen de 8ste en de 6de eeuw v.C. Toch maakt de Nederlandse jудаïst Gerbern Oegema, die zich in de messiaanse verwachtingen specialiseerde, zich sterk dat messiaanse verwachtingen in de Hebreeuwse bijbel minder voorkomen dan wel eens wordt aangenomen. Zo vond Oegema in de Hebreeuwse bijbel slechts 96 teksten die in latere eeuwen als messiaans werden uitgelegd, maar waarvan in slechts dertien gevallen uitdrukkelijk sprake is van een messias. Toppers zijn de profeten Jesaja, Jeremia, Ezechiël en Zacharia, en enkele psalmen. Nog opvallender is dat zelfs in die dertien teksten het begrip 'messias' ontbreekt.

Voor Jesaja is de messias 'een twijg ontsproten uit de stronk van Jesse, een scheut uit zijn wortel.' Jeremia ziet de dagen komen dat God aan David 'een rechtvaardige spruit zal verwekken, die als koning zal regeren en verstandig zal handelen.' Ezechiël heeft het dan weer over 'één herder die hij over hen zal aanstellen en die hen zal weiden.' Elders is sprake van 'een ster die opgaat uit Jacob, een scepter die oprijst uit Israël.' Een aantal psalmen verwijst naar de Heer en zijn gezalfde, zijn koning en zijn zoon. Volgens Oegema verwijzen deze passages naar een figuur die in de eindtijd zal optreden, maar 'voor wie vele andere begrippen en omschrijvingen mogelijk zijn.' Dat geldt ook voor de messiaanse verwachtingen zelf. 'In de Hebreeuwse bijbel worden geen noemenswaardige messiaanse verwachtingen geformuleerd. God is degene die Zijn rijk op aarde zal vestigen, een messias of eindtijdbevrijder speelt in de bijbelse eschatologie slechts een geringe rol.'

De wortels van de joodse messiasverwachting liggen volgens Oegema niet in de profetentijd, maar in de Perzisch-Hellenistisch-Romeinse tijd en in de rabbijnse opvattingen die uiteindelijk in de talmoed werden opgetekend. En zelfs in dat millennium, van de 5de eeuw v.C. tot de 5de eeuw n.C., liepen de messiasverwachtingen zo ver uiteen dat er nauwelijks parallellen zijn tussen het nationalistische oorlogsmessianisme van Makkabeeën en Zeloten en 'het einde van elke politiek gekleurde messiaanse verwachting' na het verdwijnen van de joodse staat.

In de drie eeuwen tussen de opstand van de Makkabeeën in het jaar 167 v.C. en het verdwijnen van de joodse staat in 135, werd het messianisme sterk door apocalyptische tonen gekleurd, die naderhand vrijwel volledig verdwenen. Toch blijven dit de hoogtijdagen waarin een overvloed van messiaanse verwachtingen, onontwarbaar verweven met de opkomst van het christendom, die het joodse messianisme voorgoed zouden bepalen. Judea werd het politiek-religieuze epicentrum van de toenmalige wereld, voortdurend uitgedaagd door de dominante cultuur van Grieken en hellenisten, geconfronteerd met het Romeinse wereldrijk, en gekruid door de Perzische tegenstellingen tussen goed en kwaad, licht en duister, engelen en duivelen. In Judea werd de hoop op een andere wereld – van vrijheid en gerechtigheid – het langst levend gehouden. De apocalyptische gedachte deed dat door de messiasverwachting resoluut aan het einde der tijden te situeren en alle heil te verwachten van een door God gezalfde politiek-religieuze bevrijder. Wetsgetrouwe schriftgeleerden zochten hun heil eerder in de meest rigoureuze naleving van de religieuze wet, waarbij ze er van uitgingen dat de messias pas zou komen als het hele Uitverkoren Volk hen daarin zou volgen.

Volgens Oegema was het ook in deze hoogtijperiode dat de messiasverwachting, die in de Hebreeuwse bijbel betrekking had op één gezalfde koning, priester en profeet, in zekere zin werd 'ontdubbeld'. Verwijzend naar het bijbelboek *Daniël*, de enige joodse apocalyptiek in de canonieke

Hebreeuwse bijbel, onderscheidt Oegema een messias-ben-David en een messias-ben-Jozef. De eerste was een koninklijke messias, die Israëls vijanden zou verslaan en een periode van geestelijke en materiële zegen zou inluiden, de tweede een priesterlijke messias die door Gods vijanden zou worden gedood.

Behalve uit het boek *Daniël* blijkt iets dergelijks ook uit de Qumran-geschriften. Naar het aloude onderscheid tussen de broers Mozes en Aäron, spreken deze van 'de messiassen uit Aäron en Israël,' de 'navorser der thora en de oorlogvoerende vorst der gemeente,' allebei tegenstanders van de Hasmonese priester-koningen. Een auteur als Robert Eisenman sluit niet uit dat een zelfde onderscheid ook kan worden toegepast op Jezus en diens broer Jacobus de Rechtvaardige. De ene werd als 'koning van de joden' door de Romeinen terechtgesteld, de andere volgde hem op als de onbetwiste leider van de *christelijke* gemeente in Jeruzalem.

Een opvallend verschil tussen de joodse en de christelijke messiassen blijft dat alle joodse messiassen mensen van vlees en bloed zijn. Voor de joden is het een door God gezalfde priester of koning, maar hoe dan ook een mens, nooit God zelf. *Daniël* noemt hem 'iemand gelijk een mensenzoon.' In *Jesaja*, waarin ook teksten werden opgenomen die pas later werden bewerkt, verwijst 'Gods gezalfde' zelfs naar de Perzische koning Cyrus, die immers de bevrijder van de joden uit hun Babylonische ballingschap was. Veelal wijst messias – afgeleid van het Hebreeuwse *mashiach*, dat 'gezalfde' betekent en in het Grieks wordt vertaald als *chrestos* – naar een toekomstige koning uit het geslacht van David. Toch kan met 'messias' ook een universele verlosser voor de hele mensheid worden bedoeld. In de apocalyptiek is het een figuur die het einde der tijden inluidt. Op andere momenten was het een gewone bevrijder, die door zijn volgelingen als de messias werd gehuldigd. Maar het bleef een mens, zelfs als hij door het hoogste geestelijke gezag als messias werd herkend.

Dat was in de jaren 130 het geval met Simon ben Kosiba, de joodse opstandelingenleider die door rabbi Akiba (50-135) als Simon bar Kochba – de sterrenzoon, één van de titels van de messias – werd gehuldigd. Akiba was de belangrijkste joodse rabbijn in de cruciale jaren 70-135, tussen de val van Jeruzalem en de uiteindelijke opheffing van de joodse staat. De traditie omschrijft hem als een arme en ongeletterde herder. Bij de val van Jeruzalem was hij circa twintig jaar oud. Na de vernietiging van de tempel studeerde hij onder rabbi Gamaliël II, de opvolger van Jochanan ben Sakkai, in Jabne of Jamnia. Akiba geldt als één van de grondleggers van de *misjna* – later opgenomen in de talmoed – en de samensteller van de Hebreeuwse bijbelcodex. Op hoge leeftijd, omstreeks het jaar 130, zag hij 'het einde naderen' en zalfde hij Simon ben Kosiba als de messias. Andere rabbi's lachten hem uit, noteert Romer, en voorspelden dat 'er gras op zijn kaken zou groeien voordat de zoon van David zou komen.' Akiba zou de oorlog overleefd hebben, maar werd door de Romeinen opgespoord en op gruwelijke wijze terechtgesteld.

De weg van een innerlijke vernieuwing

De laatste joodse opstand en de Judees-Romeinse oorlog in de jaren 132-135 hebben Judea zo gruwelijk vernield dat met Simon bar Kochba elke hoop op een nationale wederopstanding verdween. Volgens de Romeinse historicus Dio Cassius werden in de laatste joodse oorlog vijftig forten ingenomen, 985 dorpen verwoest en 580.000 joodse soldaten gedood. Al in het jaar 70 werd de tempel verwoest en vielen volgens Flavius Josephus nagenoeg één miljoen joodse doden. In 135 werd het de joden verboden nog in Jeruzalem te komen. Op de ruïnes van de heilige stad bouwden kolonisten de Romeinse kolonie Aelia Capitolina, ter ere van keizer Aelius Hadrianus, die uitsluitend door niet-joden werd bevolkt. Waar ooit de ene God werd aanbeden, verrezen tempels voor Jupiter en Aphrodite. Het opvolgen van de joodse wet werd met de dood bestraft. Elk joods gebruik werd strafbaar gesteld. Om de herinnering aan de joden uit te wissen, vervingen de Romeinen de naam Judea door *Palaestina*, of *Syria Palaestina*, omdat het een uithoek werd van de Syrische provincie. Toch wisten veel joden in Galilea de oorlog te overleven. Het grootste slachtoffer van de joodse oorlogen bleek het nationalistisch messianisme, dat in 135 voor vele eeuwen zou wegwijnen.

Hoewel de apocalyptische perspectieven niet onmiddellijk verdwenen en nog het meest door de jonge christengemeenten werden gekoesterd, stonden de rabbijnen die de oorlogen overleefden afwijzend tegenover een politieke en apocalyptische invulling van de messiaanse verwachting. Dat bleek al in de oudste rabbijnse geschriften en met name in de *misjna*, die omstreeks het jaar 200 onder rabbi Jehoeda ha-Nasi werd geschreven. 'De hoop op een herstel van de joodse staat, die gedeeld werd door de rabbijnen, had geen realistische basis meer,' mijmert Oegema naar aanleiding van de *misjna*. 'Dit noopte tot een heroriëntering op de joodse tradities en daarmee ook op de messiaanse verwachtingen. De messias komt eerst dan, wanneer de neerwaartse trend doorbroken kan worden, wanneer de thora en het leerhuis niet door politieke omstandigheden vernietigd worden, maar deze juist tegengaan en tot een positievere situatie ombuigen. Wanneer het volk volgens de thora leeft, zal de messiaanse tijd aanbreken, en als iedereen volgens Gods geboden leeft, zal de profeet Elia de opstanding der doden plaats doen vinden.'

De ene interpretatie heeft de andere nooit volledig kunnen verdringen. Zo zouden er ook na 135 nog vele messiassen volgen, noteert Oegema. 'Maar de hoop op een herstel van de joodse staat door toedoen van een messias, een door God gezondene, werd wel op een laag pitje gezet. In plaats daarvan werd het veel belangrijker geacht de weg voor de komst van de messias voor te bereiden door volgens de thora te leven en zodoende het messiaanse rijk dichterbij te brengen.'

Beide strekkingen lagen ongetwijfeld aan de basis van twee verschil-

lende vormen van het messianisme: het utopisch-revolutionair messianisme van Makkabeeën, Essenen en Zeloten, en het restauratief-conservatief messianisme van vele rabbijnen. In het eerste geval komt het er op aan de messias te volgen of hem zelfs vóór te gaan, in het tweede geval betekent het te leven overeenkomstig de thora en de mozaïsche voorschriften. Pas dan zou de messias komen. Oegema spreekt van 'een spanning tussen twee polen, die elkaar meestal in evenwicht houden, maar soms ook weer naar de ene en dan weer naar de andere kant doorslaan. De ene pool is van een meer apocalyptisch karakter en uit zich in eindtijdberekeningen, interesse voor politieke ontwikkelingen, alsmede de bereidheid om actief mee te werken aan de komst van de messias. Hij heeft een vaak revolutionaire inslag en uit zich in opstanden tegen de wereldmachten die het joodse volk onderdrukken. De andere pool heeft een meer bijbels karakter en uit zich in de uitleg van de thora over de komst van de messias en Gods werken daarin, alsmede een bezinning op de betekenis van de thora voor het leven van elke dag. Hij heeft een meer conservatief karakter en uit zich in de nadruk op het ethisch leven volgens de thora, dat Gods koninkrijk dichterbij kan brengen.'

In zijn studie van het chassidisme heeft de Nederlandse ex-dominicaan Wilfried Hensen dit eerder conservatieve en veelal niet-politieke messianisme, dat ongetwijfeld veel ouder is dan de moderne chassidim, treffend beschreven. Volgens Hensen leven ook de chassidim in de verwachting van een uitzonderlijke messiaanse figuur, die door zijn komst de hele wereld zal veranderen. Veel typerender voor de chassidim is echter het besef 'dat de heiliging van alle handelen, het naar God toedragen van het gewone leven, verlossende kracht heeft' en dat de heiliging van het alledaagse leven de wereld verlost. 'De chassidische messiasverwachting gaat niet op in het geloof aan een gebeurtenis die eenmaal in de eindtijd plaats zal hebben noch aan een enkele menselijke figuur als middelpunt van dit gebeuren. Overall waar mensen het gewone leven heiligen, geschiedt verlossing. Elk handelen om Godswil mag messiaans handelen genoemd worden.'

Dat was ook de mening van de grote Oostenrijkse filosoof Martin Buber (1878-1965), kleinzoon van een rabbijnse grootvader in Galicië, die zelfs van oordeel was dat de chassidische boodschap van de verlossing zich ertegen verzet dat de ene mens zichzelf als een messias van de andere onderscheidt. 'Het chassidisme is een beweging die is gericht tegen het zichzelf als messias stellen,' waarschuwde Buber, geciteerd door Hensen. 'Wat ik in waarheid erkend heb als de grote chassidische bijdrage tot het geloof aan de mogelijkheid van de wereld om verlost te worden, is deze, dat ieder mens aan haar verlossing kan werken, maar dat niemand haar kan bewerken.'

'De chassied wordt niet in beslag genomen door het herstel van de kosmos, noch door de vurige begeerte de messias te brengen, maar door zijn eigen persoonlijke relatie met God, door zijn individuele ziel en door

zijn heiliging van het leven van alledag,' schrijft de joodse historicus Saul Friedländer, geboren in 1932 in Praag. 'In hun ogen zijn onze politieke verwickelingen niet belangrijk en heeft de staat geen enkele betekenis. Op een dag zal de messias komen, en of dat morgen is of over tweeduizend jaar, maakt hen niets uit.' Volgens Abba Eban vertegenwoordigt het chassidisme in zijn zoektocht naar individueel heil zelfs het absolute tegendeel van het messianisme, dat gericht is op een collectieve verlossing.

Bij nader inzien draagt elke vorm van messianisme het stempel van de omstandigheden die het leven van de joodse gemeenschap door de geschiedenis heen bepaalden. Ze verklaren het verschil tussen het oorlogsmessianisme van Makkabeeën en Zeloten en het rabbijnse messianisme in de diaspora, het messianisme van de chassidim in de Oost-Europese sjtetl en het verlichte messianisme van de reformjoden, het zionistische messianisme en het messianisme van de streng-orthodoxe joden in Jeruzalem, die de seculiere joodse staat afwijzen, het particuliere messianisme van het Beloofde Land en het Uitverkoren Volk en het universele messianisme dat alle landen en volkeren omarmt, het kosmische messianisme in de sefardische en het seculiere messianisme in de asjkenazische wereld.

De joodse judaïst Gershom Scholem, een groot kenner van het messianisme, onderscheidt drie messiaanse krachten in de geschiedenis van het joodse volk: de conservatieve, de restauratieve en de utopische. 'De conservatieve krachten richten zich op het behoud van het bestaande, dat in de historische context van het judaïsme altijd bedreigd wordt. De restauratieve krachten worden bewogen door de terugkeer en herschepping van omstandigheden die ze in een ideaal verleden situeren. De utopische krachten zijn de grote vernieuwers. Ze worden gevoed door een visie op de toekomst en zijn gericht op een stand van zaken die nooit bestaan heeft. Dat zijn de krachtlijnen waarbinnen het historisch messianisme zich altijd situeerde.'

De tover van de zohar

In feite staan de chassidim niet zozeer in de traditie van de talmoed, met zijn strenge nadruk op het rabbijnse messianisme, als wel van de zohar en de joodse kabbala. Hoewel de zohar in zijn definitieve versie pas uit de 13de eeuw dateert en de kabbala de terugkeer van het esoterisch mysticisme inluidde ten aanzien van meer rationele vormen van jodendom, waren het veeleer tijdgenoten dan elkaar opvolgende episodes. Ingewijden beschouwen niet Mozes de Leon als de 13de-eeuwse schrijver van de zohar, maar de meer dan duizend jaar oudere rabbi Simeon ben Jochai. Simeon was naar verluidt een straatarme rabbijn, leerling van de grote Akiba, die evenals Akiba in de 2de eeuw door de Romeinen ter dood werd veroordeeld. Om aan de Romeinen te ontkomen, woonde hij met zijn zoon

twalf jaar lang in een grot en voedde hij zich met wilde vruchten. In de grot zou hij een eerste versie van de zohar geschreven hebben, die hem werd ingegeven door de profeet Elia. Simeon vond zijn laatste rustplaats bij het Galilese Safed, een stad die door de eeuwen heen een sterk mystiek en esoterisch jodendom zou voortbrengen.

Terwijl de talmoedische rabbijnen zich na de nederlaag van het nationalistisch messianisme terugtrokken op de thora, schiep de zohartraditie een fantastisch universum vol hemelse sferen of treden – de tien *sefirot* – die de mysticus één voor één beklimt om de weg naar het goddelijke licht terug te vinden. De zohar werd de mystieke drager van een kosmisch messianisme, dat op de meest duidelijke wijze de hele schepping wilde herstellen. Toch stond ook dit kosmisch messianisme niet los van Israël en de symbolische en spirituele terugkeer naar Zion. Ook kabbalisten zochten genezing door fysiek contact met Jeruzalem. De vergeestelijking van de oude geheiligde geografie stond de verlangde terugkeer naar het Beloofde Land niet in de weg, al namen kabbalisten vele jaren genoeg met een spirituele terugkeer die weinig met het latere zionisme van doen had.

De huidige vorm van de zohar, die aan Mozes de Leon wordt toegeschreven, wijst er op dat deze mystieke lijn in de 13de eeuw en vooral in de sefardische wereld sterk aansloeg. De traumatiserende uitdrijving van de sefardische joden uit Spanje en Portugal in de jaren 1492-1496 kan die lijn nog hebben versterkt. Volgens de joodse hoofdredacteur van de *Encyclopaedia Judaica*, de in Engeland geboren Geoffrey Wigoder, 'zochten de wanhopige vluchtelingen naar een originele oplossing voor hun ellende en vonden ze die in de mystiek.'

Vooral in de Galilese stad Safed, waar een aantal sefardische vluchtelingen in de 16de eeuw een toevlucht vonden, kwamen ze in de ban van de grote kabbalist Isaac of Yitzhak Luria, in 1534 geboren in Jeruzalem, in 1572 gestorven in Safed. Luria was een tijdgenoot van Joseph Caro, de sefardische auteur van de *sjoelchan aroech*, die eveneens in Safed terecht kwam, en van de joodse hertog van Naxos Joseph Nasi, die door de Turken het district Tiberias kreeg toegewezen. Volgens Potok was het Luria – hij noemt hem de Leeuw van Safed – die de joodse mystiek uitdrukkelijk aan een vernieuwd messianisme koppelde. Het was een overspannen, kosmisch, kabbalistisch messianisme – alleen door zichzelf te herstellen kon Israël de kosmische chaos tenietdoen – maar wel een messianisme dat de verlossing uit de ballingschap niet meer zag als een eenmalig ingrijpen van God, maar als een heilstaak van het joodse volk en van elke afzonderlijke jood voor alle volkeren en de hele aarde.

Het was ook Luria die stelde dat de hemelse sferen die de mysticus op weg naar het goddelijke licht beklimt, voorgesteld kunnen worden in de vorm van twee driehoeken die het aardse en het hemelse koninkrijk symboliseren en die in elkaar geschoven een zeshoekige ster vormen. Die

symboliek gaf de iets oudere davidster, die Oegema in de 14de eeuw zag opduiken, een mystieke glans die de Duits-joodse filosoof Franz Rosenzweig, een vriend van Buber, inspireerde tot het schrijven van *Der Stern der Erlösung* (De Ster der Verlossing, 1921), die het gedachtegoed van Luria ook in de 20ste eeuw deed herleven.

Aan Luria wordt een immense invloed op de toenmalige diaspora toegeschreven. Lang voor het seculiere zionisme stond hij aan de wieg van een religieus *zionisme* – zonder het zo te noemen – dat ontelbare joden opnieuw van Israël deed dromen en dat de terugkeer naar Zion eens en voor altijd weer op de religieuze agenda plaatste. Dat leidde in eerste instantie tot het bizarre messianisme van Sabbatai Zwi en Jacob Frank, een sefardische en een asjkenazische jood. Maar ook die konden niet voorkomen dat Luria een tijdperk had ingeluid dat nauwelijks nog tegengehouden kon worden.

Sabbatai Zwi, Tswi, Zevi of Tsevi (1626-1676) was een sefardische rabbijn, geboren als zoon van welgestelde kooplui in Smyrna, Klein-Azië. Als volgeling van Isaac Luria in Safed bestudeerde hij de kabbala en de zohar. In 1654 werd hij echter door de wetsgetrouwe rabbijnen van Smyrna uit de gemeenschap gestoten. Als zwerfer trok hij door Griekenland en Thracië. In 1662 reisde hij naar Jeruzalem en Caïro, waar hij minstens een jaar bleef. In 1665 dook hij op in Gaza. Daar werd hij door een jonge rabbijn, Nathan van Gaza of Nathan Asjkenazi, als de messias begroet. Prompt stelde Sabbatai twaalf mannen aan 'als apostelen en rechters over de twaalf stammen van Israël die binnenkort in hun oude staat zouden hersteld zijn.' Andere rabbijnen voelden zich bedreigd en verbanden hem uit Jeruzalem. Vreemde geruchten deden de ronde, bijvoorbeeld dat een leger van de tien verdwenen stammen van Israël Mekka had ingenomen en optrok tegen de Perzen. Sabbatai keerde terug naar Smyrna en reisde door naar Constantinopel. Hysterische massa's volgden hem. In Constantinopel werd hij echter door de Turkse autoriteiten gearresteerd en in Gallipoli gevangen gezet. De klap op de vuurpijl volgde in 1666, toen hij zich tot de islam bekeerde. Voor de rest van zijn leven kreeg de messias van Smyrna van de sultan een vorstelijk pensioen.

Jacob Frank (1726-1791) werd geboren in een klein stadje in Zuid-Polen als Jankiev Leibowicz. Op zijn 12de kwam hij in dienst van een rijke joodse zakenman, die hem meenam naar Boekarest, Saloniki en Constantinopel. In Smyrna werd hij ingewijd in de geheimen van de kabbala. Rond 1750 wierp ook Jacob Frank – zoals hij door de Turken genoemd werd – zich op als messias. Op zijn zwerftocht door Turkije ontmoette hij volgelingen van Sabbatai Zwi. Terug in Polen wilde hij meteen een joods leger samenstellen om op Poolse bodem een joods koninkrijk te vestigen. In 1756 werden de 'frankisten' door de rabbijnen van Brody geëxcommuniceerd. Uiteindelijk bekeerde Frank zich tot het christendom. In 1759 liet hij zich in Warschau in pracht en praal dopen en verdween hij uit het joodse messianisme. Toch was zijn rol nog niet uitgespeeld. Nadat hij twaalf van zijn aanhangers

tot apostelen had benoemd en de polygamie had verdedigd, werd hij in 1760 door de Poolse inquisitie opgepakt en in de vesting Czenstochau opgesloten. Nadat hij in 1771 na dertien jaar straf door de Russen werd bevrijd, vestigde hij zich met een heuse hofhouding in Offenbach aan de Main. Daar leidde hij als 'de baron van Offenbach' een leven dat zo losbandig was dat de latere libertijnen hem nauwelijks konden overtreffen. In Polen was het spoor dat de baron van Offenbach achterliet zo diep dat de studie van de zohar er sindsdien werd verboden voor wie jonger was dan 30 jaar.

Een derde messiaanse figuur uit de woelige joodse jaren na 1492 had minder met Luria te maken, maar blijft te kleurrijk om hem te vergeten. David Reubeni, 'David-van-de-stam-Ruben', dook voor het eerst op in 1523 in Jeruzalem, waar hij zich opwierp als de messias. Een jaar later ging hij in Venetië aan land, omgeven door bedienden die uitsluitend Hebreeuws spraken. Niemand heeft ooit geweten waar Reubeni vandaan kwam, noch waar hij gestorven is. Hij stelde zichzelf voor als een prins uit een afgelegen joods koninkrijk, het thuisland van de tien verloren stammen van Israël 'in Nubië aan de Nijl.' In Rome wilde hij paus Clemens VII ervan overtuigen Palestina met behulp van zijn joodse soldaten van de Turken te bevrijden. Volgens Keller ontving Clemens hem als een nieuwe koning David, hoog op een wit paard gezeten, maar stuurde de paus hem door naar zijn beste expert in oosterse aangelegenheden, de Portugese koning João III. Met de pauselijke zegen op zak zeilde Reubeni naar Lissabon, met de joodse vlag in de top. Daar vond hij zoveel aanhang onder de marranen dat de Portugezen achterdochtig werden. Overigens was het een jonge marraan, Salomo Molcho, die door Reubeni als zijn rechterhand werd aangesteld. Het vervolg is onduidelijk. Molcho preekte naar verluidt in Saloniki, Adrianopel en Safed. Later doken Reubeni en Molcho opnieuw op in Venetië. Samen reisden ze in 1532 nog naar Regensburg, om er keizer Karel V een alliantie tegen de Turken aan te bieden. Karel liet hen echter in de boeien slaan en leverde hen over aan de inquisitie. Molcho stierf nog hetzelfde jaar op een brandstapel in Mantua. Het is niet duidelijk wat er met Reubeni gebeurde. Volgens bepaalde berichten werd hij in Spanje opgesloten en stierf hij in de gevangenis.

Seculiere messiaanse varianten

In de 18de eeuw moet zich 'in messiaanse kringen' onder de Europese joden een merkwaardige splitsing hebben voorgedaan. Gelouterd door het bizarre messianisme van Reubeni (een verloren jood), Sabbatai (die moslim werd) en Frank (die christen werd) was de tijd rijp voor een terugkeer van de aloude chassidim, onder rabbi Israel ben Eliezer, beter bekend als de Baäl Sjem Tov of de Besjt. De Besjt werd de grootmeester van

een volslagen apolitiek, universeel, maar sterk verinnerlijkt en spiritueel messianisme. Andere protagonisten gingen de weg op van een uitgesproken seculier messianisme en kwamen in de greep van een messiaans maar werelds vooruitgangsgeloof. In beide gevallen ging het hoofdzakelijk om asjkenazische en vooral Oost-Europese joden. Het sefardische jodendom is de ramp van 1492 nooit echt te boven gekomen.

Ondanks de aantrekkingskracht van het apolitieke messianisme van vele chassidim, waren het seculiere en uitgesproken politieke varianten die in de 19de en 20ste eeuw het aanzien van de joodse wereld zouden bepalen en die tot de heroprichting van de joodse staat zouden leiden. Dat begreep gaandeweg zelfs de sterke vertegenwoordiger van de chassidim, de zevende Lubavitzer rebbe Menachem Mendel Schneerson (1902-1994), die door zijn volgelingen onverbloemd als de messias werd beschouwd. Schneerson bouwde vanuit Brooklyn (New York) en Kfar Chabad (Israël) naar verluidt de machtigste en financieel sterkste joodse organisatie ter wereld uit – de Chabad-beweging – om het seculiere messianisme alsnog ‘de definitieve verlossing’ aan te zeggen. Als tekenen van verlossing golden voor Schneerson, die zelf afkomstig was uit het Wit-Russische Lubavitsj, de ineenstorting van de Sovjet-Unie en de massale emigratie van Russische joden naar Israël. Wat de Lubavitzer evenwel nooit begreep, was dat ook het communisme en het socialisme door joodse wortels werden gevoed en door opvallend veel Russische en Oost-Europese joden werden gesteund.

Hitler, hypergevoelig voor de joodse wortels van de wereld die hij tegen elke prijs wilde vernietigen, had op dit punt geen ongelijk, zeker niet als het ging om de revolutionaire jaren 1917-1920, die hem tot de oprichting van de nazi-partij inspireerden. Het waren de eerste jaren van de Sovjet-revolutie in Rusland, maar evenzeer van Bela Kuns Radenrepubliek in Hongarije (1919), van Kurt Eisners Vrije Volksstaat Beieren (eveneens in 1919), maar ook van het revolutionaire Berlijn, waar de Poolse jodin Rosa Luxemburg een belangrijke rol speelde in de radicalisering van het Duitse socialisme. Weliswaar werd Bela Kun al in 1919 uit Boedapest verdreven, terwijl in hetzelfde jaar Rosa Luxemburg en Kurt Eisner in het rumoerige Duitsland werden vermoord. Maar die doden namen voor de verslagen keizerrijken in Berlijn en Wenen niet de revolutionaire dreiging weg die ‘het joodse bolsjevisme’ op Europa bleef uitoefenen.

Bovendien had het Duitse socialisme in Mozes Hess, Karl Marx en Ferdinand Lassalle drie joodse voorvaders die weliswaar ‘eerst socialist, dan Duitser en pas dan jood’ waren, aldus Barbara Tuchman, maar die alvast blijk gaven van een seculier messianisme dat in de joodse gemeenschap een voedingsbodem vond die zelfs door de nazi’s niet kon worden drooggelegd. Hess (1812-1875) schreef in 1837 het eerste communistische boek van Duitsland, zijn *Heilige Geschiede der Menschheit*, dat tien jaar later werd gevolgd door een eerste ontwerp voor een communistisch manifest dat nog naar de wet van Mozes en de boodschap van de profeten verwees.

Lassalle, in 1825 geboren in Breslau, was in 1863 één van de oprichters van de *Allgemeine Deutsche Arbeiterverein*, al bleef hij lid van de joodse gemeente. Marx, neef van een Trierse rabbijn in het katholieke Rijnland die in 1824 als kind werd gedoopt omdat zijn vader zich tot het lutheranisme bekeerde, was misschien nog de minst joodse van de drie. Maar zijn politiek radicalisme bleef volgens Daniel Villey 'even profetisch als dat van Israël,' zij het vermengd met 'het Rooms-katholieke dogmatisme en de lutherse opstandigheid.' Isaiah Berlin noemde Marx 'de laatste der grote profeten,' de Oostenrijkse cultuurfilosoof Friedrich Heer omschreef hem als 'de meest gloeiende, hartstochtelijke en radicale profeet, met de toorn van Mozes op zijn lippen en het vuur van Amos in zijn ogen.'

Zelfs Marx, het grootste intellect onder de vaders van het socialisme en het latere communisme, zou nooit de invloed op de naar hem genoemde beweging hebben gehad zonder het joodse draagvlak dat hem in Oost-Europa werd geboden. Een belangrijke rol daarin speelde de Bond van Jiddische Arbeiders in Rusland en Polen, beter bekend als de *Bund*, die in 1897 in het Litouwse Vilnius werd opgericht. Volgens de Vlaamse journalist Kris Borms, die de betrekkingen tussen het communisme en het zionisme reconstrueerde, waren het de *bundisten* die Lenin in 1903 een meerderheid in de Russische sociaal-democratische partij bezorgden en die resoluut opteeden voor de socialistische en niet voor de zionistische beweging. In hun ogen was de zionistische beweging immers particulier en nationalistisch en was hun doel universeel en internationaal.

Het is niet uitgesloten dat Vladimir Ilyich Ulyanov Lenin, in 1870 geboren in Simbirsk aan de Wolga, via zijn moeder Maria Blank een halfjood was. Volgens hardnekkige geruchten was Maria Blank immers een Wolga-Duitse jodin. Voor Lenins belangrijkste wapenbroeder Trotsky, alias Lev Davidovitsj Bronstein (1879-1940), is dat onomstotelijk het geval. Onder Trotsky, Russisch volkscommissaris voor Buitenlandse Zaken van 1917 tot 1924 en de architect van het Rode Leger, zaten er zoveel joden op het volkscommissariaat dat het departement in Moskou wel eens 'de synagoge' werd genoemd.

Bekende joden onder de eerste generatie van Sovjetleiders waren onder meer Maxim Litvinov (alias Meier Vallach, 1876-1951), Grigori Zinovjev (Gerson Radomislski, 1883-1936), Leo Kamenev (Lev Borisovitsj Rozenfeld, 1883-1936), Genrich Georgievitsj Jagoda (1891-1938) en Lazar Moisejevitsj Kaganovitsj (1893-1991). Litvinov was in de jaren dertig Stalins volkscommissaris van Buitenlandse Zaken, later zijn ambassadeur in Washington. Zinovjev was de eerste leider van de Communistische Internationale of Komintern. Jagoda was de vice-voorzitter van de geheime dienst van de Sovjet-Unie en als zodanig in de jaren dertig de oprichter van de goelag of 'hoofddirectie der kampen' voordat hij zelf terecht werd gesteld. Kaganovitsj was in de jaren twintig de eerste partijsecretaris in de Oekraïne en als zodanig één van de grootste massamoordenaars in de geschiedenis.

Zinovjev en Kamenev waren leden van Lenins politburo. Net als Jagoda werden ze door Stalin terechtgesteld.

Onder de drie miljoen joden die in de jaren 1920 onder Sovjetbewind terecht kwamen, waren deze kopstukken bepaald geen uitzonderingen. Zo laat Borms zien dat de aanhang van de zionistische beweging in de Sovjetunie nog vele jaren onbeduidend bleef, omdat veel joden er 'enthousiast voor de revolutie kozen, voor het communisme en voor het nieuwe Jeruzalem.' Dat deden zelfs talloze Russische emigranten van joodse origine in Amerika, waar ze een aanwijsbare rol speelden in de oprichting van communistische partijen van het westelijk halfrond, terwijl een half miljoen Russische joden zich in de Tweede Wereldoorlog bij het Rode Leger voegden om nazi-Duitsland te verslaan. Omgekeerd waren de joden de eerste slachtoffers van de Russische burgeroorlog in de jaren 1917-1921, toen bij honderden pogroms naar schatting 150.000 Russische en Oekraïense joden – die werden verdacht van revolutionaire gedachten – door de contrarevolutionaire legers of door de Oekraïense kozakken van ataman Simon Petlioura werden afgeslacht.

De vraag of communistische joden echte joden waren, kan door geen rabbijn worden beantwoord. Zoals hun tijdgenoten in het Westen hun messiaanse dromen vertaalden in het seculiere project van de vooruitgang en onder de vlag van de Verlichting de weg gingen van een verregaande assimilatie met de moderne westerse staten, zo kozen veel joden in het Oosten voor het seculiere project van de communistische revolutie en voor de klassenloze maatschappij van Marx en Lenin. Nieuw was niet dat ze het heil op aarde zochten, noch het primaat van de collectieve op de individuele verlossing – die kenmerken sieren het joodse messianisme van alle tijden. Nieuw was hooguit dat ze het beeld van een persoonlijke Verlosser inruilden voor een collectief project dat ze ook zelf dachten te kunnen bewerkstelligen.

De meest bizarre vorm die dit project voor Russische joden zou aannemen was wel het project van Stalin, gelanceerd in 1928, tot vorming van een joods thuisland in het verre Birobidzjan, in het grensgebied tussen Rusland en China. In 1934 werd het een Joods Autonoom Gebied waar zich ooit 200.000 joden zouden vestigen en dat door de Sovjet-Unie nooit formeel werd afgevoerd.

Zionistisch, niet-zionistisch en anti-zionistisch messianisme

De belangrijkste tegenhanger van het communistische messianisme, dat misschien nog het best werd vertolkt in het utopisch denken van de Duitse jood Ernst Bloch (1885-1977), was niet het westerse vooruitgangsmessianisme maar het zionistisch messianisme, dat Oost en West gaandeweg

rond het herstichte Israël kon herenigen. De verhouding tussen zionisme en messianisme is bijzonder complex. Het zijn bepaald geen synoniemen. Zionisme staat immers voor de heroprlichting van een joodse staat met Jeruzalem – het bijbelse Zion – als onvervangbaar centrum. De vele eeuwen zonder joodse staat volstaan als verwijzing naar de vele vormen van messianisme zonder zionistisch centrum. Daar staat tegenover dat de 20ste eeuw getuige was van zowel een zionistisch, een niet-zionistisch als een anti-zionistisch messianisme. Toch bleek juist de combinatie van het zionistisch messianisme de unieke sleutel tot de meest ingrijpende joodse vernieuwing van de voorbije tweeduizend jaar. In Israël heeft het joodse messianisme het politiek-religieuze centrum teruggevonden dat het al die jaren moest ontberen. Geen jood kan zich nog indenken dat dit centrum ooit weer zou verdwijnen.

Dat was bij de heropstanding van het messianisme, in de 19de eeuw, niet vanzelfsprekend. Achteraf gezien blijft het succes van het zionistische messianisme een wonder. Toen het zionisme aan het einde van de 19de eeuw opdook, keerden vrijwel alle gevestigde joodse bewegingen zich ervan af. De geassimileerde joden in het Westen kozen in groten getale voor hun volledige inburgering in de moderne staat die ze als hun vaderland beschouwden en waren bepaald niet bereid om naar Palestina te emigreren. De joodse massa's in het toenmalige Oost-Europa bleken het gevoeligst voor het universele messianisme van de socialistische beweging of emigreerden massaal naar de Verenigde Staten, nauwelijks naar Palestina. De orthodoxe joden ten slotte bleven huiveren voor het seculiere messianisme dat de joden het messiaanse lot in eigen handen legde. Traditiegetrouw bleven ze wachten op een door God gezonden messias en gingen ze ervan uit dat geen jood de nationale wederopstanding – het werk van God – kon bespoedigen.

Een ultra-orthodoxe Hongaarse rebbe als Yoël Teitelbaum (1888-1979), die zelf op wonderbaarlijke wijze de holocaust overleefde, zou de joden van zijn tijd er zelfs in onbuigzame bewoordingen van beschuldigen dat ze van het ware messianisme waren afgeweken en daarom de toorn van God en de holocaust over zich hadden afgeroepen. Zelf vestigde de chassidische rebbe van Satmar zich in 1946 in New York, waar hij 'de zonde van het zionisme' bleef bestrijden, aldus de Duitse rabbijn Nathan Peter Levinson, als 'een opstand tegen God zoals er sinds het ontstaan van het volk Israël nooit één had plaatsgevonden.' In minder sterke bewoordingen blijft dat ten gronde ook de mening van veel ultra-orthodoxe joden in Jeruzalem en Tel Aviv, die om die reden de staat Israël nooit erkennen.

Dat ook orthodoxe joden gaandeweg overwogen zich in Palestina te vestigen, danken ze aan twee rabbijnen, Kalischer en Alkalai, die als de grondleggers van het religieuze zionisme worden beschouwd. Zwi Hirsch Kalischer (1785-1877) was een asjkenazische Pools-Pruisische rabbijn en talmoedgeleerde in Posen. Al in 1830 ijverde hij voor een terugkeer naar

het Heilig Land. In 1862 schreef hij het boek *Derisjat Zion* ('Verlangen naar Zion'), waarin hij als wegbereider van het messiaanse tijdperk op grond van religieuze overwegingen de stichting van joodse nederzettingen in Palestina verdedigde. Hij voegde de daad bij het woord en was in 1864 in Berlijn de oprichter van het Centraal Comité voor de Joodse Kolonisatie van Palestina. Zes jaar later stichtte hij een eerste landbouwschool bij Jaffa, onder de wervende naam *Mikve Israel*, 'Hoop van Israël', later gevolgd door de eerste joodse landbouwnederzetting in Palestina.

Juda ben Salomo Alkalai (1798-1878) was Kalischers sefardische evenknie, en werd geboren in een Servisch dorp in de Vojvodina. Later werd hij een bekende rabbijn in Sarajevo. In tegenstelling tot Kalischer was Alkalai een kabbalist, die op basis van de kabbala berekende dat de messias zou komen in het joodse jaar 5600 (1840). In dat jaar verscheen Alkalais *Shelom Yerushalayim*, waarin hij de joden opriep zich in gebed op hun verlossing voor te bereiden en effectief diegenen te steunen die zich in Jeruzalem zouden vestigen. Het uitblijven van de messias overtuigde hem ervan dat de terugkeer naar Zion 'met de hulp van de naties' kon worden bereikt. In 1871 emigreerde ook Alkalai naar Palestina.

Kalischer en Alkalai waren de wegbereiders van het religieuze zionisme van de eerste asjkenazische opperrabbijn in Jeruzalem, Abraham Yitzhak Kook, in 1865 geboren in een chassidische familie in Letland, in 1935 gestorven in Jeruzalem. Vader Kook geldt als de echte grondlegger van de religieus-zionistische Mizrahi-beweging en de gelijknamige religieuze partij. Hem wordt de uitspraak toegeschreven dat ook de seculiere zionisten meehelpen aan de bouw van Gods koninkrijk, al 'zijn zij het zich niet bewust,' omdat de terugkeer naar *Eretz Israël*, aldus Levinson, 'hen onherroepelijk zal terugvoeren naar de thora.'

Dat laatste was zeker het geval voor het zionistische messianisme. Zelfs ongelovige joden die nooit een synagoge bezochten en vrome chassidim die niet van politiek wilden weten, kwamen in *Eretz Israël* onder de betovering van het land van hun voorvaderen en werden veelal overtuigde zionisten. Terug in het Beloofde Land werd het zionisme, dat aan het einde van de 19de eeuw nauwelijks aanhangers vond, in de 20ste eeuw een onweerstaanbare kracht die vrijwel alle joden kon betoveren, zelfs de joden die bewust in de diaspora bleven. Het was de euforie van de terugkeer die het messianisme opnieuw een politiek-religieuze sokkel gaf die zelfs de anti-zionisten onder ogen moesten zien.

7. DE WERELD VERANDEREN EN VERBETEREN

*De hemel is de hemel van de Heer,
de aarde gaf hij aan de kinderen van de mensen.*

Psalm 113

Een cruciale factor in elke vorm van joods messianisme is dat het de kern van het heilsgebeuren vrijwel uitsluitend in deze tijd en deze wereld situeert. Van een hiernamaals of een christelijke hemel is in het jodendom nauwelijks sprake, noch van een ascetisch ideaal dat deze wereld zou afwijzen. Sinds de val van Jeruzalem in het jaar 70 kent het jodendom geen afgescheiden priesterstand meer – rabbijnen zijn leken – en geen offerplaats of tempel. Het jodendom kent geen celibaatsverplichting, noch enige vorm van religieus leven dat de vergelijking met de christelijke kloosters kan doorstaan. En met uitzondering van de apocalyptische tijden kent het nauwelijks de scherpe tegenstellingen van het taaie christelijke dualisme tussen de geestelijke en deze materiële wereld, ziel en lichaam, tijd en eeuwigheid.

Het centrale podium van de joodse traditie staat in deze tijd en deze wereld. Zelfs van de messias wordt in hoofdzaak verwacht dat hij deze tijd en deze wereld zal verlossen en hier en nu – *hic et nunc* – het Rijk Gods zal herstellen. In afwachting van zijn komst is het op dit unieke podium dat de gelovige jood aan dat herstel kan meewerken, niet door zich van deze wereld af te keren maar door er middenin te staan en *daar* naar godsvrucht en vermogen de wet en de profeten na te leven. Misschien is dat wel het meest typerende aspect van de joodse wereldbeschouwing. De jood wijst deze wereld niet af, maar gaat er evenmin in ten onder. Zoals hij in het joodse scheppingsverhaal kan lezen, leeft hij in een wereld van goed en kwaad, maar blijft hij geschapen naar Gods beeld en gelijkenis en als zodanig geroepen om deze wereld te redden en de schepping te voltooien.

Isidore Epstein noemt dit bijbelse denkbeeld van de mens als medewerker van God één van de basismotieven van de talmoed. ‘De mens is door God uitgekozen als *sjoetaf* (medewerker) voor het heel maken van de schepping. Mensen zijn niet slechts voor materiële verlangens tot deze grootse taak geroepen, maar als bijzondere werktuigen voor het vervullen van een doel dat de fysieke grenzen van het heelal te boven gaat, alhoewel het doel binnen dit fysieke domein gerealiseerd moet worden.’

Dat geldt ook voor het visioen van het koninkrijk Gods. 'Dit koninkrijk Gods wordt niet opgevat als de hemelse fase van een ander bestaan, alsof het niets te maken zou hebben met de strijd, de problemen, verwachtingen en strevingen in deze wereld. Het is een rijk dat *hier* op aarde, onder goddelijke leiding zal worden gesticht, door de handen van mensen. Dit menselijk streven is kenmerkend voor het menselijk lot en moet steeds vertaald worden in termen van persoonlijke en maatschappelijke gerechtigheid. De universele verwezenlijking van deze idealen van gerechtigheid in alle menselijke betrekkingen vormt de kwintessens, het meest wezenlijke kenmerk, van de joodse opvatting van Gods rijk.'

Die visie stoelt wezenlijk op een harmonie tussen het hemelse en het aardse die weliswaar door de zonde wordt verstoord, maar die telkens weer door de rechtvaardige wordt hersteld. Een chassidische traditie, opgetekend door André Schwarz-Bart in diens aangrijpende boek *De laatste der rechtvaardigen*, wil zelfs dat in elke generatie en op wereldschaal 36 rechtvaardigen volstaan om de wereld te redden, en dat God zelf hen de hand boven het hoofd houdt.

Volgens Epstein beheerst die fundamentele harmonie ook de verhouding tussen 'het aardse lichaam en de hemelse ziel' in een dialectische verhouding *avant-la-lettre* die lichaam en ziel niet tegen elkaar opzet maar ze beide verheft. 'Het jodendom verwerpt de dualistische leer dat een zuivere ziel gekluisterd is in een onrein lichaam dat vijandig is aan het geestelijke. Volgens het jodendom zijn lichaam en ziel met elkaar verenigd teneinde een hogere vorm van aardse leven te doen ontstaan – de rechtvaardige mens – en hierdoor bij te dragen tot de verbreiding van de gerechtigheid op aarde.'

Vanuit hun aardse beslommingen hebben joden dit herstel van de harmonie tussen hemel en aarde op uiteenlopende manieren ingevuld. Gelet op de vermaningen van de profeten waren ze in het oude Israël of het bezette Judea nauwelijks succesrijker dan in de diaspora. In de diaspora was het verschil de regel, niet de uitzondering. Sefardische joden gingen andere wegen dan hun asjkenazische geloofsgenoten. Er zijn nauwelijks vergelijkingen mogelijk tussen de joodse gemeenschappen in de islamitische en de christelijke diaspora. Chassidische joden droomden van een heel andere harmonie dan hun geassimileerde of geëmancipeerde tijdgenoten in Oost en West. Joden in de Verenigde Staten stonden vele jaren op gespannen voet met hun talrijke broeders en zusters in de toenmalige Sovjet-Unie, laat staan in het herstichte Israël. Wat hen verdeelde waren evenwel hun aardse, niet hun hemelse visioenen. In alle verschillen bleven ze 'de aarde trouw' en zochten ze de harmonie in de uiterst verschillende werelden waarin ze leefden. Een vlucht in het hiernamaals heeft de joodse traditie nooit gekend.

Dat laatste was van grote betekenis voor hun politieke aspiraties. In hun principiële keuze voor deze wereld maakten joden nooit enig onder-

scheid tussen religieuze en politieke doeleinden. Evenmin werd het ene aan het andere ondergeschikt gemaakt. Waar mogelijk bleven joden zichzelf besturen, zelfs in de westerse getto's en Oost-Europese sjetlts. In veel samenlevingen speelden ze een cruciale rol in de commerciële, economische en financiële sectoren. Waar mogelijk namen ze grote politieke verantwoordelijkheden op zich, zowel in de sefardische als in de asjkenazische wereld. In verhouding tot hun geringe aantal speelden ze vaak een grote rol in de politieke, commerciële, financiële, culturele en wetenschappelijke werelden waarin ze leefden. Ze hadden immers geen kloosters waarin ze zich terugtrokken, noch een andere wereld die hen hun lot in deze wereld kon doen vergeten. Ze droegen hun lot of maakten fortuin, zelfs in de werelden die hen vervolgden. Omdat het hoe dan ook deze wereld was die ze wilden veranderen en verbeteren, konden ook barre tijden hun inzet voor een betere wereld nauwelijks temperen. Omdat hun visioen breed genoeg was om alle werelden te omvatten, kon het de grootste rampen overleven en zelfs na eeuwen van vervolging als een meteoriet weer de halve wereld verlichten. In elke vrije samenleving leverden de joden in verhouding tot de globale bevolking meer wetenschappers, ontdekkers, ondernemers, politici, journalisten en schrijvers dan enige andere bevolkingsgroep in hun omgeving.

In die zin waren zij de onbewuste dragers van de vooruitgang, maar ook van de secularisatie, gericht op deze wereld of dit *saeculum*. Zo valt het op dat de vooruitgangsgedachte ontstaan is in het Europa van de 17de en 18de eeuw, toen Europa negentig procent van alle joden in de wereld telde. Tegelijk mag van de secularisatie minstens worden aangenomen dat deze 'een modaliteit' is van het jodendom, en nauwelijks van het christendom of de islam. In hun vierduizendjarige geschiedenis hebben joden slechts op één plaats en één moment hun politieke en religieuze identiteit losgelaten. Het kan geen toeval zijn dat dit gebeurde in het 19de-eeuwse Europa, in de enige wereld die dit mogelijk maakte, omdat het moderne Europa als zodanig door *joodse principes* – vrijheid, gelijkheid en broederschap – werd voortgestuwd. Tegelijk was het de enige wereld waarin het zionisme van Theodor Herzl kon ontluiken, om ook het joodse volk een land te geven – of terug te geven – waarin het zichzelf in vrijheid, gelijkheid en broederschap kon terugvinden.

De profetische gerechtigheid

De Oostenrijkse jurist en journalist Herzl (1860-1904) was nochtans geen messias. Daarvoor miste hij de meest elementaire religieuze principes die veel joden in het seculiere Wenen van zijn tijd hadden afgeschud. Toch was hij zonder meer de grootste joodse profeet van de 20ste eeuw, per definitie een seculiere profeet, die het lijden van zijn volk had gezien en

die onbewust de enige richting aanwees die de joden de bloedigste eeuw uit hun geschiedenis kon doen vergeten. Als het werk van Herzl in één zin mag worden samengevat, was het de schreeuw van Mozes, 'laat mijn volk gaan.' Alsof hij – zoals een profeet – aanvoelde wat de Europese joden in de 20ste eeuw boven het hoofd hing, wees hij hen nog vóór de nazi-storm opstak de enige uitweg uit hun eeuwenoude verlamming. Ook die profetie steunt op een paradox. Uitgerekend in de jaren 1896-1904, waarin Herzl vanuit Wenen met succes het politieke zionisme lanceerde, groeide nabij Linz de jongeman op die zich van 1907 tot 1913 op zijn beurt in Wenen zou vestigen en die het Europese jodendom bijna zou uitroeien: Adolf Hitler.

Orthodoxe joden en gelovige christenen zijn geneigd de profetentijd precies te situeren in de periode van de 8ste tot de 6de eeuw v.C. Dat waren immers de jaren van de grote profeten Jesaja, Jeremia en Ezechiël en van de twaalf 'kleine profeten,' die grofweg gesitueerd kunnen worden tussen de val van het noordrijk in het jaar 721 v.C. en de val van het zuidrijk anderhalve eeuw later, in het jaar 586 v.C. Het waren onmiskenbaar deze profeten die de basis legden voor de profetische traditie, die zoveel sporen achterliet dat joden sindsdien verwijzen naar 'de wet én de profeten.'

Weliswaar hebben de profeten aan de wet van Mozes – de 613 geboden en verboden in de talmoad – geen jota veranderd. Maar ze hebben die *wet* telkens weer een zo actuele en seculiere interpretatie gegeven – bestemd voor de wereld waarin ze leefden – dat het woord van God in hun handen werd omgezet in intermenselijke verhoudingen die ook het politieke lot van de joden zouden bepalen. Epstein noemt hen 'mannen van de wereld, mannen die midden in het praktische leven stonden en die het verband zagen tussen de dagelijkse gebeurtenissen en de wil van God. Op grond van hun scherpe visie werden zij het geweten van hun generatie. Zij berispten, gaven leiding aan het volk en beschouwden het als hun plicht om hun stem te laten horen waar ethische, politieke en sociale vraagstukken in het geding waren.'

Ontegenzeggelijk waren zij de herauten van de grootst mogelijke religieuze vrijheid, een vrijheid die voor geen priester of koning zou buigen. Maar het waren tevens de nooit overtroffen verkondigers van een gerechtigheid die in uiterst verschillende socio-politieke omstandigheden nooit meer zou zwijgen. In de echte profetentijd, van de 8ste tot de 6de eeuw v.C., was dat een 'rurale gerechtigheid', die was aangepast aan het leven in kleine gemeenschappen en op het platteland. Maar hun boodschap dat God gerechtigheid wil en geen brandoffers, was zo duidelijk dat alle generaties er sindsdien een oproep in lezen om religieuze verhoudingen (God-mens) en politieke verhoudingen (mens-mens) onlosmakelijk met elkaar te verbinden. De politieke inspiratie van het jodendom is een profetische inspiratie. Het waren profeten die het religieuze en het politieke zo innig op elkaar betrokken, dat niemand God kan beminnen en deze wereld kan haten. Het waren profeten die Israël leerden dat niemand kan

beweren Gods wil te volgen als hij niet bereid is deze wereld te willen veranderen en verbeteren. En het waren profeten die van het monotheïsme een ethisch monotheïsme maakten, omdat de ware godsdienst geen kwestie is van rituele maar van morele principes.

Israëls profeten konden niet voorkomen dat het noordrijk al in 721 v.C. viel, en het zuidrijk nauwelijks anderhalve eeuw later. Zes eeuwen later waren hun navolgers even onmachtig om het kosmische drama van de Romeinse vernieling van Judea te voorkomen, de voorbode van een ballingschap die deze keer bijna tweeduizend jaar zou duren. Toch heeft het Israël nooit aan profeten ontbroken. Dat geldt uiteraard voor Jezus van Nazareth, de profeet van de nakende catastrofe, maar ook voor Flavius Josephus, de *overloper* en ooggetuige van het rampzalige jaar 70, hoewel ook Josephus de apocalyptische waan van zijn tijdgenoten niet kon overstemmen. 'Ik waarschuwde hen niet overijld en onbezonnen hun land, hun families en zichzelf aan de grootste gevaren bloot te stellen,' schrijft de ex-commandant van de Zeloten in Galilea. 'Met deze argumenten drong ik er met kracht bij hen op aan hun plan te laten varen. Ik voorzag namelijk dat de afloop van de oorlog voor ons rampzalig zou zijn. Maar ik kon hen niet van gedachten doen veranderen. Tegen de waanzin van deze desperado's was ik niet opgewassen.'

Kenmerkend voor Flavius Josephus, een jood die tweeduizend jaar later zelfs door Abba Eban nog een verrader wordt genoemd, was zijn politiek inzicht in de machtsverhoudingen van zijn tijd. Met profetische duidelijkheid zag hij de catastrofe naderen die hij niet meer kon afwenden, zodat hij voor het nageslacht slechts kon optekenen wat Judea was overkomen. Maar ook Josephus kon niet voorzien hoe lang de duisternis voor de joden wel zou duren, noch welke beproevingen zij moesten doorstaan voordat het licht, bijna tweeduizend jaar later, die duisternis weer kon verdrijven.

Ook in die lange tussentijd waren er profeten die de joden de hand boven het hoofd hielden. Wat Saadia Gaon deed in Bagdad, deden Mozes Maimonides – de Gids der Verdoelden – in Córdoba en Cairo en Isaac Abravanel ten tijde van de Spaanse reconquista, later gevolgd door de kabbalisten van Isaac Luria in Safed en de chassidim van Israël ben Eliezer in Oost-Europa. Maar geen van hen was groter dan Theodor Herzl, de man die als geen ander de weg naar het Beloofde Land terugvond en er een politieke betekenis aan gaf die geen profeet hem kon verbeteren.

Vele profeten hadden weliswaar het vuur doorgegeven, door het bij tijd en wijle opnieuw te ontsteken. Het was echter geen van hen gegeven de joden het Beloofde Land terug te geven. Dat blijft de profetische grootheid van de areligieuze Herzl, wiens stoffelijk overschot in 1949, 45 jaar na zijn dood, als eerste werd bijgezet op de naar hem genoemde Herzlberg in Jeruzalem. De profeet van het zionisme werd gevolgd door een stoet van moderne profeten, te beginnen met antipoden als David ben Goerion en Vladimir Jabotinsky, even areligieus als Herzl maar even bevlogen in

hun visioen van het nieuwe Israël. Zij waren het die hun volk konden wakker schudden en die zich ook van *de naties* konden bedienen voor de oprichting van de eerste joodse staat sinds het jaar 70.

Joodse profeten zijn geen dromers, maar politici van het zuiverste water, die de 'tekenen des tijds' kunnen interpreteren en in haalbare projecten kunnen omzetten. De joodse en christelijke tradities maakten er wel eens oubollige figuren van, naar het model van een Simon ben Jochai of een Johannes de Doper, die zich voedde met sprinkhanen en wilde vruchten. Soms waren het religieus bevlogen predikanten in kameelharen pij, die altijd bereid waren het volk terug de woestijn in te jagen of de meest zondige steden het Laatste Oordeel aan te zeggen. Wat deze tradities echter niet zien, is dat elke joodse tijd zijn eigen profeten voortbrengt en dat het geweten van de natie zich in tijden van godsverduistering ook van seculiere profeten kan bedienen. En in alle gevallen zijn het profeten die hun tijdgenoten met hun wereldse verantwoordelijkheden en met de meest elementaire eisen van de gerechtigheid confronteren, of ze dat nu doen in Gods naam of vanuit een traditie die hen ertoe aanzet hun lot zelf in handen te nemen en hun tijdgenoten een geweten te schoppen.

Grondleggers van de twintigste eeuw

In de 20ste eeuw namen niet alleen de seculiere profeten van het zionisme en het socialisme het lot in eigen handen, maar ook wetenschappelijke joodse profeten als de natuurkundigen Albert Einstein en Robert Oppenheimer, politieke wetenschappers als Hannah Arendt, Raymond Aron, Karl Popper en Isaiah Berlin, historici als Barbara Tuchman en Marc Bloch, gevestigde filosofen als Ernst Bloch, Henri Bergson, Emmanuel Levinas, Edmund Husserl, Max Horkheimer, Theodor Adorno en Ludwig Wittgenstein. Daarnaast waren er nieuwe filosofen als André Glucksman, Alain Finkielkraut en Bernard-Henry Lévy, psychoanalytici als Sigmund Freud, Wilhelm Reich en Erich Fromm, sociologen als Emile Durkheim en Zygmunt Bauman, antropologen als Franz Boas en Claude Lévi-Strauss en dwarsliggende of in elk geval kritische auteurs of journalisten als Walter Lippman, I.F. Stone, Robert Kaplan, Noam Chomsky, David Grossman en Amos Oz.

Einstein was het theoretische brein, Oppenheimer de wetenschappelijke leider van het Manhattanproject dat de Verenigde Staten in 1945 de eerste atoombom gaf, maar ook 's lands eerste atoomcritici toen bleek dat het atoom de drager werd van een nucleaire wapenwedloop en van de Koude Oorlog. Einstein, een geboren Duitser die in 1933 voor Hitler naar de Verenigde Staten vluchtte en die de Amerikaanse regering van het militaire belang van het atoomonderzoek kon overtuigen, ontpopte zich in zijn laatste levensjaren – hij overleed in 1955 – tot het nucleaire geweten van

de wetenschappers en zelfs tot de vaandeldrager van het oudste atoom-pacifisme. Oppenheimer volgde hem door al in 1945 als directeur van het cruciale atoomlab in Los Alamos af te treden. Hij maakte zich in zijn kritiek op het verdere atoomonderzoek zo beducht dat hij in de jaren vijftig zelfs van communistische sympathieën werd verdacht en als zodanig op een zijspoor werd gezet.

Einstein en Oppenheimer waren de meest kritische geesten in het koor van joodse atoomfysici dat in de jaren dertig nazi-Duitsland of het bedreigde Europa ontvluchtte en dat ter bestrijding van de nazi's door Oppenheimer in Los Alamos werd samengebracht. Geen beroepsgroep heeft sneller het goedkope nazi-adagium ontkracht dat joden nooit één wetenschappelijk genie voortbrachten. Vrijwel alle topmedewerkers van Oppenheimer waren joden: Niels Bohr kwam uit Kopenhagen, Leo Szilard, John von Neumann en Edward Teller – de latere vader van de waterstofbom – kwamen uit Boedapest, Hans Bethe's wieg stond in Straatsburg. Alleen Enrico Fermi, een Italiaan, was naar verluidt geen jood, maar wel zijn vrouw, Laura.

Hannah Arendt, in 1906 uit joods-Russische ouders geboren in Hannover en in 1933 naar Frankrijk en later naar de Verenigde Staten gevlucht, werd misschien wel de belangrijkste politieke filosoof van de eeuw, zeker als het ging om onderwerpen als het totalitarisme, de revolutie, het geweld en de republiek, die haar historische aanleg voortdurend actualiseerden. Dat leverde vooral in hun gedeeld verzet tegen elke vorm van totalitair denken verrassende parallellen op met het denkwerk van Raymond Aron (1905-1983), die als atheïstische telg werd geboren uit een oud joods geslacht uit de Elzas. Arendt werd de grootste politieke verdediger van de Amerikaanse, de liberale Aron van de Franse Revolutie. In donkere tijden was Aron dan ook een groot verdediger van Frankrijks Vierde en meer nog van de Vijfde Republiek, wat hem er niet van weerhield tegen elke president van zijn tijd in de pen te klimmen.

De Weens-Britse taalfilosoof Ludwig Wittgenstein (1889-1951) wordt door de Australische filosoof Kimberley Cornish beschouwd als een marxist en zelfs een stalinist, zeker in zijn titanenstrijd met Hitler – aldus Cornish – die in 1904 één jaar met hem op de schoolbanken zat, op de *Realschule* in Linz. De eveneens Weense Karl Popper (1902-1994) en de in Riga geboren Isaiah Berlin (1909-1997), die net als Wittgenstein naar Engeland uitweken, waren dan weer de grootste herauten van de politieke vrijheid en de vrije samenleving. Uitgerekend in 1945 schreef Popper de meest gelezen politieke bijbel van de twintigste eeuw, over de vijanden van de vrije samenleving, *The Open Society and Its Enemies*. De sceptische maar scherpzinnige Isaiah Berlin, die als kind in Sint-Petersburg de Sovjetrevolutie meemaakte, werd één van de opvallendste verdedigers van de verdraagzaamheid en het pluralisme en de grootste criticus van alle politieke waarheidsillussies.

Als historica werd Arendt ongetwijfeld overvleugeld door haar Amerikaanse lotgenote Barbara Tuchman, geboren Barbara Wertheim (1912-1989), en door de Franse historicus Marc Bloch (1886-1944). Tuchman, een kleindochter van de Amerikaans-joodse diplomaat Henry Morgenthau senior, was de herontdekker van de grote historische verhalen. Bloch was de oprichter van de beroemde *Annales*, die de Fransen hun middeleeuwse geschiedenis door een economische en sociale bril deed herlezen, voordat hij in 1944 bij Lyon door de Gestapo werd terechtgesteld.

Als filosofe moest Arendt, die opgroeide aan de voeten van Heidegger en Jaspers in Marburg en Heidelberg, het afleggen tegen de vaders van de *Frankfurter Schule*, Theodor Wiesengrund Adorno (1903-1969) en Max Horkheimer (1895-1973), en hun grootste Duits-Amerikaanse navolger Herbert Marcuse (1898-1979). Adorno en Horkheimer blijven de grootste verdedigers, maar tegelijk de belangrijkste critici van de Verlichting in de twintigste eeuw. Marcuse werd de profeet van de studentenrevolutie van 1968, en was op dat punt nauw verbonden met psychotherapeuten als Erich Fromm (1900-1980) en Wilhelm Reich (1897-1957), een Duitse en een Oostenrijkse jood die in de jaren dertig naar de Verenigde Staten uitweken om er het rijk van de vrijheid en in hun ogen zelfs het messiaanse tijdperk te dienen. Reich, in de jaren twintig vice-directeur van Freuds Psychoanalytisch Ziekenhuis in Wenen, werd de profeet van de seksuele revolutie. Fromm, geboren uit rabbijnse voorouders en gevormd in het joodse leerhuis van Buber en Rosenzweig in Frankfurt, werd de therapeut van de vrije en zelfstandige mens, niet alleen geschapen naar Gods beeld en gelijkenis maar als zodanig ook aan God gelijk en tot 'de echte en permanente menswording' geroepen.

De Frankfurters, die de freudiaanse ideeën met het marxisme wilden verbinden, waren de meest kritische filosofen van hun tijd. Op hun manier weken rustiger filosofen als Henri Bergson, Edmund Husserl, Emmanuel Levinas en Ludwig Wittgenstein echter nauwelijks van hen af, evenmin als de jongere André Glucksman, Jacques Derrida, Alain Finkielkraut en Bernard-Henry Lévy. Bergson, Husserl en Wittgenstein beheersten de eerste helft van de twintigste eeuw, Glucksman, Derrida, Finkielkraut en Lévy het laatste kwartaal van de eeuw. Het ethisch radicalisme van Levinas (1905-1995) staat er als een mijlpaal middenin. De Fransman Bergson (1859-1941) werd de grondlegger van een vernieuwd vitalisme, de Duitser Husserl (1859-1938) van de fenomenologie, de Oostenrijker Wittgenstein van het logisch-positivisme en de taalfilosofie. Glucksman, Finkielkraut, Lévy en zelfs Derrida – de uitvinder van de 'deconstructieve' filosofie – blijven de filosofische vertolkers van de holocaust en het geweten van de Franse intelligentsia. Overigens is Finkielkraut een zoon van Poolse en Glucksman van Oostenrijkse overlevenden van de nazi-terreur. Derrida en Bernard-Henry Lévy hebben een Frans-Algerijnse achtergrond.

Speelde een groot aantal Europese joden een evidente rol in de filosofie

van de 20ste eeuw, de bijdrage van de joden in de ontwikkeling van de psychoanalyse, de sociologie en de antropologie was zo mogelijk nog groter. De joodse achtergrond van Sigmund Freud, de Weense vader van de psychoanalyse, is bekend. Minder bekend is dat de areligieuze Sigmund, zoon van joodse immigranten uit Galicië, zijn 'joodse natuur' ooit de enige bron noemde van twee eigenschappen die in de moeilijke loop van zijn leven onmisbaar waren geworden. 'Omdat ik een jood was, had ik geen last van de vele vooroordelen die anderen hinderden in het gebruik van hun verstand; en als jood was ik bereid me aan te sluiten bij de oppositie en voelde ik niet de behoefte om het eens te zijn met de compacte meerderheid,' aldus George Steiner, zelf een Oostenrijkse jood, in een verwijzing naar een Freud-citaat uit 1926. In 1938 vluchtte de hoogbejaarde Freud nog voor de nazi's naar Londen, waar hij nauwelijks een jaar later overleed.

Emile Durkheim (1858-1917), geboren als zoon van een rabbijn in Lotharingen, werd één van de vaders van de sociologie, wonderlijk genoeg met een klassieker over zelfdoding. Een halve eeuw later legde Claude Lévy-Strauss, in 1908 uit Franse ouders in Brussel geboren, de basis voor de culturele antropologie.

Maar het is vooral in de journalistiek dat de seculiere profeten van de twintigste eeuw hun sterkste verhalen schreven. Helaas geldt dat zowel voor Ilya Ehrenburg (1891-1967), Stalins joodse minister van Sovjet-propaganda en lid van de Opperste Sovjet, als voor de Amerikaanse nestor van de buitenlandse politiek en de politieke wetenschap, Walter Lippmann (1889-1974). De meest joodse en ook meest liberale Amerikaanse journalist van de 20ste eeuw was echter Isidor Feinstein Stone (1907-1989), die als zoon van joods-Russische immigranten in Philadelphia werd geboren. Vijftien jaar lang, van 1953 tot 1968, schreef Stone zijn eigen nieuwsbrief, *I.F. Stone's Weekly*, spitsvondig, onafhankelijk, non-conformistisch, eigenzinnig en vrij. Later schreef Stone, een jaar vóór zijn dood, het meest originele boek over Socrates sinds de grote Athener vijftiende eeuw eerder de gifbeker dronk: *Het proces Socrates*. Als zodanig was Stone de directe voorloper van de meest kritische joods-Amerikaanse wetenschapper en activist van de voorbije decennia, Noam Chomsky, die net als Stone werd geboren in Philadelphia, en van Amerika's meest originele politieke globe-trotter van vandaag, de 25 jaar jongere Robert Kaplan, wiens indringende reisverhalen een heel nieuwe wereld verkennen.

Natuurlijk zullen veel mensen aarzelen al deze vernieuwers profeten te noemen. Daarvoor misten ze vaak de religieuze bevoegdheid die profeten wordt toegeschreven. Als de seculiere profeten van de 20ste eeuw staan ze daar echter verrassend dichtbij, vooral in hun kritiek op de wereld waarin ze leefden, door hun vaak ethische uitgangspunten, door hun verbetenheid om deze wereld te willen veranderen en verbeteren en vanwege hun zin voor vernieuwing, die hun zoveel grenzen deed verleggen.

Dat blijkt trouwens ook uit de vele joodse schrijvers in de Nederlandse

literatuur die onlangs door Daphne Meijer in een bloemlezing werden samengebracht, met hedendaagse coryfeeën als Judith Herzberg, Jessica Durlacher, Leon de Winter, Margo Minco, Harry Mulisch, Marcel Möring, Frans Pointl en Arnon Grunberg. Omdat zelfs joden die niet meer in hun religieuze traditie staan de 'joodse thema's' blijven bespelen en de wereld waarin ze leven toch vanuit die thema's blijven bevragen.

De uitvinders van de vooruitgang

De joodse profeten van de 20ste eeuw stonden al in een stevige traditie, die minstens teruggaat op de asjkenazische joden die rond 1450 de boekdrukkunst commercialiseerden en de sefardische joden die in de jaren 1492-1496 uit Spanje en Portugal waren verdreven. Voor de joden was de boekdrukkunst een godsgeschenk, dat het hen mogelijk maakte hun heilige boeken – de thora, de talmoeed en de zohar – veel sneller en in veel grotere oplagen te verspreiden. Joodse vluchtelingen uit Spanje en Portugal kwamen in groten getale in Zuid-Frankrijk, Noord-Italië, Amsterdam, Antwerpen, Hamburg, Königsberg en in de Nieuwe Wereld, later ook in Londen, terecht, waar ze de commerciële en financiële basis legden voor de nieuwe wereld die in de 15de eeuw ontstond.

Totnogtoe werd nauwelijks een bevredigende verklaring gevonden voor de vooruitgangsgedachte die Europa in de 17de en 18de eeuw heeft aangestoken. Christelijk was die vooruitgangsobsessie allerminst, na zestien eeuwen christendom die nauwelijks vooruitgang mogelijk hadden gemaakt, omdat het religieuze zwaartepunt van het christendom in het hiernamaals en niet in het 'hiernumaals' werd gesitueerd. Grieks of Romeins was de vooruitgangsidee evenmin. Daar kon de *renaissance* van het Grieks-Romeinse gedachtegoed in de 15de eeuw niet veel aan veranderen. Christenen, Grieken en Romeinen bleven de gevangenen van het cyclische denken, zelfs in hun apocalyptische uitersten, waarbij voortdurend weer hetzelfde drama werd opgevoerd. Echte vernieuwing was er sinds de dood en verrijzenis van Christus voor christenen niet te verwachten. De verhoopte Wederkomst van Christus – aan het einde der tijden – werd gezien als een herhaling van hetzelfde, niet als een doorbraak van een echt nieuwe hemel en een geheel nieuwe aarde.

Ook is de vooruitgangsidee die in de 17de en 18de eeuw is doorgebroken nauwelijks te interpreteren als een gevolg van geografische en andere ontdekkingen. Zoals de Amerikaanse historicus Daniel Boorstin aantoonde, zet die redenering de zaken op hun kop. De vraag is niet zozeer welke gevolgen de ontdekkingen van de 15de en 16de eeuw hadden, maar welke wereld die ontdekkingen mogelijk maakte. Vervolgens is de vraag wat de ontdekkers zochten, en niet wat ze vonden. In dat geval staat als een paal boven water dat ze een nieuwe wereld zochten, omdat ze uit Europa

werden verdreven. Die wereld hebben ze ook gevonden. Of liever, ze hebben hem geschapen, in een nooit geziene obsessie om de wereld waarin ze leefden te vernieuwen en daartoe ook wegen te verkennen die hun voorouders nog werden ontzegd. Columbus zocht en vond een nieuwe aarde, Copernicus een nieuwe hemel. In beide gevallen werden bakens verzet die geen restauratie meer kon verplaatsen.

Een belangrijke rol in die dubbele ontdekking speelden joodse cartografen, joodse of marraanse ontdekkers, vertalers en wetenschappers, en joodse handelaars en financiers en hun wereldwijde handelshuizen, maar meer nog de boekdrukkunst, die de geletterde minderheid – en dus de joden, in een tijd waarin uitsluitend alle joodse mannen konden lezen en schrijven – een blijvende voorsprong gaf. Zo beschrijft Jacques Attali de cruciale ontwikkeling, sinds de 13de eeuw, van het kapitalistische marktstelsel vanuit acht opvallende technologische innovaties en acht elkaar opvolgende centra – Brugge, Venetië, Antwerpen, Genua, Amsterdam, Londen, Boston en New York – met meestal een grote joodse gemeenschap die een aanwijsbare rol speelde in de ontluikende geografie van de wereldmarkt.

Die rol speelden joden onder meer in de vele Oost- en West-Indische Compagnieën die in de 17de en 18de eeuw het licht zagen, maar die spelen ze ook in de huidige coulissen van het Internationale Monetaire Fonds en de Wereldbank, die vanuit New York en Washington in belangrijke mate de weg van de globalisering baanden. Het IMF en de Wereldbank waren in 1944 de troetelkinderen van de toenmalige Amerikaanse minister van Financiën, Henry Morgenthau junior. Ook de huidige voorzitter van de Wereldbank, Jim Wolfensohn, is joods. Wat Attali niet lijkt te beseffen, is dat 'het negende marktstelsel' dat momenteel volop in ontwikkeling is, wel het sterkst door joodse uitgangspunten wordt bepaald. Attali noemt het een marktstelsel zonder centrum, bemand door 'de nieuwe nomaden' en gestuurd door 'hun nomadische voorwerpen' – gsm en laptop – die van de hele wereld één grote diaspora maken.

Gsm en laptop zijn de jongste technologische innovaties die het gezicht van het kapitalistische marktstelsel bepalen dat in de 14de en 15de eeuw op gang werd gebracht door de drukpers en het moderne boekhoudsysteem. Vooral de geschiedenis van de drukpers of de boekdrukkunst blijft tot de verbeelding spreken, omdat er geen technologische vernieuwing is waaraan een vergelijkbare invloed op de Renaissance, het humanisme en zelfs de Reformatie kan worden toegeschreven. Of de ontdekking van de boekdrukkunst, omstreeks het jaar 1450 door Johann Gensfleisch zur Laden – alias Gutenberg – aan joden toegeschreven kan worden, is moeilijk te achterhalen. Toch kan de naam Gutenberg verwijzen naar het bezit van Gutenbergs moeder op de voormalige *Judenberg* in Mainz.

In elk geval bestond drukkerij Gutenberg al vóór 1462, het jaar waarin de joden uit Mainz werden verdreven. Bekend is ook dat een aantal van de verdrevenen uitweek naar Italië, waar de familie van Josua Salomo, die

afkomstig was uit het Duitse Spiers, in het Italiaanse Soncino drie generaties lang de bekendste boekdrukkersfamilie van Europa was. Het eerste boek uit Soncino verscheen in 1483. Nog vóór de eeuwwisseling drukte Gerson ben Mozes, alias *Menzlein* – de Mainzer – elf Hebreeuwse boeken. Abraham ben Salomo startte in 1475 een drukkerij in Mantua. Ene Josef ben Jacob Gunzenhauzer Asjkenazi – een Duitser uit Gunzenhausen – en diens zonen Asriël en Abraham begonnen in 1487 te drukken in Napels.

Het joodse belang in de ontwikkeling van de boekdrukkunst behoeft geen betoog. Volgens de Duitse historicus Nachum Gidal is het ‘dankzij Gutenberg’ dat de overlevering van de talmoed werd verzekerd. Het spreekt vanzelf dat het volk van het Boek er alle belang bij had de thora, de talmoed en de zohar een bredere verspreiding te geven en aldus te voorkomen dat vijanden alle joodse boeken nog langer konden verbranden. De boekdrukkunst werd in joodse geschriften snel ‘de kroon aller wetenschappen’ genoemd en zelfs de vervulling van de profetie van Jesaja dat ‘de aarde vol zal zijn van de kennis des Heren.’ Al in 1493, toen ze nog maar net uit Spanje waren verdreven, installeerden David en Samuel ibn Nahmias de eerste Hebreeuwse drukpers in Istanboel. Aan de sefardische rabbijn Manasse ben Israël (1604-1657), als marraan geboren in Lissabon, wordt de oprichting toegeschreven van de eerste joodse drukpers in Amsterdam.

De joodse belangstelling voor de media zou nooit meer verdwijnen. In vrijwel alle landen met een belangrijke joodse minderheid speelden joden sindsdien een cruciale rol onder drukkers en uitgevers. Hoewel Duitse joden nooit méér dan één procent van de bevolking uitmaakten, behoorden volgens Friedländer twee joodse uitgevers – Rudolf Mosse en Leopold Ullstein – in 1914 tot de Duitse topdrie van uitgevers, vooral in Berlijn. Het uitgeversimperium van Mosse omvatte het *Berliner Tageblatt*, de *Morgenzeitung*, de *Volkszeitung* en het *Börsenblatt*. De Ullsteins bezaten onder meer het *Neues Berliner Tageblatt*, de *Abendpost*, de *Illustrierte Zeitung*, *B.Z. am Mittag*, en vooral de *Morgenpost* en de *Vossische Zeitung*. Ook de belangrijkste hoofdredacteuren en uitgevers in het Duitse rijk van vóór 1914 waren joden. Een belangrijk uitgever van boeken was bijvoorbeeld Samuel Fischer, vader van het gelijknamige Fischer Verlag.

In het huidige Polen is Adam Michnik, voormalig dissident en coprichter van het KOR, Comité voor de Verdediging van de Arbeiders, de huidige hoofdredacteur van één van de meest gelezen dagbladen in Oost-Europa, de *Gazeta Wyborcza*. In het nieuwe Rusland zijn de media in belangrijke mate in handen van Vladimir Goesinski en Boris Abramovitsj Berezovski, twee van de zeven oligarchen die fortuin maakten onder president Boris Jeltsin. Goesinski is niet alleen stichter-voorzitter van het Russisch-Joods Congres, met afdelingen in 47 steden, maar tevens de drijvende kracht achter de Most Groep, die een bank bezit, een verzekeringsmaatschappij, de grootste Russische commerciële tv-zender NTV, het

filmproductiehuis NTV-Profit, het radiostation *Echo Moskvy*, het dagblad *Segodnja* ('Vandaag') en het nieuwsmagazine *Itogi* ('Balans'). Via Most Invest, aldus Kris Borms, werd Goesinski in 1998 zelfs mede-eigenaar van het dagblad *Maariv*, de op één na grootste krant van Israël.

Berezovski bouwde onder meer een media-imperium uit via de officiële omroep ORT en drie grote kranten (de vroegere *Izvestia*, de *Nezavisimaja Gazeta* en de *Kommersant*) en het weekblad *Ogonjok*. Berezovski was financieel adviseur van Jeltsin en ook enige tijd secretaris van de presidentiële veiligheidsraad en secretaris van het Gemenebest van Onafhankelijke Staten, het GOS. Zowel Goesinski als Berezovski heeft de dubbele, Russisch-Israëliëse nationaliteit. Hoewel ze onder de nieuwe president Poetin in ongenade vielen, controleerde de Most-groep in 1999 14 procent van de Russische mediamarkt en Berezovsky 24, schrijft Borms, en dat in een rijk dat nog hooguit 600.000 joden – op 150 miljoen Russen – zou tellen.

De grootste rol spelen joden evenwel in de Amerikaanse media. Bekend zijn de Sulzbergers, die van vader op zoon de eigenaars zijn van de *New York Times*, maar ook van een mediaconglomeraat dat 26 dagbladen en negen week- of maandbladen omvat, vijf tv-stations, twee radiostations en een deel van de *International Herald Tribune*. De Hongaars-Amerikaanse jood Joseph Pulitzer (1847-1911), die zijn naam gaf aan de beroemde Pulitzer-prijzen voor de journalistiek, maakte van de *New York World* het grootste dagblad in de VS. Eugene Isaac Meyer (1875-1959), de eerste president van de Wereldbank, bouwde een mediarijk uit rond *The Washington Post*, *The Washington Times* en het weekblad *Newsweek*, dat tegenwoordig geleid wordt door zijn dochter Katherine Meyer Graham. De *Wall Street Journal* is op zijn beurt weer eigendom van Dow Jones & Company, een onderneming die geleid wordt door Peter Kahn. Het weekblad *Time* maakt momenteel deel uit van *Time Warner Communications*, dat onder leiding staat van Gerald Levin. *US News and World Report* is eigendom van Mortimer Zuckerman, die tevens eigenaar is van de *Atlantic Monthly*. Kahn, Levin en Zuckerman zijn joods.

Ook de grote Amerikaanse tv-ketens NBC (opgericht door David Sarnoff), CBS (William Paley) en ABC (Leonard Goldenson) en de filmgigant Metro-Goldwyn-Mayer in Hollywood kennen eigenaars en oprichters van joodse komaf. MGM is het werk van Samuel Goldwyn, geboren in Polen als Samuel Goldfish, en Louis Burt Mayer, als Eliezer Mayer een geboren Litouwer. De afgelopen jaren vormden Amerikaanse bladen en uitgevers, radio- en tv-stations en film- en videodistributeurs overigens grote mediaconglomeraten, waarvan de topdrie wereldwijd – Walt Disney, Time Warner en Viacom – eveneens door joodse zaakvoerders worden bestuurd.

Het moderne en seculiere messianisme

De joodse aanwezigheid in de media vormt slechts het topje van de ijsberg. In de 19de en de 20ste eeuw waren joden even actief in de socialistische als in de kapitalistische variant van de moderne tijd. De belangrijkste Britse staatsman van joodse afkomst was ongetwijfeld de premier van het Britse imperialisme, Benjamin Disraëli (1804-1882), hoewel zijn van oorsprong sefardische familie zich tot het christendom bekeerde. Opvallende Franse premiers van joodse oorsprong waren Leon Blum (1872-1950), een nazaat van asjkenazische joden uit de Elzas, en Pierre Mendès-France (1907-1982), afstammeling van sefardische joden uit Bayonne en Bordeaux. De bekendste Russische politicus van joodse komaf die de afgelopen jaren een rol speelde, was Yevgeni Primakov, alias de Oekraïens-Georgische jood Pinchas Finkelstein, Jeltsins premier in de jaren 1998-1999. Zelfs de flamboyante Russische nationalist Vladimir Zjirinovsky werd in 1946 geboren als zoon van een Russische jood, Volf Isakovitsj Eidelstein, in Alma-Ata. Tot 1964 heette Zjirinovsky dan ook Vladimir Eidelstein. Pas toen nam hij de naam aan van de eerdere man van zijn moeder, Andrei Zjirinovsky, een officier van de NKVD, die 18 maanden voor zijn geboorte overleed.

Toch is het alweer in de Verenigde Staten dat joden in de afgelopen jaren de meest actieve politieke rol speelden. Dat deden onder meer twee joodse staatssecretarissen, de van oorsprong Beierse Henry-Heinz Kissinger en de Tsjechische Madeleine Albright, en Reagans minister van Defensie Caspar Weinberger. Vooral de regering van president Clinton telde veel Amerikanen met een joodse achtergrond, zo veel dat die wel eens 's lands 'eerste joodse regering' werd genoemd. Naast staatssecretaris Albright was onder meer minister van Defensie William Cohen joods (zoon van een joodse vader en een Iers-protestantse moeder), minister van Financiën Robert Rubin, voorzitter van de *Federal Reserve Bank* Alan Greenspan, Clintons veiligheidsadviseur Samuel of Sandy Berger (actief lid van een synagoge in Washington), Clintons toponderhandelaar voor Europese Zaken Richard Holbrooke en nog het duidelijkst zijn toponderhandelaar in het Midden-Oosten, Dennis Ross. Ross was al de Midden-Oosten specialist van staatssecretaris Jim Baker onder president Bush. In de acht jaar onder Clinton groeide hij uit tot de belangrijkste Amerikaanse architect van het vredesproces in het Midden-Oosten. In de zomer van 2000 benoemde de democratische presidentskandidaat Al Gore voor het eerst een joodse *running mate*, de orthodoxe senator van Connecticut Joseph Lieberman.

Genoemde Amerikaanse politici zijn veelal wat Amerikanen 'warme joden' noemen. Dat zijn op z'n minst reformjoden, die niet alle banden met hun joodse achtergrond doorsneden en in de moderne samenleving hun jood-zijn beleven. De Duitse rabbijn Levinson spreekt in zulke gevallen van 'een messianisme zonder messias.' Het gaat veelal om joden die zich bewust, uitdrukkelijk en voluit inzetten voor de landen waar zij wonen

en die hoegenaamd niet terug willen naar Israël. Zelfs de orthodoxe joden onder hen zien 'hun geestelijke eenheid' als het wezen van het joodse volk, een eenheid die ze juist in de diaspora het best kunnen nastreven, in de woorden van de Frankfurter rabbijn Samson Raphael Hirsch (1808-1888) 'omdat Israël *daar* het best een voorbeeld voor de volkeren kan zijn.'

Weliswaar zullen ze 'de wederopbouw van Palestina' ondersteunen, schrijft Levinson, als een toevlucht voor de vervolgd en als een centrum van joodse cultuur en geestelijk leven. Maar ze ervaren hun jood-zijn als een zending tegenover het heidendom en het materialisme. In de woorden van het reformprogramma van Pittsburgh van 1937 beschouwen ze het als een historische opdracht 'om samen met alle mensen te werken aan de oprichting van het Koninkrijk Gods van universele broederschap, gerechtigheid, waarheid en vrede op aarde.' Dat is hun messiaanse doel, verduidelijkt Levinson met een verwijzing naar de neokantiaanse joodse filosoof Hermann Cohen, waarbij ze de idee van de messiaanse toekomst zelfs ontdoen van elke betekenis die duidt op een hiernamaals. 'De toekomst die de profeten in het symbool van de messias schetsen, is de toekomst van de wereldgeschiedenis. Zij is het doel, zij is de zin van de geschiedenis.'

Tikkoen olam: de wereld herstellen

De extreem seculiere inzet van joden wordt in zekere zin zelfs niet tegengesproken door de kabbalisten van de 16de-eeuwse profeet Isaac Luria, de Leeuw van Safed. Luria wordt beschouwd als de vader van het Hebreeuwse *tikkoen olam*-principe, dat Amerikaanse joden vertalen als *mending the world*: de wereld herstellen, verbeteren of vervolmaken. Volgens Emil Fackenheim is het één van de centrale punten van het kabbalistisch of kosmisch messianisme. Dat gaat er immers van uit dat de wereld, of de schepping, door zonde en onrecht wordt verbrijzeld of aan stukken wordt gescheurd, maar dat de rechtvaardige de schepping kan herstellen. In die zin werkt de rechtvaardige nu al mee aan de komst van het messiaanse tijdperk. Hij doet dat niet uitsluitend door de wet na te leven, maar ook door in zijn leven van alledag 'de wereld te herstellen.' Volgens Fackenheim is dat zelfs de joodse opdracht na de holocaust: in elk woord en elk gebaar te herstellen wat de nazi's hebben vernietigd.

Bovendien is dat herstel het werk van alle joden, groot en klein. Allen worden geroepen om Gods wereld te herstellen en als partners van God diens wereld alle dagen te herscheppen. Het is God niet die onze problemen zal oplossen, zegt de *tikkoen olam*-gedachte, dat moeten we zelf doen. Hoe kan God toelaten dat mensen honger hebben, ziek worden of oorlog voeren, zou Luria zich in Safed afgevraagd hebben. Omdat God onze hulp nodig heeft. 'Als je iets ziet dat gebroken is,' schreef Luria, 'herstel het.'

Als je iets vindt dat verloren is, geef het terug. Als je ziet dat iets gedaan moet worden, doe het dan. Zo zul je zorg dragen voor deze wereld en de schepping herstellen.'

Het grootste deel van de talmoed, aldus de Amerikaan Eric Simon in *The Jewish World Review*, gaat niet over rituele verplichtingen, maar over zakelijke relaties. Jood-zijn was altijd een kwestie van godsdienst en van intermenselijke verhoudingen. Het was altijd een kwestie van rituelen en van ethiek. Centraal staat de vraag hoe mensen met elkaar omgaan, wat van u is en van mij, hoe we conflicten kunnen voorkomen en hoe we ze overleven. Dat was in de woestijn wezenlijk niet anders dan in de grote stad. Dat geldt voor een agrarische en voor een industriële of stedelijke samenleving, voor een kleine gesloten gemeenschap en voor de wereldmarkt.

Volgens de Amerikaanse rabbijn Mark Diamond is *tikkoen olam* één van de tien joodse basiswaarden, naast de naastenliefde (*v'ahavta l'rayaha kamokah*), de rechtvaardigheid (*tzedakah*), het medelijden (*gemilut hasadim*), de liefde voor het leren (*talmoed thora*), de gastvrijheid (*haknasat orhim*), de huiselijke harmonie (*shalom bayit*), de heiligheid van het leven (*pikuah nefesh*), de heiligheid van het woord en van het taalgebruik (*shemirat lashon*) en de nederigheid (*anava*).

In Rosenzweigs filosofie is *tikkoen olam* het geheim van de Ster van de Verlossing, en beantwoordt de zorg om deze wereld aan de twee driehoeken – symbolen van het aardse en het hemelse koninkrijk – die in elkaar geschoven de davidsster vormen. Ook die twee driehoeken gaan terug op de beeldspraak van Isaac Luria. Ze hebben het joodse heil – of het heil van en voor het joodse volk – onherroepelijk op het universele heil van alle mensen gericht, dat elke jood met alle volkeren en met de hele aarde verbindt. Het kan geen toeval zijn dat zowel het zionisme als het joodse universalisme zoveel aan de Leeuw van Safed te danken heeft. Het is vanuit het Galilese Safed, dat in de 16de eeuw werd verrijkt met talrijke impulsen van sefardische joden die uit Spanje en Portugal werden verdreven, dat de lijnen vertrekken die het ene met het andere verbinden.

8. DE JOODSE VERLICHTING

*Vrees voor de toekomst wordt niet weggenomen
door heimwee naar het verleden.*

Mordecai Kaplan

De Amerikaanse politieke wetenschapper Daniel Jonah Goldhagen, auteur van *Hitlers Gewillige Beulen* (1996), is een bekende vertegenwoordiger van de opvatting dat in Hitler en het nazisme vrijwel alle Duitsers en geheel Duitsland verantwoordelijk zijn voor de holocaust. Volgens de omstreden auteur, zoon van een Oekraïense overlevende van de holocaust, was immers heel Duitsland in de jaren dertig zwanger van een bijzonder kwaadaardige en moorddadige vorm van antisemitisme, die vele eeuwen in de Duitse ziel wortel zou hebben kunnen schieten. Na het christelijke antisemitisme van het millennium ervoor zou dit Duitse antisemitisme zich in de 19de eeuw hebben toegespitst op de opvatting dat de joden een raciaal en biologisch kwaad zouden zijn dat uitsluitend gekeerd zou kunnen worden door de totale verwijdering van alle joden, hetzij door uitdrijving, hetzij door moord. In die zin waren veel Duitse tijdgenoten van Hitler, ook 'gewone Duitsers,' diens 'gewillige beulen,' die ervan overtuigd waren dat alle joden moesten sterven en die in groten getale bereid waren daaraan mee te werken.

Goldhagen suggereert een radicale breuk met alles wat tot dan toe in de geschiedenis van de mensheid bekend was en met alle eerdere vormen van politiek. Wat er tijdens de holocaust voorviel, en hoe men toen dacht, stond haaks op de intellectuele grondvesten van de westerse maatschappij, de Verlichting, en de christelijke en seculiere ethische gedragsnormen die in de meeste westerse landen golden. Volgens de auteur was de Duitse samenleving evenwel al in de Middeleeuwen en in het begin van de moderne tijd door en door antisemitisch. 'Dat de joden fundamenteel anders en misdadig waren, werd in die tijd zowel in de Duitse als in belangrijke delen van de christelijke cultuur als een vanzelfsprekendheid aangenomen.' Maar vooral in de Duitse cultuur was dat in de 19de en 20ste eeuw 'een onwrikbare norm,' zodat het nazisme 'slechts een geaccentueerde, verdiepte en uitgewerkte vorm was van een algemeen aanvaard basismodel.'

Toch beseft ook Goldhagen dat de holocaust een gebeurtenis *sui generis* was, die om een volstrekt specifieke verklaring vraagt. Maar juist

die verklaring verwijst naar 'het lang sluimerende, alles doordringende, virulente, racistische en moorddadige antisemitisme van de Duitse cultuur, dat gemobiliseerd werd door een misdadig regime dat volledig toegewijd was aan de eliminerende, genocidale ideologie, en dat gestalte kreeg en bezielde werd door een leider, Hitler, die werd aanbeden door de grote meerderheid van het Duitse volk, een leider van wie het bekend was dat hij zich volledig inzette voor het zich ontvouwende, brutale eliminatieprogramma.'

Wat Hitler en het nazisme betreft, zit Goldhagen ongetwijfeld op het goede spoor. Ondanks het ontbreken van een uitdrukkelijk eliminatiebevel – van de hand van Hitler – kan aan het antisemitisch basisprogramma van het nazisme nauwelijks worden getwijfeld. Met de Duitse voorgeschiedenis van die radicale oplossing zit de auteur evenwel danig in de knoei. Bij nader inzien kan ook Goldhagen in de Duitse geschiedenis geen aanknopingspunten vinden voor het antisemitisch radicalisme dat hij veronderstelt, tenzij hij dat op algemeen Europees niveau wil zoeken, maar dat zou precies de stelling onderuithalen dat zijn 'gewillige beulen' Duits zijn.

Paradoxaal genoeg was het Duitse antisemitisme tot vóór de Eerste Wereldoorlog nog het meest vreedzame in Europa, veel vreedzamer dan bijvoorbeeld in Frankrijk, Roemenië of Rusland, en was de joodse assimilatie of emancipatie uitgerekend in het Duitse rijk het verst gevorderd. In vrijwel geen Europees land konden joden een zo actieve rol spelen in de politiek, de economie, de wetenschap, de pers, de kunst en de cultuur dan in het Duitse rijk. Omgekeerd waren veel Duitse joden nog het meest loyaal ten aanzien van hun vaderland. Het waren de meest geassimileerde en geëmancipeerde joden van het Avondland.

Zoals Friedländer getuigt, waren ze buitengewoon actief op alle terreinen waar hen geen beperkingen werden opgelegd, even loyaal als andere Duitsers en even vervreemd als hun Duitse medeburgers van de veelal niet geëmancipeerde *Ostjuden*, die aan het einde van de 19de eeuw ook Duitsland overspoelden. Volgens Potok leefde het Duitse jodendom in de 19de eeuw 'in koortsachtig verlangen naar emancipatie, preekten rabbijnen in onberispelijk Duits, stortten joden zich in de Duitse wereld met dezelfde geestdrift waarmee hun voorouders ooit Kanaän veroverden' en voegden ze zich na de val van Napoleon 'geestdriftig bij de Duitse mars naar eenheid en de vorming van een nationale staat.'

Hoewel het aantal joden in het Duitse rijk in de 19de en 20ste eeuw nooit groter was dan één procent van de bevolking, werd hun aantal eind van de 18de eeuw op 300.000 geraamd, goed voor driekwart van alle joden in het toenmalige West-Europa. Bovendien woonden joden van oudsher het meest in steden. Toen daar in de 18de eeuw de getto's werden opgeheven, ondergingen vooral de Duitse joden een gedaanteverwisseling zonder precedent in de joodse geschiedenis. Duitsland werd de wieg van

de reformjoden, joden die nog nauwelijks van de Duitsers onderscheiden konden worden. Ze spraken en dachten Duits, ze identificeerden zich met de Duitse cultuur en ze bekwaamden zich in vrijwel alle beroepen. Als duidelijkste bewijs van hun Duits-zijn bekeerden in de 19de eeuw tienduizenden Duitse joden zich tot het christendom, volgens de Duits-joodse dichter Heinrich Heine – zelf één van de bekeerden – ‘hun ultieme toegangsbewijs’ tot de Europese cultuur.

Het meest tot de verbeelding spraken joodse bankiers zoals de Oppenheimers, de Rothschilds en Gerson von Bleichröder, de bankier van Bismarck. Josef Süß Oppenheimer (1692-1738) was de vertrouwensman en ‘hofjood’ van de hertog van Württemberg. Hoewel hij in ongenade viel en werd opgehangen, bleef hij het prototype van de moderne financier en staatsman. Mayer Amschel Bauer, die vanwege een rood schild boven zijn winkel in de Frankfurter Judenstrasse bekend was als Amschel Rothschild (1743-1812), had meer geluk. Via zijn vijf zonen werd Amschel Rothschild de grootste internationale bankier. Zoon Nathan vestigde zich in Londen, Salomo in Wenen, Jacob in Parijs, Karl in Napels, Amschel junior in Berlijn.

Joodse topmedewerkers van keizer Willem II waren Albert Ballin en Walther Rathenau. De Hamburgse bankier en reder Ballin (1857-1918), algemeen directeur van de Hamburg-Amerikalijn, geldt als de schepper van de Duitse koopvaardijvloot. Ballin, altijd een praktiserende jood gebleven, was zo innig met de keizer bevriend dat hij daags na de vlucht van Willem II, op 9 november 1918, zelfmoord pleegde. Walther Rathenau (1867-1922) was de organisator van de Duitse oorlogseconomie. Net als zijn vader was hij president van de *Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft* AEG, in zijn dagen naast Siemens de grootste fabrikant van elektrische artikelen in Duitsland. In 1922 was hij minister van Buitenlandse Zaken, onder kanselier Wirth, toen hij door een antisemitisch commando werd vermoord. ‘Schlag tot den Walther Rathenau, die gottverfluchte Judensau,’ scandeerden zijn tegenstanders. Het was de eerste moord op een zo vooraanstaande jood in het moderne Duitsland.

Bankiers en industriëlen waren geen uitzonderingen. In het hele Duitse rijk beklommen geëmancipeerde joden in de 19de eeuw de vele treden van de advocatuur, de geneeskunde en de wetenschappelijke loopbaan. Toen in 1933 in Duitsland de ‘jodenstorm’ opstak, zo schrijft Friedländer, had elf procent van alle Duitse artsen, twaalf procent van alle professoren en zestien procent van alle advocaten een joodse achtergrond. Volgens de Nederlandse historicus H.W. Von der Dunk telden de Duitse faculteiten voor rechten en geneeskunde vóór de nazi-gruwel zelfs 25 procent studenten van joodse komaf. Van de 32 Duitse Nobelprijzen tussen 1905 en 1931 gingen er tien naar joden.

Natuurlijk waren niet alle joden in het vooroorlogse Duitsland rijk, ontwikkeld en verwesterd en bleef het spook van het antisemitisme ook Duitsland achtervolgen. Toch was het Duitse rijk het Europese land waar

de joden in de 19de en vroege 20ste eeuw het meest geëmancipeerd waren en waar het antisemitisme voor de emancipatie moest wijken. Wat joden en Duitsers in die strijd met elkaar verbond was het gedachtegoed van de Verlichting, dat in die jaren ook in Duitsland de overhand leek te krijgen.

De voorouders van de Verlichting

Met de Verlichting wordt doorgaans een vrij beperkte periode in de late 18de eeuw bedoeld, die niet toevallig samenvalt met de Amerikaanse Revolutie (1776) en de Franse Revolutie (1789). De Verlichting staat voor een grondige vernieuwing in het filosofische en het politieke en religieuze denken, op basis van de autonome redelijkheid en de ethische grondprincipes die alle mensen geacht worden te delen: de scheiding van godsdienst en politiek, de politieke en religieuze verdraagzaamheid, vrijheid, gelijkheid en broederschap, de ontwikkeling van de mensenrechten en de eerste aanzetten van de politieke democratie. Voorlopers, in de 17de eeuw, waren de Nederlandse jood Baruch de Spinoza en de Engelsman Thomas Hobbes. De belangrijkste landen van de Verlichting waren Engeland (het land van John Locke, David Hume en Isaac Newton), Frankrijk (Montesquieu, Voltaire, Rousseau en de encyclopedisten) en Duitsland (Kant en Leibniz). Maar de Verlichting heeft veel oudere wortels en vond ook in de 19de en 20ste eeuw nog sterke navolgers.

Met uitzondering van de onmiskenbare invloed van Spinoza zijn de joodse wortels van de Verlichting vrijwel niet blootgelegd. Zelfs een onverdachte bron als de grote Duitse filosoof Martin Heidegger, lid van de nazi-partij in de jaren dertig, merkte volgens Friedländer ooit op dat 'als Spinoza's filosofie joods was, dat ook gold voor de hele filosofie van Leibniz tot Hegel.' Maar ook Spinoza stond met de diverse filosofische thema's die hij als eerste aankaartte al in een veel oudere traditie, die minstens teruggaat op de grote Arabische denker Averroës en op diens middeleeuwse joodse tijdgenoot Maimonides. Overigens werden beiden in dezelfde Zuid-Spaanse stad Córdoba geboren, Averroës (alias Ibn Roesjd) in 1126, Maimonides (Mozes ben Maimon) in 1135, in de nadagen van een symbiose die Karen Armstrong 'een kruising' noemt tussen 'de Renaissance en de Verlichting.' Een kruising tussen joodse en Arabische denkers was het zeker. Ze werd bovendien verrijkt met hun beider herontdekking (vandaar de naam 'Renaissance') van de oud-Griekse wetenschap en wijsbegeerte, die tot de oudste wortels van de Verlichting gerekend mogen worden. Volgens Armstrong waren Averroës en Maimonides de eerste rationalistische filosofen en wetenschappers die, net als de latere Newton, altijd op zoek waren naar 'de wetten die de kosmos besturen.'

Averroës werd de herontdekker van de grote Griekse wijsgeer Aristoteles, wiens werk dankzij joodse vertalers ook van immense invloed was

op de middeleeuwse wijsbegeerte in het Westen. In beide werelden, Oost en West, leidde die herontdekking tot een eerste rationalisering van de religie en tot het inzicht dat geloof en redelijkheid, filosofie en theologie, elkaar niet kunnen tegenspreken. Op termijn moest dat inzicht leiden tot de autonomie van de redelijkheid, die ook 'op eigen kracht' waarheid kan vinden. In dat laatste bleef Maimonides – als jood – voorzichtiger, hoewel ook hij moest toegeven dat als filosoof 'niemand de waarheid zo nabij gekomen is' als Aristoteles. Volgens Spinoza was Maimonides de eerste jood die openlijk beweerde dat 'de Schrift moest worden aangepast aan de rede.' Maimonides bedoelde daarmee dat er principieel geen tegenstrijdigheid tussen geloof en rede kan bestaan. Als dat toch het geval lijkt, is het de redelijkheid die de doorslag geeft of moet de Schrift met de rede in overeenstemming worden gebracht.

Dat Averroës en Maimonides door vele geloofsgenoten – moslims en joden – werden verguisd en de meest mystieke en irrationele reacties hebben opgeroepen, neemt niet weg dat ze een grote invloed op de middeleeuwse wijsbegeerte hadden. Wonderlijk genoeg was die invloed het grootst in het Westen, omdat de joods-Arabische beschaving in de 12de en 13de eeuw door de kruistochten en de Mongolen werd vernietigd en in de 15de eeuw uiteindelijk ook uit Spanje werd verdreven.

Een westerse tijdgenoot van Averroës en Maimonides was Petrus Abelardus (1079-1142), die helaas bekender is door zijn liefde voor zijn leerlinge Heloïse (waarvoor hij werd ontmand en zij in een klooster werd gestopt), dan om zijn filosofische inzichten. Nog minder bekend is dat Abélard of Abeillard, geboren nabij de Bretonse stad Nantes, wellicht van joodse afkomst was. Feit is dat ook Abelardus, zonder Averroës of Maimonides te hebben gekend, een bijzonder rationalistisch denker was. Kenners noemen hem zelfs de vader van de dialectiek en de eerste moderne intellectueel. Als professor aan de door hem opgerichte universiteit van Parijs en vanuit het primaat van de redelijkheid (*intelligo ut credam*, 'ik begrijp om te geloven'), was hij een verklaard tegenstander van de voorrang die Anselmus van Canterbury gaf aan het geloof (*credo ut intelligam*, 'ik geloof om te begrijpen'). Zijn grootste kerkpolitieke tegenstander was echter Bernardus van Clairvaux, die zijn boeken in de Romeinse Sint-Pieter liet verbranden en hem in 1139 door het concilie van Lateranen liet veroordelen. Zo was het de oplettende Bernardus niet ontgaan dat Abelard tevens opkwam voor wat later 'de burgerlijke rechten en vrijheden' zouden worden genoemd en dat hij van leer trok tegen het pauselijk absolutisme.

Drie middeleeuwse navolgers van Abelardus, althans op kerkpolitiek vlak, waren Roger Bacon (1212-1294), Marsilius van Padua (1275-1343) en Willem van Ockham (1290-1349). Opvallend was niet alleen dat ook Bacon Aristoteles en Averroës tot de grootste filosofen rekende en dat Ockham een scherpe scheiding aanbracht tussen geloof en wetenschap, filosofie en theologie. Baanbrekend was vooral dat Bacon de pleitbezorger

was van de onmiddellijke ervaring, de waarneming en het experiment, en dat Marsilius en Ockham zich opwierpen als vurige verdedigers van de autonomie van de wereldlijke tegenover de kerkelijke staat en – wat Marsilius betreft – zelfs de volkssoevereiniteit. Het werd hen door de Kerk niet in dank afgenomen. Bacon werd door zijn tegenstanders naar de kerker verbannen. Dat lot ontkwamen Marsilius en Ockham uitsluitend doordat ze zich onder de hoede van de keizer schaarden.

Of ook Bacon, Marsilius of Ockham een joodse achtergrond hadden, is niet bekend. Toch is het Tuchman al opgevallen dat Bacon en Ockham, twee Engelse franciscanen, in Oxford studeerden, waar de joden, voordat ze er in 1190 werden verdreven, één van hun grootste gemeenschappen in Engeland hadden. Bekend is dat Bacon er Hebreeuws studeerde, naast Grieks en Arabisch, en die studie zo belangrijk vond omdat 'alle kennis van het geopenbaarde woord van God stamde, dat voor de eerste maal in die taal aan de wereld was geschonken.' Wat Marsilius betreft, is het opvallend dat Padua, aldus Abba Eban, in 1409 de Noord-Italiaanse stad was waar de eerste jood tot doctor in de filosofie promoveerde.

Joodse invloeden op de Renaissance, het humanisme en de Reformatie

Met zijn belangstelling voor het Hebreeuws was Roger Bacon, die niet moet worden verward met zijn drie eeuwen jongere Engelse naamgenoot Francis Bacon, geen uitzondering. De westerse ontdekking of herontdekking van het Hebreeuws, de heilige taal van de joden, werd in de 14de en 15de eeuw één van de dragers van de Renaissance en het humanisme, en zelfs van de Reformatie. De westerse belangstelling voor het Hebreeuws werd echter zelden ingegeven door liefde voor de joden, maar wel door een versterkte aandacht voor het Oude Testament en door het verlangen om deze 'eerste openbaring' in de oorspronkelijke taal te kunnen lezen. Overeenkomstig het oud-christelijke onderscheid tussen joden en Hebreëën, Israël en Juda, werden Israël en de Hebreëën als voorlopers, en Juda en de joden als vijanden van het christendom beschouwd.

Ook het Hebreeuws dankte veel aan de uitvinding van de boekdrukkunst. In 1488 werd een leerstoel Hebreeuws opgericht aan de oude universiteit van Bologna. Andere leerstoelen Hebreeuws volgden in de 16de eeuw in Parijs, Cambridge en Londen. Aan de universiteit van Leuven werd vervolgens een drietalencollege opgericht voor de kennis van het Grieks, het Latijn en het Hebreeuws. Tegelijk werden in de jaren 1480-1500 onder leiding van de rabbi's op het continent nieuwe Hebreeuwse bijbels gepubliceerd, die op hun beurt de kennis van het Grieks en het Latijn aanwakkerden. In 1516 publiceerde Erasmus een nieuwe uitgave van het oorspronkelijke Griekse Nieuwe Testament. Luther gebruikte het

Grieks van Erasmus voor zijn vertaling van het Nieuwe Testament in het Duits. Het Oude Testament vertaalde Luther echter vanuit de Hebreeuwse grondtekst. Overigens schreef de Duitse humanist Reuchlin in 1494 *De Mirifico Verbo*, een boek waarin hij de schoonheid van het Hebreeuws beschrijft als 'taal van God, engelen en mensen.' Zelfs aan de Amerikaanse Harvard-universiteit, opgericht in de 17de eeuw, werden als vanzelf 'de drie heilige talen' onderwezen.

Het kunstmatige onderscheid tussen de Renaissance (waarin het zou draaien om de beeldende kunsten), het humanisme (vooral een filosofische en politieke aangelegenheid) en de Reformatie (een politiek-religieuze kwestie) vertroebelt het feit dat tijd en ruimte – West-Europa van de 14de tot de 16de eeuw – elk onderscheid voortdurend teniet deden. Misschien deden zij dat nog het meest doordat de joodse of Hebreeuwse factor in elke vernieuwing een rol speelde. Zo ontstond de Renaissance niet in Engeland, Frankrijk of Duitsland, aldus Dimont, maar in de Italiaanse vierhoek Napels-Milaan-Venetië-Genua, waar joden al sinds de Hohenstaufferkeizer Frederik II (in de 13de eeuw) als vertalers van de Griekse, Arabische en Hebreeuwse klassieken in het Latijn, het Spaans, het Italiaans en het Frans een belangrijke rol speelden. 'Te laat ontdekten pausen en keizers dat de Renaissance niet alleen mooi was, maar ook gevaarlijk,' schrijft Dimont. 'Het maakte mensen vrij. Het zette hen aan het denken. Het zette hen ertoe aan de gevestigde orde in twijfel te trekken.' Dat verklaart ook waarom juist de pausen uit de tweede helft van de 16de eeuw zo tegen de joden tekeer gingen en ook de Italiaanse joden in getto's opsloten.

Opvallende Italiaanse joden uit de 16de eeuw waren onder meer Juda Abravanel, zoon van de Spaans-Portugese staatsman Isaac Abravanel, de filosoof Elia del Medigo uit Padua, de natuurkundige Azaria de Rossi in Ferrara en de historicus Salomo ibn Verga. Abravanel junior, alias Leone Ebreo, was een natuurkundige en schreef in het Italiaans. Aangenomen wordt dat christelijke vernieuwers als Giordano Bruno en Francis Bacon diepgaand door Ebreo/Abravanel beïnvloed werden.

Een merkwaardige Italiaanse renaissancist was de filosoof Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494). Hij studeerde kerkelijk recht in Bologna, filosofie in Ferrara en Padua, Grieks in Firenze en theologie in Parijs. In 1486, toen hij in Arezzo gevangen was genomen, ontdekte hij de kabbala en las hij de koran. Mirandola was ervan overtuigd dat 'brokstukken van de ene waarheid in iedere filosofie aanwezig waren.' Hij ijverde voor een ambitieus verzoeningsproject om vrijwel alle bekende religies en filosofische scholen te integreren. Als klap op de vuurpijl poneerde hij op 30 november 1486 in Rome 900 stellingen – 900 is in de kabbala het getal van de rationele natuur en daarmee van de kracht van de menselijke geest – over de eucharistie, de aanbidding van het kruis, de natuurlijke magie, de kabbala, de ziel, God, de waarheid, en noem maar op. Nadat paus Innocentius VIII in 1487 de stellingen van Mirandola door een commissie had laten

toetsen, werden zeven ervan als ketters en zes als dubieus aangemerkt. Mirandola vluchtte naar Frankrijk, maar werd in 1488 op pauselijk bevel in Lyon aangehouden. Hij stierf in 1494, nauwelijks 31 jaar oud, vier jaar voordat zijn vriend, de dominicaanse hervormer Girolamo Savonarola, in Firenze op de brandstapel werd gezet.

De meest bekende pro-joodse humanist was ongetwijfeld de Duitser Johannes Reuchlin, naar verluidt 'de enige christen van zijn tijd in Duitsland die Hebreeuws sprak.' Reuchlin noemde de Hebreeuwse taal 'eenvoudig, onbedorven, heilig, kort en duidelijk, de taal waarin God met de mensen en de mensen met de engelen rechtstreeks en zonder tolk van aangezicht tot aangezicht verkeren, zoals een vriend met een ander pleegt te spreken.' Hij publiceerde een Hebreeuwse bijbel en verwierp anti-joodse beschuldigingen in zijn *Augenspiegel*. Ook doceerde hij Hebreeuws aan de universiteiten van Ingolstadt en Tübingen. Paus Leo X zou de *Augenspiegel* als ketters veroordelen. Toch was het aan Reuchlin te danken dat in Venetië de eerste volledige uitgave van de talmoed werd gedrukt. Dimont schrijft Reuchlin een grote invloed toe op de Reformatie.

Volgens Tuchman was het de Engelse koning Hendrik VIII die in 1538 decreteerde dat in elke kerk in Engeland een exemplaar van het grootste formaat van de volledige bijbel in het Engels aan elke preekstoel of pilaar moest worden vastgeketend, zodat de bijbel werkelijk door iedereen in zijn eigen taal gelezen en begrepen kon worden. Tuchman schrijft de vertaling van de bijbel in het Engels en het aanvaarden ervan als de hoogste autoriteit van een zelfstandige Engelse Kerk een grote rol toe in de herontdekking van 'de geschiedenis, overlevering en morele wetten van het Hebreeuwse land', dat voortaan deel zou uitmaken van de Engelse cultuur. 'De geest en de geschiedenis van Engeland werden verbonden met de geest en de geschiedenis van het Hebreeuwse volk.' Dat deden vooral de Engelse puriteinen, calvinisten die de bijbel ronduit als hun enige richtlijn beschouwden en die wel eens de meest *joodse* protestanten worden genoemd, die zichzelf tot het Uitverkoren Volk rekenden en die op hun manier op zoek gingen naar het Beloofde Land. Het waren tevens de puriteinen die de joodse verbondsgedachte deden herleven in de vorm van een speciaal verbond met de Allerhoogste – *covenant* geheten – en een geschreven onderlinge overeenkomst – een *compact* – als basis voor hun politiek-religieuze bestuursvorm.

Volgens Tuchman vormden de Engelse puriteinen de eerste gemeenschappen op de Britse eilanden die weer effectief zichzelf bestuurden. 'Zo moesten ze onvermijdelijk op de republikeinse gedachte uitkomen. Hun godsdienstige principes vormden de wortels en het zaad van hun politieke principes. Ze gaven hun kinderen de namen van Hebreeuwse patriarchen en krijgslieden, en niet van christelijke heiligen – Enoch, Amos, Obadja, Job, Seth, Eli, Sarah, Rebecca, Deborah, Esther. Ze hebben de duurzame fundamenten gelegd voor twee principes die aan de basis van de democratische

maatschappij liggen: aan de ene kant de waarborg van het parlementaire bewind, aan de andere kant het recht om non-conformistisch te zijn, of vrijheid van godsdienst te hebben, zoals we het tegenwoordig noemen. Het principe van de tolerantie is van hen afkomstig, ook al hielden ze zich er niet aan. Het zou de morele basis vormen van een nieuwe maatschappij in een nieuwe wereld.' William Cunningham zegt het nog krasser. 'Het was de algemene tendens van het puritanisme om de christelijke moraal te verwerpen en er de joodse gewoonten voor in de plaats te stellen.'

Onder Hendrik VIII, in de 16de eeuw, leefden er nauwelijks joden in Engeland en evenmin in Holland. Dat veranderde in de vroege 17de eeuw, toen puriteinse vluchtelingen zich in Amsterdam vestigden. Daar leefden immers joodse kooplui, die uit Portugal en Spanje gevlucht waren en een belangrijke rol speelden in de handel met het Oosten. 'In Holland leerden de puriteinse kolonisten, die de voetsporen van de oude Hebreeën volgden, de moderne joden kennen, en de joden leerden deze vreemde nieuwe variant op het christendom kennen, die godsdienstvrijheid voor allen predikte, inclusief de joden.' Extremistische puriteinen gingen zelfs de talmoed bestuderen.

Een halve eeuw later konden Hollandse joden – onder Manasse ben Israël – er de Engelse *Lord Protector* Oliver Cromwell toe bewegen ook Engeland weer voor joden open te stellen. Daarop volgde 'een invasie van het hebraïsme via het Oude Testament,' aldus Tuchman, 'hoewel dit werd misvormd door de poging de ethiek, de wetten en de gebruiken van een volk dat tweeduizend jaar eerder in het Midden-Oosten had gewoond op het Engeland van na de Renaissance toe te passen.' Wat boven kwam drijven was de overtuiging dat 'het wezen van het puriteinse geloof werd gevormd door het recht van ieder mens om de wet van God, zoals die in de Bijbel en alleen in de Bijbel was neergelegd, direct voor zichzelf uit te leggen en zich op die wet te beroepen boven alle andere, of die nu wereldlijk of geestelijk waren.'

Exact in het jaar 1654, waarin Cromwell weer joden toeliet in Engeland, vestigden sefardische joodse vluchtelingen uit Brazilië zich in Nieuw Amsterdam, het latere New York, dat op dat moment nog een Hollands steunpunt aan de Amerikaanse Oostkust was. Nog belangrijker voor het Beloofde Land in de Nieuwe Wereld was dat ruim dertig jaar eerder, in 1620, een belangrijke groep Engelse puriteinen, de *Pilgrim Fathers*, die aan boord van de *Mayflower* uit Engeland waren gevlucht, op diezelfde Oostkust aan land ging. Daar sloten ze prompt een onderling verdrag, het *Mayflower Compact*, dat de basis zou leggen voor het puritanisme in de Verenigde Staten en in zekere zin zelfs voor de latere Onafhankelijkheidsverklaring en de oprichting van de republiek.

In 1673 herkregeren de joden vrijheid van cultus in Engeland. In 1701 werd de eerste synagoge sinds 1190 er ingehuldigd. De terugkeer van de joden naar Engeland bleek later een beslissende gebeurtenis. Volgens Neher was het 'de eerste stap' in hun uiteindelijke terugkeer naar het

Heilig Land. Die was immers het gevolg van de puriteinse geest die vooral door het Oude Testament werd beheerst. Een opvallend neveneffect van die puriteinse geest, aldus Tuchman, was dat Palestina in die kringen weer 'het tehuis van de joden' werd, 'het land waarnaar Israël volgens de beloften uit de Schrift zou terugkeren. Met de opkomst van de puriteinen begon in Engeland de beweging voor de terugkeer van de joden naar Palestina.' De puriteinen beschouwden zichzelf immers als 'de erfgenamen van Abrahams verbond met God, de opnieuw belichaamde heiligen van Israël, de strijdbijl van de Heer. De profeten waren hun gids, de psalmen hun troost.'

Kant, Leibniz en Frederik

Terwijl de puriteinen met zoveel joodse accenten hun politiek-religieuze stempel drukten op de verdere ontwikkeling van Engeland en de latere Verenigde Staten, kwam het continent in de greep van de Verlichting. Buiten Engeland laaide die het hoogst op in Frankrijk en Duitsland, tevens de landen waar uitdrukkelijk ook een joodse Verlichting opdook. De filosofische basis van de joodse Verlichting lag in Berlijn, haar institutionele basis in Parijs.

De grootste Duitsers van de Verlichting waren Gottfried Wilhelm von Leibniz (1646-1716) en Immanuel Kant (1724-1804). Leibniz was de zoon van een moraalfilosoof in Leipzig en ontpopte zich tot de meest politieke filosoof van zijn generatie. Zo vervulde hij vele diplomatieke opdrachten in dienst van de keurvorst-aartsbisschop van Mainz, later als raadsman van het hof in Hannover, zijn tweede vaderstad. De historicus Hans-Joachim Störig schrijft Leibniz de grootste verdiensten toe in de Duitse verwerking van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648), een oorlog die het rijk bijna onherstelbaar had vernietigd en die de bevolking ervan waarschijnlijk heeft gehalveerd. Naast zijn zuiver filosofische en wetenschappelijke prestaties was Leibniz als vriend en opvolger van Spinoza een groot verdediger van de door God gegeven vrijheid, zelfs in zijn meest individuele vormen en in het falen daarvan. Ook was hij de verdediger van de universele harmonie – zijn *harmonia praestabilita* – en van de hereniging van alle christelijke kerken, waarvoor hij vrijwel alle Europese hoofdsteden bezocht. Zijn belangrijkste raadgever, vriend en secretaris, was een joodse wiskundige, Rafael Levi.

Een nadeel van Leibniz was zijn gebrek aan systematiek, zodat zijn inzichten nauwelijks samengevat kunnen worden. Dat verhielp zijn grootste Duitse opvolger, Immanuel Kant, die werd geboren en stierf in de stad Königsberg, stad die hij vrijwel nooit verliet. Van Kant wordt aangenomen dat hij geen jood was, hoewel hij in Königsberg, aan de Oostzee, ongetwijfeld veel joden gekend zal hebben en zijn werk nog veel sterkere joodse

accenten verraadt dan het werk van Leibniz. Uitgerekend in zijn tijd, twee jaar na zijn *Kritik der Reinen Vernunft*, verscheen in Königsberg het eerste nummer van *Ha'Meassef*, 'De verzamelaar', een Hebreeuws – later ook Duits – tijdschrift over filosofische, wetenschappelijke en politieke onderwerpen. In hetzelfde jaar, 1783, volgde de oprichting van een *Gesellschaft zur Förderung der hebräischen Sprache*, eveneens in Königsberg, dat één van de centra van de joodse Verlichting was.

Volgens H.W. Von der Dunk is het Kant die 'het meest indringend het idee van de vooruitgang en daarmee de kwintessens van de Verlichting heeft geformuleerd,' en staat 'de Chinees van Königsberg' centraal in 'een revolutionaire omkering van het mens- en geschiedbeeld dat tot in de achttiende eeuw werd verkondigd.' Revolutionair waren Kants 'copernicaanse revolutie' die het kennend subject centraal stelt en niet de kenbare werkelijkheid, zijn fundamenteel empirisme, zijn radicale afwijzing van de metafysica, zijn onwrikbare ethische principes en zijn 'categorische imperatief,' zijn scheiding van Kerk en Staat, zijn droom van een universele vrede en zijn geloof in de republiek als de best mogelijke staatsvorm. Voor zijn tijdgenoten waren het stuk voor stuk vreemde concepten, die hem bepaald niet in dank werden afgenomen. Vooral voor de katholieke traditie zou Kant nooit waardering kunnen opbrengen. In de kritisch-rationele traditie van Averroës, Maimonides, Abelardus, Bacon, Ockham en Marsilius van Padua en in de lijn van zijn directe voorlopers Spinoza en Leibniz is Kant echter veel beter te begrijpen. Toch riep zijn denken juist in het Duitse rijk de scherpste reacties op die uiteindelijk tot een afwijzing van de Verlichting zouden leiden en die als vanzelf het vacuüm zouden scheppen dat uiteindelijk door Nietzsche en het nazisme werd opgevuld.

In zijn tijd had Kant niettemin machtige bondgenoten, onder wie de Pruisische koning Frederik de Grote (1712-1786), 'de filosoof van Sanssouci' die Kant misschien nooit heeft gelezen, maar die hem hoe dan ook de hand boven het hoofd hield. Een bondgenote op grotere afstand was de Russische tsarina Catharina de Grote (1729-1796), de Duitse prinses Sophia Augusta Frederica von Anhalt-Zerbst en weduwe van tsaar Peter III, die geen joden in het eigenlijke Rusland toeliet, maar wel in de reusachtige *tsjerta* of *tchum*. Dat waren de Russische gebiedsdelen in het Westen, van de Baltische tot de Zwarte Zee, waar joden zich in steden en grotere dorpen mochten vestigen. Frederik en Catharina waren de 'Verlichte despoten' van hun tijd, net als de Oostenrijkse keizer Jozef II, die in 1781 veel oude verbodsbepalingen met betrekking tot de joden ophief.

Verlichte despoten waren beslist geen democraten in de moderne betekenis van het woord. Ook tegenover de joden behielden ze de talrijke vooroordelen van hun voorouders. Maar vooral Frederik was volgens de Duitse historicus Sebastian Haffner 'de meest moderne vorst' van zijn tijd, die niet alleen de folterpraktijken afschafte, maar die van Pruisen tevens een vrijstaat maakte 'voor de vervolgd, beledigd en vernederd van

heel Europa, bijna zoals Amerika in de 19de eeuw. De hele eeuw door zie je een constante stroom van emigranten en om hun geloof vervolgden naar Pruisen vloeien. Franse hugenoten, protestanten uit Salzburg, waldenzen, mennonieten, Schotse presbyterianen, ook joden, soms zelfs katholieken die zich niet op hun gemak voelden in strengere protestantse staten. Als er moslims komen, dan zullen we moskeeën voor hen bouwen, zei Frederik. Ze waren allemaal welkom, en ze mochten allemaal hun eigen taal blijven spreken, aan hun gewoontes vasthouden en op hun eigen manier zalig worden.' Frederik lanceerde ook de hoogste Pruisische onderscheiding, 'Pour le mérite'. De eerste begunstigden waren de grote geesten van de Franse Verlichting: Voltaire en d'Alembert.

Want het Pruisen van Frederik vertegenwoordigde geen stam, 'het was uitsluitend een staat, een kunstmatige staat, een doelmatig geconstrueerd regerings-, administratief en militair systeem dat je als een tent kon verplaatsen en over verschillende stammen, zelfs over verschillende volken, heen kon stulpen en dat het trouwens ook moest hebben van het feit dat het bij wijze van spreken overal toepasbaar was.' Daarvoor was hij natuurlijk niet bedoeld, maar Pruisen was de staat van Kant. 'Het was geen nationale maar een rationele staat, louter een verstandsstaat, en daar lag ook zijn kracht.'

In de jaren dat Kant zijn *Kritik der Reinen Vernunft* schreef, de jaren tachtig van de 18de eeuw, publiceerde de Pruisische staatsraad Christian Wilhelm von Dohm (1751-1820) zijn verhandeling *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*. Von Dohm noemde de anti-joodse politiek 'een overblijfsel van de barbarij uit vorige eeuwen, een effect van de fanatieke jodenhaat, die – onwaardig voor de Verlichting van onze tijd – al lang had moeten worden verdelgd.' Von Dohm wilde dat 'onze solide staten elke burger welkom heten die zich aan de wet houdt en door zijn vlijt de rijkdom van de staat vergroot.' Zijn verhandeling had veel invloed op de Franse graaf Mirabeau, één van de koplopers van de joodse emancipatie onder de Franse Revolutie.

Ook Frederik de Grote had zijn 'hofjood', in dit geval zijn 'pachter van de koninklijke munt' Veitel Heine Ephraim, die zoveel financiële invloed op Frederiks veldtochten en zelfs op zijn algemene politiek wordt toegeschreven dat de Duitse volksmond er een rijmpje van maakte. 'Van buiten zilver, van binnen tin – Van buiten Frederik, van binnen Ephraim.'

Mendelssohns Berlijnse model

De echte joodse Verlichting in Duitsland was het werk van één man, Mozes Mendelssohn (1729-1786), geboren als zoon van Menachem Mendel, een arme kopiist en thorageleerde in Dessau. Op 14-jarige leeftijd trok de jonge Mendel vanuit Dessau, een stadje met een beroemde Hebreeuwse

drukkerij, naar Berlijn, waar hij als huisleraar aan de slag kon en waar hij ook gestorven is. Beroemde vrienden van Mendelssohn waren Gotthold Efraim Lessing (1729-1781) en Christophe Frederik Nicolai (1733-1811). Neher noemt hem 'de joodse Kant' en zelfs 'de Duitse Plato.' Een pittig detail wil dat de Pruisische Academie van Wetenschappen, opgericht onder invloed van Leibniz, hem in 1763 de eerste prijs toekende voor een filosofische verhandeling. Eén van de verliezers was Immanuel Kant, met wie hij trouwens bevriend bleef.

Mendelssohn werd één van de grote figuren van het moderne jodendom en was van onschatbare betekenis voor de politieke en sociale emancipatie van de Europese joden. Hoewel hij een praktiserend orthodoxe jood bleef, was hij één van de eerste joden die religie als een privé-aangelegenheid beschouwden en de eerste die volledig als Duitse filosoof werd beschouwd. Voor de chassidim in Polen, Litouwen en Rusland had hij vrijwel geen oog, evenmin als voor het Jiddisch, dat hij als 'een joods dialect' afwees. Het religieuze sleutelwoord van Mendelssohn was verdraagzaamheid. Hij pleitte voor niet-vermenging van de privé-sfeer en het burgerlijke en culturele leven en uiteindelijk ook voor de scheiding van politiek en religie. Mendelssohns bekendste bondgenoot in die verdraagzaamheid en in zijn inzet voor 'de burgerlijke emancipatie van de joden' was Lessing, wiens theologische grootvader al in 1669 promoveerde op een proefschrift over de religieuze verdraagzaamheid.

De vriendschap tussen Mendelssohn en Lessing stond overigens aan de basis van Lessings drama *Nathan de Wijze*, dat in 1801 door Schiller werd bewerkt. Nathan de Wijze, het alter-ego van zijn vriend Mendelssohn, werd wel eens omschreven als Lessings hooglied op de verdraagzaamheid en als een opvallend pleidooi om 'het wezen van de religie niet in het geloven, maar in het zedelijk handelen te leggen.'

Tekenend voor de tijdsgeest was bovendien dat Mendelssohn en Lessing joden en christenen uitnodigden voor dagelijkse gesprekken, in een eerste interreligieuze dialoog die vooral in Berlijn het nodige stof deed opwaaien. Die gesprekken vormden de grondslag van een aantal Berlijnse salons waarin vooral de joodse families Herz, Meyerbeer en Levin een grote rol speelden.

Marcus Herz (1747-1803) volgde colleges bij Kant en Mendelssohn. Als arts in Berlijn werd hij een opvallende voorvechter voor gelijke rechten voor de joden, al was het zijn vrouw Henriëtte – dochter van een sefardische arts uit Hamburg – die van de joods-christelijk salon van Mendelssohn een trefpunt maakte voor intellectueel Berlijn. Bankiersdochter Amalie Beer (1767-1854) toverde haar huis om tot een muzikaal trefpunt. Rahel Levin (1771-1833), dochter van een goudhandelaar, vormde op haar beurt een 'republiek van de vrije geest.'

Twee zonen van Mendelssohn, Jozef en Abraham, werden stichters van een bloeiend bankiersbedrijf in Berlijn, dat in 1939 door de nazi's werd

geliquideerd. Kleinzoon Felix Mendelssohn werd een beroemd componist. Diens kleinzoon Albrecht werd een bekende volkenrechtsgeleerde. Potok noemt Mozes Mendelssohn 'een levend voorbeeld van de mogelijkheid van een diepgaande vereenzelving van het Duitse jodendom met de Duitse cultuur. Hij liet joden en Duitsers zien dat een jood gelijktijdig in beide culturen kon leven.'

In de joodse wereld wordt Mendelssohn beschouwd als de vader van de *haskala*, de Hebreeuwse term voor de joodse Verlichting. Volgelingen van de *haskala* werden onder de joden *maskilim* genoemd. Vooral in Oost-Europa werden zij de grootste tegenstanders van de *chassidim*. In tegenstelling tot de *chassidim* wilden de *maskilim* een nieuwe joodse mentaliteit creëren en de joden de moderne samenleving binnenleiden.

Bekende *maskilim* onder de *Ostjuden* werden Nachman Krochmal uit Brodny (1785-1840) en Isaac Baer Levinson uit Podolië (1788-1860). Het waren de eerste joodse hervormers die moderne scholen wilden voor jongens en meisjes, die joden ertoe aanzetten zich toe te leggen op de landbouw, af te zien van overtollige luxe, zich de taal en de cultuur van het gastland eigen te maken en het voortouw te nemen bij sociale en economische hervormingen. Naar het voorbeeld van Mendelssohn beschouwden ze hun religieuze identiteit als een privé-kwestie. Van het jodendom behielden ze slechts 'de zuiver religieuze wetten,' al was dat tegelijk een kwestie van geloof en zeden. Eisenberg omschreef hun ideaal als 'jood te zijn thuis, maar mens buitenshuis': *Sois juif chez toi, et homme au-dehors*.

Volgens Hertzberg was ook de *haskala* een messiaanse beweging. 'Zij zochten de finale oplossing van de joodse kwestie, die ze dachten te vinden in een volledige assimilatie.' Net als Newton dat was op het gebied van de natuurkunde, waren zij geobsedeerd door universele en onwankelbare principes, geworteld in de redelijkheid en de natuurwet. Chaim Potok noemt de *haskala* 'een explosieve reactie op de botsing tussen het jodendom en het moderne heidendom; een beweging die het hele jodendom beïnvloedde en die zinderde van het messiaanse besef dat hij de taak had het hele volk van gettobewoners en talmoedisten, met hun hangende schouders, te veranderen in goed opgeleide en geëmancipeerde inwoners van het zonoevergoten rijk van de nieuwe nationale staten van de westerse mens.'

De Franse Revolutie

In tegenstelling tot Duitsland leefden er in 1789 relatief weinig joden in Frankrijk. De Franse historica Esther Benbassa raamt hun aantal op circa 40.000, van wie hooguit 600 in Parijs. Sinds de joden in 1394 uit Frankrijk werden verdreven, mochten sefardische joden zich in bepaalde Zuid-Franse centra vestigen. Maar de grootste groep Franse joden in 1789 waren

asjkenazim uit de Elzas, de streek die pas in 1648 door Frankrijk werd veroverd. Parijs zelf bleef vele jaren voor joden verboden terrein.

Toch was het die relatief kleine groep Europese joden die onder de Franse Revolutie de grootste vooruitgang boekte doordat hun rechten ook werden geïnstitutionaliseerd, zodat de joden er hun verworven posities beter konden behouden dan bijvoorbeeld in Duitsland. Van historische betekenis voor de gelijkberechtiging van de joden in het Westen was de emancipatiewet van 27 september 1791 in de Franse Constituante, die alle joden in het land het burgerrecht toekende. Het was een wet zonder precedent in de geschiedenis van de Europese joden, meer nog omdat Napoleon hem zou bevestigen in alle gebieden die hij onder de voet liep.

De voorvechters van de emancipatiewet van 1791 waren de revolutionaire graaf Honoré de Mirabeau, abbé Henri Grégoire – de vurigste belangenbehartiger van de joden in het Franse parlement – en graaf Stanislas Clermont-Tonnerre. De flamboyante Mirabeau was sinds 1789 woordvoerder van het Franse parlement. Hij was een bewonderaar van Mendelssohn en had Von Dohm leren kennen in de salons van Marcus en Henriëtte Herz in Berlijn. Van Clermont-Tonnerre dateert de beroemde uitspraak dat de Fransen ‘de joden alles moesten toestaan als individu, maar hen alles moesten weigeren als natie.’

Voor de joodse volgelingen van Mendelssohn was dat laatste geen probleem. Omdat ze hun jood-zijn alleen beleefden in de privé-sfeer lieten ze hoegenaamd geen aanspraken gelden op ‘een joodse natie’ en wensten ze niets liever dan op te gaan in de naties waarvan ze deel uitmaakten. Voor de eerste keer in de moderne geschiedenis werden joden volgens een Europese wet volwaardige staatsburgers. Waar de Franse troepen binnenrukten werden de ketens van de joden verbroken en werden de getto’s ontmanteld: in 1792 in Mainz, in 1797 in Piemonte, Lombardije en Venetië, in 1798 in het pauselijke Rome, in 1808 in Pruisen en Westfalen, in 1810 in Hamburg, in 1811 in Frankfurt am Main en in 1813 zelfs in Beieren.

Het Frans-revolutionaire voorbeeld vond dus vele navolgers. Al in 1795 werd in de Bataafse Republiek – de naam van het revolutionaire en door Frankrijk ‘bevrijde’ Nederland – de absolute gelijkheid van alle burgers afgekondigd, de circa 50.000 Nederlandse joden die er in 1795 waren inbegrepen. Onder Jérôme Bonaparte, broer van Napoleon, als koning van Westfalen (1807-1813,) werd ook daar een grondwet ingesteld die de volledige gelijkberechtiging van de joden bepaalde. En in 1812 werden bij koninklijk besluit van Frederik-Willem III (1797-1840) alle joden in Pruisen tot ‘inlanders en Pruisische staatsburgers’ verheven.

Buiten Frankrijk bleef er na de nederlaag van Napoleon in 1814 van deze emancipatiewetten weinig over. In heel Europa werd de klok teruggedraaid en werden weer beperkingen op de rechten van de joden ingesteld. In Italië werden de getto’s opnieuw opgericht. In het Duitse rijk besliste elke staat afzonderlijk wat er met de joden moest gebeuren. Het

toenmalige Oostenrijk, dat op dat moment een half miljoen joden binnen zijn grenzen had, heeft de Franse hervormingen nooit doorgevoerd. Alleen in Frankrijk en Nederland werd de gelijkstelling van de joden nooit meer helemaal teruggedraaid. Daar bleef de hoop leven dat joden minstens in 'de beschaafde wereld' als volwaardige burgers erkend konden worden.

Overigens ging Napoleon in het voorjaar van 1806 nog een grote stap verder. Op zijn initiatief werd in Parijs een 'groot sanhedrin' samengevoerd, een joodse assemblee, die werd voorgezeten door de financier Abraham Furtado en met deelname van joodse notabelen uit Frankrijk, Italië en Duitsland. Ook die assemblee bevestigde het woord van Clermont-Tonnerre door zich in zijn geheel aan te melden voor een radicaal assimilatieprogramma. 'Wij vormen geen natie binnen de natie. Voor ons joden is Frankrijk onze natie. Onze plichten zijn duidelijk, ons geluk is groot,' schreven de 71 (!) deelnemers, van wie tweederde rabbijnen waren, aldus Abba Eban. Begin 1807 volgde een tweede 'groot sanhedrin', eveneens in Parijs, dat formeel instemde met de scheiding van religie en staat. Als gevolg van de activiteiten van het sanhedrin zou een Franse ordonnantie in 1808 de joodse cultus een hiërarchisch kader opleggen met rabbijnen, grootrabbijnen, lokale consistories en een centraal consistorie, eigen aan de napoleontische geest en van blijvend belang voor de joodse gemeenschap in Frankrijk.

Sinds de Franse Revolutie is Frankrijk trouwens het enige West-Europese land dat het aantal joden gestaag zag toenemen, tot de derde of vierde grootste joodse gemeenschap ter wereld vandaag. Al in 1870 kregen ook de joden van Algerije de Franse nationaliteit. Door de komst van vele *Ostjuden* in de eerste decennia van de 20ste eeuw en de massale immigratie van Algerijnse joden na de onafhankelijkheid van Algerije in 1962, steeg het aantal joden in Frankrijk van 40.000 in 1789 tot ruim 300.000 in 1939 en circa 600.000 in 1980. In 1891 telde Parijs al 40.000 joden, vijftig jaar later meer dan 150.000.

Zelfs de holocaust heeft onder de Franse joden – vluchtelingen inbegrepen – relatief weinig slachtoffers gemaakt. Volgens Poliakov & Wulf waren dat er 90.000 op een totaal van circa 300.000 mogelijke slachtoffers: nog geen 30 procent. Met uitzondering van Italië (26 procent) lagen die procenten voor alle West-Europese landen onder nazi-bewind veelal aanmerkelijk hoger. In België bedroeg het 44, in Nederland 60 en in Polen zelfs 85 procent.

9. HET REVOLUTIONAIRE DILEMMA

*Zolang de joden echte joden waren,
was alleen het lichaam in ballingschap, niet de ziel.
Maar toen de joden hun geestelijk juk afwierpen,
begon de emancipatie van het lichaam en ging de ziel in ballingschap.*

Isaac Bashevis Singer

Geen rabbijn legde ooit duidelijker de essentie van de Verlichting bloot dan Jonathan Sachs, de huidige opperrabbijn van het Britse Gemenebest. Het fundament van de Verlichting, gelegd in de 18de eeuw en na een lange tweestrijd voltooid in de 20ste eeuw, was volgens Sachs de definitieve scheiding tussen het persoonlijke en het collectieve, het individu en de staat, het particuliere en het universele. Aan de basis van de Verlichting lagen het individualisme en het universalisme. Alle *intermediaire* verbanden – van familie, buurt, taal, cultuur en godsdienst – werden aan die polarisering opgeofferd. Wat aan het gezag van de staat werd onttrokken – te beginnen met moraal en godsdienst – werd uitsluitend aan het individu toegewezen of kreeg een universele betekenis. Wat niet zuiver individueel was, was voorbehouden aan de staat. En die staat was universeel, want over de hele beschaafde wereld op dezelfde principes opgebouwd.

Wel onderscheidt Sachs de liberale van de libertaire staat. De liberale staat steunt nog op een morele consensus van waarden als vrijheid, gelijkheid en broederschap en op de codex van de mensenrechten. De libertaire staat verwijst naar zuiver atomaire individuen, die geen ander kompas hanteren dan hun eigen voorkeur en hun eigen gelijk. Kwesties van moraal en godsdienst worden in dat geval geprivatiseerd en de staat wordt vrijwel volledig geneutraliseerd. Dat zou ook de reden zijn waarom de moraal vele jaren van de politieke agenda's verdween, om aan de universele en absolute vrijheid van de enkeling te worden toegewezen.

Sachs onderscheidt op dit punt twee basisvormen van elke samenleving: vormen op basis van een verbond en vormen op basis van een contract. Een verbond situeert de enkeling in een gegeven context en is een kwestie van identiteit, verwantschap, loyaliteit, trouw, plicht, verantwoordelijkheid en wederkerigheid. Het gaat aan de enkeling vooraf en zal hem ook overleven. Voorbeelden van deze verbonden zijn families, vriendschappen,

vrijwilligersorganisaties, godsdiensten en morele tradities. Een contract daarentegen – Sachs denkt hierbij ongetwijfeld aan het ‘sociaal contract’ van de Verlichting – is een kwestie van belangen en kan op om het even wie van toepassing worden verklaard. Daar staat tegenover dat een contract op elk moment door de betrokkenen verbroken kan worden, tenzij het hen door een externe kracht wordt opgelegd. Verbonden zijn sociale netwerken en zijn van alle tijden, contracten behoren tot de politieke sfeer en liggen aan de basis van staten, regeringen en politieke systemen.

In vrijwel elke samenleving van vóór de Verlichting vormden godsdienst, politiek en moraliteit een onafscheidelijk trio, volgens Lord Acton ‘door de ene onderwezen, door de andere opgelegd, door allen gedeeld of minstens beleden.’ Het is dit trio, aldus Sachs, dat door de Verlichting en de Industriële Revolutie in de definitieve scheiding tussen het persoonlijke en het collectieve werd ontbonden. Het was de prijs die de Verlichting betaalde voor de mobiele, democratische, vrije en gelijke samenleving, die voor het eerst opgeld deed in de proeftuin van de revolutie, en later universeel en voor alle mensen en volkeren van toepassing werd verklaard.

Toch erkent Sachs de fundamentele ambivalentie van de Verlichting, ook voor de joden. Juist de onverbrekelijke band tussen godsdienst, politiek en moraliteit in elke prerevolutionaire samenleving had tot gevolg dat joden vrijwel nergens volledig werden aanvaard. In het beste geval, in grote delen van de islamitische wereld, was het een beschermde maar toch achtergestelde minderheid. Het was de liberale revolutie, ten tijde van de Verlichting, die voor het eerst de deuren opende voor een wereld waarin joden geheel op voet van gelijkheid werden behandeld. *Conditio sine qua non* voor deze gelijkberechtiging was echter dat ze hun jood-zijn tot de privé-sfeer terugbrachten en toelieten dat hun sociale verbanden in feite of in rechte werden ontbonden. Als individuele burgers werden ze leden van politieke constructies – staten en internationale verbanden – die in beginsel weinig ruimte lieten voor intermediaire sociale structuren.

Het is dit basisschema dat het levensgrote dilemma kan verduidelijken waarmee joden vooral in het 19de-eeuwse Europa werden geconfronteerd. ‘Niet alleen verschilden ze van de aldus geschetste wereld,’ schrijft Sachs, ‘nog erger was dat ze collectief verschilden.’ Van alle sociale groepen vormden ze tot op dat moment de meest herkenbare eenheid, door morele en religieuze principes verbonden tot een collectieve identiteit die alle eeuwen kon trotseren. Het was zelfs de enige groep die zonder enige politieke macht zichzelf kon handhaven, omdat hun sociale samenhang sterk genoeg bleef om vrijwel elk politiek regime te overleven.

Het dilemma dat hen tegelijkertijd door de vervolgingen én de Verlichting werd opgedrongen, stelde hen voor een bijzonder tragische keuze. Aan de vervolgingen, die in de 19de eeuw in het toenmalige Oost-Europa nog aan de orde van de dag waren, konden ze uitsluitend ontkomen door zich te assimileren en te emanciperen en op te gaan in het gastland

waarin ze leefden. Maar door dat te doen moesten ze hun sociale, morele en religieuze identiteit opgeven, of toelaten dat die – in strijd met de joodse traditie – uitsluitend in de privé-sfeer werd beleefd. In die zin was het verlichte woord van Clermont-Tonnerre, ‘hen alles te geven als individu, niets als natie’, verscheurend. Als ze hun joodse tradities wilden handhaven, werden ze vervolgd. Om niet meer te worden vervolgd en als volwaardige burgers te worden erkend, moesten ze hun tradities opgeven. De nazi’s zouden nog een stap verder gaan en zowel de geassimileerde als de niet-geassimileerde joden vervolgen en uitroeien.

Het kan dan ook nauwelijks verbazing wekken dat de joodse gemeenschap zelden dieper verdeeld was dan in de 19de eeuw. Het geschetste dilemma vormde de basis van de meest uiteenlopende richtingen die sindsdien het joodse podium bevolken: chassidim en maskilim, reformjoden, conservatieven en orthodoxen, ultra-orthodoxen en volstrekt seculiere joden, universalisten en zionisten, liberalen en socialisten. Allen zochten ze een uitweg die ze in de 19de eeuw niet konden vinden. Nog vóór de nazistorm opstak, heeft het velen van hen tot de grootste wanhoop gebracht, in andere gevallen tot de waanzinnige wereld van hun grootste literaire talent uit de vroege 20ste eeuw, de Tsjechische jood Franz Kafka.

Ironisch genoeg waren de nazi’s, bezeten van het idee van een organische volksgemeenschap, al even ongelukkig met de Verlichting en de moderne revoluties als veel joden. Maar zij beschouwden juist de joden als de echte vaders van de Verlichting, zodat ze de kwaal dachten te kunnen bestrijden door de joden te vernietigen. Het dilemma dat zoveel joden de hele 19de eeuw met zich meedroegen, vond op die manier nog zijn meest perverse bekroning. Voor de joden was het de 19de eeuw die in de vernietigingskampen werd afgesloten. Pas daarna kon voor hen de 20ste eeuw aanbreken, in het herstichte Israël, waar de joden ook als natie konden herleven.

De mislukte joods-Russische Verlichting

Erger nog dan de dilemma’s die door de Verlichting werden opgeroepen, was dat de vruchten van de Verlichting slechts mondjesmaat aan de joden werden toegekend. Zo maakte de nederlaag van Napoleon in 1814 in Waterloo snel een einde aan de bevrijding van de joden in het toenmalige Oost-Europa, waar op dat moment tachtig procent van alle Europese joden leefden. Het grootste deel van hen leefde in de Russische *tsjerta* – delen van Polen, Litouwen, de Oekraïne, Wit-Rusland en Bessarabië – en werd in de 19de eeuw nog feller vervolgd dan voorheen. Het tweede grootste deel stond onder voogdij van het Oostenrijkse keizerrijk, dat in de 19de eeuw zijn grootste uitgestrektheid kende – van Galicië tot op de Balkan; Bohemen, Moravië, Slowakije en Hongarije inbegrepen – en dat Napoleon

en de Franse Revolutie nog het felst had bestreden. Maar ook elders in Europa werd in 1814 de klok teruggedraaid, en dat ondervonden vooral de joden, die hun pas verworven burgerrechten alweer konden vergeten.

In het Russische rijk bereikte de anti-joodse politiek van de tsaren zijn hoogtepunt onder Nikolaas I, in de jaren 1825-1855. In 1827 tekende hij zelfs een oekaze die joodse jongens een 25-jarige dienstplicht voorschreef. Het was het begin van een ware jodenjacht op jonge rekruten, die soms jonger dan 12 jaar oud waren – hoewel ze formeel slechts tussen hun 12de en hun 25ste konden worden opgeroepen – en die in vele gevallen voor altijd van hun families werden gescheiden. Dat 'extatische Oost-Europese joden' Napoleon bij diens Russische veldtocht in 1812 'als een messias' hadden binnengehaald en zijn leger zelfs van proviand hadden voorzien, werd hen volgens Potok bijzonder zwaar aangerekend. Om de monsterlijke wet van 1827 toe te passen, werden de joodse gemeenschappen in de tsjerta quota opgelegd, die door hun eigen leiders moesten worden afgedwongen. Maar zelfs toen, aldus Potok, moesten kinderen nog door schurken worden gekidnapt om hen die 25-jarige dienstplicht te doen slikken, terwijl ouders hun eigen zonen verminkten om hen alsnog te laten afkeuren. De wet op de 25-jarige dienstplicht voor joden werd pas door tsaar Alexander II – de opvolger van Nikolaas I – afgeschaft en door een vijfjarige dienstplicht vervangen.

Het was Alexander II (1855-1881) die in 1861 in Rusland de lijfeigenschap afschafte en die het lot van de joden zou verzachten. Ten aanzien van de joden voerde hij zelfs een zelfde soort assimilatiepolitiek als bepaalde monarchen in het Westen, al liet hij via extra belastingen de joden betalen voor staatsscholen waar ze in feite werden 'ontjoodst'. Toch gingen onder Alexander II ook voor de joden de deuren van de universiteiten open, en was er zelfs sprake van een joods-Russische Verlichting, met name in de verlichte havenstad Odessa, die in de opkomst van het zionisme een zo opvallende rol zou spelen. Bovendien mochten kleine groepen joden zich onder Alexander II buiten de tsjerta vestigen, in Moskou bijvoorbeeld, waar het aantal joden al snel tot enkele duizenden opliep.

Volgens Potok was de explosie van joods vernuft in het tsarenrijk even opvallend, zij het veel kortstondiger dan in het Westen. 'Ze traden toe tot de kunsten. Ze werden journalist, jurist, toneelschrijver, romancier, dichter, criticus, componist, schilder of beeldhouwer. Ze leken plotseling alomtegenwoordig in het economische, politieke en culturele leven van het vaderland. Joodse kinderen die met een artistieke of muzikale aanleg waren gezegend, kregen toestemming om te studeren aan academies buiten de tsjerta. De viool werd het onafscheidelijk gezelschap van joodse jongeren, die werden aangespoord en gestimuleerd door ouders die de ogenschijnlijk eindeloze cirkelgang van armoede en vervolging wilden doorbreken.'

Het werden de voorouders van de grootste violisten van de twintigste eeuw, de in Vilnius geboren Jascha Heifetz (1901-1987) en Yehudi Menuhin

(1916-1999), in New York geboren als zoon van een joodse moeder uit de Krim, maar ook van vermaarde Amerikaanse componisten als George Gershwin (1898-1937) en Leonard Bernstein (1918-1990). Marc Chagall (1887-1985), geboren in het Wit-Russische Vitebsk, werd 'de schilder van de joodse sjetel' en van de beroemde *Chagall Windows* – twaalf glasramen gewijd aan de twaalf stammen van Israël – in de synagoge van het medisch centrum van de Hebreeuwse universiteit in Jeruzalem.

Aan de joods-Russische Verlichting werd echter een abrupt einde gemaakt door een bomaanslag die tsaar Alexander II op 13 maart 1881 in Sint-Petersburg fataal werd. Of de bommengooier, een zekere Grinevitski, een jood was, valt niet te achterhalen. In die jaren pleegden of planden Russische revolutionairen vele aanslagen op de tsaren. Ook Lenins lievelingsbroer Alexander deed dat, in 1887, op tsaar Alexander III. Feit is dat de geslaagde aanslag van 1881 door de Russische autoriteiten onmiddellijk aan de joden werd toegeschreven. In geen tijd brak over de Russische joden een storm los zoals er geen was geweest sinds de dagen van kozakkenhetman Chmielnicky in 1648. Over heel Rusland werden joden vermoord, werden joodse bezittingen geplunderd, huizen en eigendommen in brand gestoken, en werden joden gedeporteerd en verjaagd. In Moskou werden naar verluidt alle joden verdreven. Het Russische woord voor verwoesting, *pogrom*, werd een begrip dat de joodse geschiedenis nooit meer zou verlaten.

'In de paasweek van 1881 werd in Rusland de theorie in de praktijk gebracht,' schrijft Tuchman. 'Daar begon het moderne tijdperk van het politieke antisemitisme, dat de vorm van een bewuste nationale politiek aannam en door de staat werd aangesticht en bevorderd. Binnen drie dagen rookten in heel West-Rusland, van de Zwarte Zee tot de Oostzee, de ruïnes van de joodse huizen. Van Warschau via Kiev tot Odessa en in 160 kleine dorpen barstte er over de joden een wreedheid los op een schaal en in een mate die sinds de Middeleeuwen niet meer was vertoond. Hitler voegde er de gaskamer en het concentratiekamp aan toe, maar verder vond hij niets uit.'

In het Russische rijk was het contrast tussen hoop en werkelijkheid zo groot dat in 1881 een nieuwe exodus op gang kwam, die honderdduizenden joden op de vlucht deed slaan. Nog vóór de eeuwwisseling zouden naar schatting een miljoen Russische en Oost-Europese joden het tsarenrijk verlaten. Van 1900 tot 1914, na nieuwe pogroms in 1903 in Moldavië en in 1905 in Moldavië, de Oekraïne en Wit-Rusland, volgden er nogmaals één miljoen. Het gros van de nieuwe landverhuizers trok naar Engeland, Canada en de Verenigde Staten. Daarmee groeide het aantal joodse immigranten in de Verenigde Staten van een kwart miljoen in 1880 tot 2,3 miljoen in 1929, aldus Potok. 71 procent ervan kwam uit Rusland. In dezelfde periode (1881-1914) vestigden zich circa 300.000 joods-Russische vluchtelingen in Engeland, meer dan er ooit op de Britse eilanden woon-

den. Omdat Groot-Brittannië in 1917 Palestina van de Turken bevrijdde, wordt hen een grote politieke rol toegeschreven in de ontwikkeling van het zionisme.

In het Russische rijk zelf lag het geboortecijfer onder de joden ondanks de vervolgingen in de 19de eeuw zo hoog dat de gevolgen van de massale emigratie van de joden er nauwelijks werden gevoeld. Van de 10 miljoen Europese joden in 1914 woonden er ondanks de landverhuizing nog 6 tot 7 miljoen in het toenmalige Russische rijk. Dat aantal werd pas gereduceerd door de wederopstanding van Polen en de Baltische staten in 1918. Van een joodse Verlichting was in 1914 in dat rijk nog nauwelijks sprake. De joden die in het Russische rijk achterbleven, bekenden zich massaal tot de uitersten. Of ze kozen voor de ultra-orthodoxe chassidim, óf voor de Russische bolsjewieken en de wereldrevolutie. Het joods-Russische middenveld werd door de pogroms uiteengeslagen.

De vertraagde emancipatie in het Westen

In de eerste helft van de 19de eeuw verging het de joden in het verlichte Westen nauwelijks beter dan in het Oosten. Ook in het Westen werd de nederlaag van Napoleon gevolgd door een aanmerkelijk vertraagde emancipatie van de joden. Frankrijk en België bleven voorlopers. In Frankrijk bleef in grote lijnen de emancipatiewet van 1791 van kracht. In België zorgde de liberale grondwet van 1831 voor de gelijkberechtiging van de joden, al ging het in die jaren slechts om een bijzonder kleine minderheid.

Elders in Europa moesten de joden echter op de 'burgerlijke' revolutie van 1848 wachten, het jaar van hun gelijkberechtiging in Nederland. Eveneens in 1848 volgde de formele emancipatie van de joden in Pruisen, in 1849 in Denemarken, in 1858 in Engeland, in 1867 in Oostenrijk-Hongarije, in 1870 in Italië en Zweden, in 1871 in het nieuwe Duitsland en in 1874 in Zwitserland. In Spanje, waar vrijwel geen joden meer woonden, werd in 1858 de uitwijzing van de joden – uit 1492 – herroepen. In Portugal volgde de gelijkberechtiging pas in 1910.

Formeel hield de gelijkberechtiging in dat alle burgers voor de wet gelijk gesteld werden en dat 'het genot van de burgerlijke en staatsburgerlijke rechten onafhankelijk gemaakt werd van iemands religieuze belijdenis of van diens lidmaatschap van welk godsdienstige genootschap ook,' aldus de Pruisische Nationale Vergadering van 1848. Die verklaring was toonaangevend voor de verdere ontwikkeling van de joodse kwestie in Duitsland en Oostenrijk. Zo gaf de nieuwe grondwet van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie op 21 december 1867 'alle onderdanen zonder aanzien van nationaliteit en geloof' het volle burgerrecht. Anderhalf jaar later, op 3 juli 1869, ondertekenden de Pruisische koning en toekomstige Duitse keizer Willem I en bondskanselier Bismarck in Berlijn de zogenaamde

tolerantiewet, waarmee 'alle nog bestaande en uit de verscheidenheid van godsdienstige overtuigingen stammende beperkingen van de burgerlijke en staatsburgerlijke rechten worden opgeheven.' Willem en Bismarck waren op dat moment de leiders van de Noord-Duitse Bond. In 1871, na de Frans-Duitse oorlog en het uitroepen van het keizerrijk, werd de emancipatiewet van 1869 in heel Duitsland van toepassing verklaard.

Wie in 1871 dacht dat hiermee eindelijk een tijdperk van rust was aanbroken voor de joden in Oostenrijk-Hongarije en het Duitse rijk, dat op dat moment naast Rusland heer en meester was over een groot aantal joden in Polen en Centraal-Europa, kwam bedrogen uit. Al in de jaren 1871-1874 trok de Berlijnse historicus Heinrich von Treitschke (1834-1896) fel van leer tegen de joden, die hij de dragers noemde van 'de zo gehate democratische idee' en de raddraaiers van de sociaal-democratie, 'die beestachtige beweging van het gepeupel, die het door God gewilde Duits-christelijke concept van heren en onderdanen dwarsboomde.' Treitschke richtte zijn giftigste pijlen op de Duits-joodse historicus Heinrich Grätz, die aan het joods-theologisch seminarie in Breslau werkte en de schrijver was van de beroemdste geschiedenis van de joden uit de 19de eeuw, de elfdelige *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*. Treitschke beschouwde het jodendom zelfs als 'een belediging van het christendom.' Zijn beroemdste uitspraak, uit 1879, was koren op de molen van de latere nazi's: *Die Juden sind unser Unglück*.

Veel invloed op het verzet tegen de joodse emancipatie in het Duitse rijk had de beroemde Duitse componist Richard Wagner (1813-1883), onder meer met zijn geschrift over het jodendom in de muziek, *Das Judentum in der Musik* (1851). Volgens Friedländer was het Wagner die de Duitsers het eerst opriep 'de joodse geest' in een mystieke zuivering te vernietigen en op die manier bij te dragen tot een wedergeboorte van 'een geheiligd Germaans christendom'. Het was Wagner die de tegenstelling tussen het jodendom en het Germanendom tot 'het centrale thema van de wereld-geschiedenis' verhief.

Dat deed ook zijn bizarre schoonzoon, getrouwd met zijn dochter Eva, Houston Stewart Chamberlain (1855-1927). Chamberlain werd in Portsmouth geboren als zoon van een Engelse admiraal en neef van veldmaarschalk Sir Neville Chamberlain. Opgevoed in Parijs en Genève onder een Pruisische *tutor*, kwam hij in de ban van grote Duitse dichters en filosofen als Goethe, Fichte, Hegel, Nietzsche en Wagner. Hij ontmoette Wagner – 'de zon van zijn leven' – het eerst in 1882. In dat jaar vestigde Chamberlain zich in Duitsland, waar hij een grote bewondering opvatte voor keizer Willem II. Hoewel hij in 1889, Hitlers geboortejaar, tijdelijk naar Wenen verhuisde, werd hij een Duitser in hart en nieren.

In Wenen publiceerde Chamberlain in 1899 zijn belangrijkste boek, de *Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts* ('De fundamenten van de 19de eeuw'). Het is een uitvoerige verheerlijking – 1200 bladzijden lang – van

‘de Teutoonse versus de joodse cultuur,’ en een cultuurgeschiedenis die hij voorstelt als een permanente strijd van ‘de deugdzame Ariër’ tegen ‘de verderfelijke Semiet.’ Hitlers biografen getuigen dat de latere *Führer* Chamberlains boek heeft verslonden. In 1916 werd Chamberlain als Duitser genaturaliseerd. Van 1909 tot 1927 woonde hij in Bayreuth, het mekka van Wagner, waar Hitler hem in 1923 persoonlijk opzoekt. Hitler huldigde Chamberlain als ‘de grootste profeet van de 19de eeuw’ en zelfs als ‘een messias.’

Ondanks die westerse onweerswolken aan de hemel van de joodse emancipatie bleef het voorlopig een kwestie van woorden, zelden van daden. In tegenstelling tot de pogroms in het Russische rijk leek de emancipatie van de joden in de tweede helft van de 19de eeuw in het Westen sterker dan zijn tegenstanders. Wat de Duitstalige wereld betreft, rommelde het echter in de miljoenenstad Wenen, vooral onder de antisemitische burgemeester Karl Lueger, burgemeester van 1897 tot 1911. Die maakte het zo bont dat de keizer tot drie keer toe weigerde zijn benoeming als burgemeester te bekrachtigen. Wenen was in Luegers tijd een van de grootste joodse steden ter wereld, al bleef het aantal joden beperkt tot tien procent van de bevolking. Maar ook daar zou Luegers tijd onopgemerkt zijn voorbijgegaan, als de jonge Hitler niet uitgerekend in die jaren (1907-1913) in Wenen had gewoond. Hitler zou Lueger in *Mein Kampf* ‘de waarlijk geniale’ en ‘grootste Duitse burgemeester aller tijden’ noemen.

De belangrijkste tegenstanders van Luegers Christelijk-Sociale Partij waren de sociaal-democraten. Voor de conservatieve partijen was er overigens geen verschil tussen joden en democraten. Dat bleek in 1912 zelfs bij parlamentsverkiezingen in Duitsland, toen de SPD zoveel zetels won in de Rijksdag – van 53 naar 110 – dat de conservatieve partijen spraken van *Judenwahlen*: joodse verkiezingen. In dezelfde geest werd ook de latere Weimarrepubliek wel eens ‘een joodse republiek’ genoemd, in een tijd dat ‘de joodse bolsjewieken’ vanuit Rusland hun aanval op ‘het christelijke Westen’ leken in te zetten. Op de joodse emancipatie in het Westen had die anti-joodse stemming tot vóór de dramatische ontknoping van de Eerste Wereldoorlog – dramatisch althans voor Duitsland en Oostenrijk – weinig invloed. Toch werden in die periode de kiemen gelegd voor de nazi-storm die in de jaren dertig in Europa zou opsteken.

De Dreyfus-affaire

Dat er een nazi-storm op til was, bleek wonderlijk genoeg niet onmiddellijk in Duitsland, maar wel in het revolutionaire en joodvriendelijke Frankrijk, het land met de eerste emancipatiewet en het vaderland van de napoleontische oorlogen, die zoveel joden uit hun getto’s en sjetlts bevrijd hadden. Dat in Frankrijk en bijvoorbeeld niet in Duitsland of Oostenrijk in de jaren

1890 de anti-joodse sentimenten het hoogst zouden oplaaien, heeft heel Europa verbaasd. Het heeft de joden er meer dan ooit van overtuigd dat ze in geen enkel Europees land veilig waren en dat de emancipatie niet betekende dat er nieuwe vervolgingen konden optreden. Als hen zelfs in Frankrijk kon overkomen wat er met Alfred Dreyfus gebeurde, was hun hele emancipatie een doodgeboren kind en de zo geroemde assimilatie altijd voorlopig en voor herziening vatbaar.

Op zich was de zaak-Dreyfus een zuiver persoonlijke aangelegenheid. Alfred Dreyfus (1859-1935) was een Franse legerofficier, geboren als zoon van een joodse textielondernemer in de Elzas. Na zijn studies aan de *Polytechnique* begon hij een militaire loopbaan. In 1889 werd hij tot kapitein bevorderd. Op basis van 'aanwijzingen dat door een artillerieofficier van de generale staf militaire geheimen aan Duitsland waren verraden' werd hij in de herfst van 1894 gearresteerd, berecht en achter gesloten deuren door de krijgsraad tot levenslange opsluiting veroordeeld. Onvergetelijk bleef zijn publieke degradatie, op 5 januari 1895 op de binnenplaats van de Militaire School. Omdat hij weigerde te bekennen, werd bevel gegeven hem over te brengen naar het Duivelseiland, één van de drie Franse verbanningseilanden vóór de kust van Zuid-Amerika – een kale rots, vijfhonderd meter breed, 3,5 kilometer lang – waar de zwaarste misdadigers werden opgesloten. Bovendien werden bij aankomst van Dreyfus, in het voorjaar van 1895, alle gevangenen op het Duivelseiland overgeplaatst, zodat hij er de enige gevangene bleef.

De beroering die de zaak-Dreyfus in 1895 in Frankrijk heeft gewekt, is nauwelijks te beschrijven. Feit is dat 'de daarop volgende drie jaren,' aldus Tuchman, 'gekenmerkt werden door enorme krachtsinspanningen, zowel om de waarheid te ontdekken, als om die verborgen te houden.' In anti-joodse kringen was men overtuigd van zijn schuld, het republikeinse Frankrijk vroeg een herziening van het proces, de regering hield zich aanvankelijk afzijdig, de hogere legerleiding twijfelde. In het licht van de nationalistische revanche, opgeroepen door de zware Franse nederlaag tegen Duitsland in de Frans-Duitse oorlog van 1870, lag een herziening van het proces echter niet voor de hand. Dat heeft de zaak-Dreyfus nog verdiept, tot het de grootste splijtzwam werd die het republikeinse Frankrijk ooit parten speelde.

De zaak-Dreyfus onthulde vooral, voor wie dat nog niet beseftte, hoe sterk de anti-joodse en tegelijk antirepublikeinse gevoelens in Frankrijk nog waren. Die werden in die dagen het sterkst verwoord door de schrijver van *La France Juive* (1886), tevens de uitgever van *La Libre Parole* (1892), Edouard Drumont, die Dreyfus 'een Duitse jood' noemde. Drumont (1844-1917) trok het felst van leer tegen 'de Rothschilds' en 'de joodse financiële machten' en liet in de Dreyfus-jaren geen dag voorbijgaan zonder oproep 'om joodse officieren uit het leger te verdrijven.' Hoewel *La France Juive* tijdelijk werd verboden, zou het boek honderd keer worden herdrukt,

terwijl *La Libre Parole* een haatcampagne tegen de joden maar ook tegen de republiek voerde die in het postrevolutionaire Frankrijk niet meer voor mogelijk werd gehouden.

Gelukkig voor de joden en de republikeinen in Frankrijk waren Drumonts vijanden van hetzelfde kaliber. Grote verdedigers van Dreyfus waren onder meer de republikeinse staatsman George Clemenceau, uitgever van *La Justice* en *l'Aurore*, en de latere leider van de Franse socialisten Jean Jaurès. 'Zodra het recht van één individu wordt verkracht, komt het recht van allen in gevaar,' donderde Clemenceau, die kon schrijven, vechten en brullen als een leeuw en die in drie jaar tijd wel vijfhonderd artikelen aan de zaak-Dreyfus wijdde. In 1906 werd Clemenceau voor een eerste keer premier, in 1917 – in het heetst van de Eerste Wereldoorlog – voor de tweede keer. Op dat moment was Jaurès er al niet meer bij. Die werd op de allereerste dag van de Eerste Wereldoorlog om zijn pacifistische opvattingen in Parijs vermoord.

De scherpste verdediging van Dreyfus kwam evenwel niet van Clemenceau maar van de Franse schrijver Emile Zola, in de vorm van een Open Brief aan de Franse president in Clemenceau's lijfblad *l'Aurore*. De Open Brief van 13 januari 1898 onder de niet mis te verstane titel *J'accuse* sloeg in Frankrijk in als een bom. Weliswaar werd Zola om zijn beschuldigingen op zijn beurt voor de rechter gesleept en in februari 1898 tot een jaar gevangenis en een geldboete veroordeeld, maar nauwelijks een jaar later, in 1899, werd de rechtszaak-Dreyfus onder massale binnenlandse en buitenlandse belangstelling met succes heropend. Er werd zelfs een kruiser op uitgestuurd om hem van het Duivelseiland terug te halen. Omdat deze keer 'verzachtende omstandigheden' in acht werden genomen, werd Dreyfus slechts tot tien jaar gevangenschap veroordeeld. Nog in hetzelfde jaar werd de veroordeelde door de Franse president Loubet begenadigd en was hij weer een vrij man. Zeven jaar later, nadat het belastend materiaal als een vervalsing werd ontmaskerd, werd Dreyfus door het Hof van Cassatie formeel in ere hersteld en weer in het leger opgenomen, waarbij hij prompt tot majoor werd bevorderd. In de Eerste Wereldoorlog werd de gepensioneerde Dreyfus nog tot luitenant benoemd.

Daarmee verdween niet de grote breuk die de zaak-Dreyfus in Frankrijk had blootgelegd. 'Verscheurd door morele hartstochten die de oude wonden weer openden, die de maatschappij in twee kampen verdeelden en alle gedachten en alle energie verslonden, dook Frankrijk onder in een van de grote emotionele stormen uit zijn geschiedenis,' schrijft Tuchman. 'De zaak zou zelfs de engelen in twee kampen hebben verdeeld. Beide partijen vochten voor een idee, voor hún opvatting van Frankrijk, enerzijds het Frankrijk van 1789, anderzijds de contra-revolutie. De ene partij vocht voor de laatste kans om de progressieve tendensen tegen te houden en de oude waarden te herstellen, de andere wilde de eer van de republiek herstellen en deze redden uit de klauwen van de reactie.'

'De ene partij streed voor een nieuwe behandeling van de zaak, de andere wilde dit voorkomen. Omdat de regering zwak was, zette die zijn volle gewicht in aan de kant van wat in feite zijn belagers waren, om de oorspronkelijke uitspraak van de krijgsraad te steunen. Dit was geen stabiele, gerespecteerde, stevig verankerde regering, zoals de Engelse, maar een onzeker bewind, dat slechts weinig vertrouwen genoot en voortdurend werd opgejaagd en in de verdediging gedrongen. Sinds 1789 was de republiek tweemaal ten onder gegaan. Toen in 1871 de Derde Republiek werd geboren, was Frankrijk opgeleefd en opgebloeid en had het kans gezien een wereldrijk te stichten. Maar in het politieke leven kende het land geen rust en geen eenheid. Voortdurend werd de natie door tweestrijd verscheurd. Aan de ene kant stonden de nooit helemaal overwonnen krachten van het Ancien Régime en het Tweede Keizerrijk, aan de andere kant die van de vooruitgang en het nieuwe Frankrijk.'

Finkielkraut zegt het nog krasser: dat 'nooit eerder de beide visies op de natie, op de mens, op de cultuur, die sinds de Franse Revolutie het Europese bewustzijn verdeeld hielden, zo helder tegenover elkaar stonden. Nooit eerder was op zo fundamentele wijze de vraag aan de orde of er een einde moest komen aan de eeuw der Verlichting. Met de rehabilitatie van Dreyfus beantwoordde Frankrijk die vraag ontkennend. Op het laatste moment gaf het land toch de voorkeur aan de definitie van de samenleving als contract boven de theorie van de collectieve ziel. Maar het was een twijfelachtige overwinning.'

Eén van de buitenlandse getuigen van de Dreyfus-ramp, maar nog niet van de overwinning, was de nauwelijks bekende Weense journalist Theodor Herzl, in 1894-1895 de Parijse correspondent van de liberale Weense *Neue Freie Presse*. Het was Herzls 'brandende braambos' dat de seculiere en areligieuze jood op slag tot het zionisme bekeerde. Het geschreeuw van het gepeupel – 'dood aan de joden' – is Herzl nooit vergeten. Nauwelijks een jaar na de uitbarsting van de Dreyfus-affaire schreef hij, in 1896 terug in Wenen, zijn antwoord op de joodse kwestie, *Der Judenstaat*. Dat antwoord was even vurig als *J'accuse* van Zola, maar op een heel ander doel gericht: de heroprichting van een joodse staat, bij voorkeur in Palestina.

De altijd bedreigde joodse identiteit

Eigenaardig genoeg werden de joden zich pas in de 19de eeuw van 'hun joodse identiteit' bewust. Tot dan toe leefden ze in vrijwel geïsoleerde gemeenschappen en waren ze veelal vervolgd en gediscrimineerd, maar van een onberispelijke herkenbaarheid. Je had sefardische en asjkenazische joden, talmoedjoden en kabbalisten, joden in getto's en joden in de sjtetls, naast enkele duizenden joden in Safed, Tiberias, Jeruzalem en Hebron. Wat ze gemeenschappelijk hadden – de thora, de talmoed en de zohar

– was echter veel sterker dan wat hen van elkaar kon onderscheiden. Overall vormden ze een herkenbare minderheid die door de meerderheid op afstand werd gehouden. In die omstandigheden kon van vermenging geen sprake zijn en vormde de joodse identiteit voor vriend noch vijand enig probleem.

Dat was de revolutionaire vernieuwing die door de Verlichting werd ingeluid. Voor de eerste keer in de wereldgeschiedenis speelden moraal en religie geen rol meer in het publieke leven. In positieve zin heeft de Verlichting de joden op ongekende schaal bevrijd. Wat Sachs onvoldoende waardeert, is dat die Verlichting zich trouwens op joodse fundamenteën kon beroepen. Het individuele en het universele waren uitgesproken joodse categorieën voordat de Verlichting ze tot de hoekstenen van de moderniteit zou maken. De keerzijde is dat de Verlichting principieel de joodse gemeenschappen heeft opgeheven. Door de joden ‘alles te geven als individu, niets als natie’ hebben de Verlichting en de Franse Revolutie de joden als enkelingen bevrijd, maar als gemeenschap ontbonden.

Die ontwikkeling vormde niet alleen de basis van het moderne onderscheid tussen reformjoden, conservatieve joden, orthodoxe en ultra-orthodoxe joden, en alle variaties daartussen. Ze heeft veel joden in een onpeilbare identiteitscrisis gestort en hen voor het eerst met de vraag geconfronteerd wat nu eigenlijk een jood is. Het antwoord op die vraag is minder belangrijk dan de vraag zelf. Het is die vraag die talrijke joden heeft ontworteld, terwijl het antwoord alle richtingen uitwees, zonder dat de vraag ooit op afdoende wijze kon worden beantwoord.

Drie Europese voorbeelden kunnen volstaan om de joodse ontworteling in de eerste helft van de twintigste eeuw, nog vóór de holocaust, te meten. Franz Kafka (1883-1924) was een Tsjechische jood, geboren en getogen in een Duitstalige familie in Praag. Marcel Proust (1871-1922) was een Frans-joodse schrijver, geboren in Parijs, Stefan Zweig (1881-1942) een Oostenrijkse jood, opgegroeid in Wenen. Alle drie groeiden ze op in het laatste kwartaal van de 19de eeuw en domineerden ze het eerste kwartaal van de 20ste eeuw.

Kafka studeerde rechten en werkte voor een verzekeringsmaatschappij in Praag. In 1922, op zijn 39ste, werd hij om gezondheidsredenen gepensioneerd. Al op 3 juni 1924 stierf hij aan de gevolgen van tbc. In zijn onvergetelijke boeken – *Het Vonnis*, *De gedaanteverwisseling*, *In de strafkolonie*, *Het Proces* en *Het Slot* – riep hij een wereld op die tegelijkertijd vertrouwd is en vreemd, absurd en toch logisch – kortom de wereld van de kabbala in een modern labyrint. Ten gronde was het echter een wereld zonder heil. Kafka's diepste ervaring was dat het Absolute bestaat, maar – helaas – niet in overeenstemming is te brengen met het menselijk leven. Voor Max Brod, vriend en uitgever van Kafka, was God in de romans en verhalen van Kafka eindeloos ver van de mens verwijderd. Volgens Steiner was zijn wereld de revanche van ‘de dode God.’ Want ‘deze dood ontnam hem

niet alle macht, ook niet zijn oneindige autoriteit, noch zijn onfeilbaarheid. Dood was hij vreselijker en onkwetsbaarder dan ooit, in een strijd waarin er geen mogelijkheid meer bestaat om te winnen.'

Marcel Proust werd bekend door zijn meesterwerk in vijftien delen, *A la recherche du temps perdu*, dat werd gepubliceerd in de jaren 1910-1922. Via de herinnering wilde Proust een voorbij verleden oproepen, dat in het schrijven herinneringen oproept aan een zuivere tijd – *le temps pur* – of de absolute tijdeloosheid. Rond het personage van Marcel, een getransponeerd alter ego, beschreef ook Proust een maatschappij in ontbinding. Alleen de kunst kon iets daarvan bestendigen. Aanvankelijk vond Proust voor zijn werk geen belangstelling. Het eerste deel van zijn *A la recherche* moest hij in 1913 op eigen kosten laten drukken. In 1919, na de alles vernietigende Eerste Wereldoorlog, kreeg hij de Goncourtprijs voor zijn werk. Kenners noemen *A la recherche* de 'Franse *Ulysses*' en één van de grondleggers van de moderne roman. 1922 was overigens ook het jaar van de meest bekende 'Ierse jood' Leopold Bloom, een creatie van James Joyce in zijn bekende *Ulysses*. Ook Bloom zwierf tussen het seculiere niet-jood-zijn, waarvoor hij dacht te kunnen kiezen, en zijn joodse identiteit, waaraan de katholieke of protestantse Ieren hem voortdurend herinnerden.

De Weense jood Stefan Zweig was tegelijk dichter, criticus, historicus, en vertaler, en noemde zichzelf 'bemiddelaar tussen mensen en naties.' In de Eerste Wereldoorlog werkte hij als vrijwilliger in het *Kriegspressesquartier*, dat centraal staat in zijn anti-oorlogsdrama *Jeremias*, dat hij naderhand in Zürich publiceerde. Van 1919 tot 1934 woonde hij als correspondent van de Weense *Neue Freie Presse* in Salzburg. Daar schreef hij bestsellers als *Der Kampf mit dem Dämon* en *Sternsunden der Menschheit*. In 1940 vluchtte hij voor de nazi's naar New York en van daaruit naar Argentinië, Paraguay en Brazilië, waar hij op 23 februari 1942 met zijn vrouw zelfmoord pleegde. Postuum verscheen in 1942 zijn autobiografie met de proustiaanse titel *Die Welt von gestern*. Zweig was de innerlijk gebroken jood, die nog voor de holocaust was 'bezwegen onder de vernietiging van het Europa van de geest,' schrijft Steiner. 'Vanaf het begin was Europa voor hem een culturele éénheid die alle talen en nationale grenzen overschreed. In die zin was hij de eerste Europeaan. In de ruïnes van het Oostenrijkse keizerrijk droomde hij van het rijk van de geest, gebaseerd op de spirituele eenheid van Europa.' Zweig was de profeet van het joodse universalisme, dat hij beschouwde als de motor van de ware vrijheid in de wereld. Toen die vrijheid door de nazi's zo brutaal aan banden werd gelegd, bleef hem geen andere vrijheid over dan die van de zelfdoding.

Het waren de jaren waarin de Beierse schrijver Gustav Meyrinck, die vele jaren in Praag verbleef, de golem deed herleven (1915). Dat was een schepping van de Praagse rabbijn Juda Löw – de grote *maharal* – die in de 16de eeuw deze levend lijkende robot van klei en leem schiep om met behulp van de magische krachten van de kabbala de joodse gemeenschap

te dienen en tegen zijn belagers in bescherming te nemen. De golem heeft de Praagse joodse gemeenschap in de 16de eeuw evenmin kunnen redden als de Europese joden in de 20ste eeuw. Het was geen schepping van hoop maar van wanhoop. Joodse tijdgenoten van Kafka, Proust en Zweig voelden wel degelijk aan wat de Europese joden in de twintigste eeuw boven het hoofd hing.

Napoleon in het Midden-Oosten

Niet alleen heeft de Franse Revolutie veel Europese joden van hun eeuwenoude kluisters bevrijd. Cruciaal voor de verdere politieke geschiedenis van de joden was eveneens dat Napoleon in de jaren 1798-1799 het Midden-Oosten binnenviel en Caïro en Jaffa veroverde, maar op 20 mei 1799 voor de muren van Akko – *Saint-Jean d'Acre* – door een Brits-Turks leger werd verslagen. Het was Napoleons eerste nederlaag: 'Bij Akko heb ik mijn bestemming gemist.' Toch blijft Napoleon de eerste Europese veroveraar sinds het einde van de kruistochten in 1290 die in het Midden-Oosten weer een voet aan de grond zette. Bovendien konden de gevolgen van dit napoleontische avontuur niet meer worden uitgewist.

Napoleon heeft de Turks-Osmaanse voogdij over het Midden-Oosten het eerst verbroken. In Egypte bracht de Franse interventie een eerste moderne heerser aan de macht – de Albanees-Turkse pasja Mohammed Ali – die het Midden-Oosten uit zijn eeuwenoude lethargie wakker zou schudden. Het leger van Mohammed Ali, die als onderkoning van de sultan in Egypte aan de macht was van 1805 tot 1848, werd door Franse instructeurs getraind. Van 1831 tot 1840 veroverde Mohammed zelfs Palestina, Libanon en Syrië. Volgens Karen Armstrong waren het de negen jaren waarin Jeruzalem door Mohammed Ali werd beheerst die de stad het meest hebben veranderd en voor een nieuwe tijd hebben ontsloten. Onder Mohammed kregen de 'beschermden minderheden' – joden en christenen – er volledige rechtsgelijkheid en persoonlijke veiligheid voor wat betreft hun leven en hun eigendommen. Ook werden joden en christenen in de *majlis* van Jeruzalem vertegenwoordigd, een raadgevend orgaan dat de gouverneur moest adviseren, en mochten de joden er hun synagogen herbouwen.

Nog dramatischer was dat Napoleon vanuit Jaffa – dichtbij het latere Tel Aviv – de joden 'de rechtmatige erfgenamen van Palestina' noemde. Nadat hij bij de berg Tabor een Turks leger uit Damascus versloeg, liet de Corsicaan zelfs een proclamatie uitvaardigen waarin hij alle joden 'uit Azië en Afrika' uitnodigde om 'het oude Jeruzalem te herstellen.' Dat is geen jood ontgaan. 'Israëlieten, sta op!' zou Napoleon volgens Tuchman op 19 april 1799 bij de berg Tabor hebben uitgeroepen. 'Gij ballingen, sta op! Haast u! Nu is het ogenblik daar, dat misschien in geen duizenden jaren

weerkomt, om het herstel van uw burgerrechten tussen de volkeren van het universum op te eisen, die u op schandelijke wijze duizenden jaren werden onthouden, om uw politieke bestaansrecht als natie tussen de naties op te eisen, en het onbepaalde, natuurlijke recht om in het openbaar en voor altijd Jehovah in overeenstemming met uw geloof te aanbidden.' Volgens Tuchman riep Napoleon alle joden op zich daartoe onder zijn vlag te scharen. Hij bood hun de 'waarborg en steun' van de Franse natie bij het herwinnen van hun vaderland en bij 'het handhaven van hun zelfstandigheid tegen alle binnendringers.'

Tegelijk baande Napoleon de weg voor de Britse terugkeer naar het Midden-Oosten, meer dan zes eeuwen nadat de Engelse koning Richard Leeuwenhart bijna Jeruzalem heroverde, maar zich tussen Jaffa en Jeruzalem moest terugtrekken. Zo schreef de Britse minister van Buitenlandse Zaken Lord Palmerston al op 11 augustus 1840 in een brief aan zijn ambassadeur in Constantinopel dat 'het voor de sultan duidelijk van belang zou zijn de (Europese) joden aan te moedigen terug te keren en zich in Palestina te vestigen.' Palmerston verwees hierbij naar de rijkdom die de joden mee zouden brengen en naar de rem die ze zouden vormen op toekomstige kwade plannen van Mohammed Ali of zijn opvolgers.

Nauwelijks een week later, op 17 augustus 1840, lanceerde de Londense *Times* een plan van Anthony Ashley Cooper, de latere Lord Shaftesbury, voor 'een anglicaans Israël dat door het protestantse Engeland zou worden hersteld.' Terwijl Palmerston politieke motieven had, ging Shaftesbury in de puriteinse tradities de religieuze en filantropische toer op. Barbara Tuchman noemt Shaftesbury, die werd geobsedeerd door de bijbel en door het Oude Testament, 'de invloedrijkste niet-politieke figuur van het Victoriaanse tijdperk.'

De grote beschermer van de joden in Palestina was op dat moment de Britse financier en filantroop Sir Moses Montefiore (1784-1885), volgens Tuchman een gelovige jood van de meest orthodoxe soort die geloofde in het letterlijke herstel van de joodse staat en die daarvoor al in de jaren 1830 onderhandelingen aanknoopte met Mohammed Ali. Als financieel adviseur van koningin Victoria wijdde Montefiore zich tevens aan de politieke en burgerlijke emancipatie van de joden in Engeland. In 1855 stichtte hij een hospitaal en een meisjesschool in Jeruzalem. Zelf reisde de meest bekende Britse jood van de 19de eeuw wel tien keer naar het Midden-Oosten, de laatste keer toen hij al negentig was. De echte opkomst van het zionisme heeft 'de oude prins van Israël' niet meer meegemaakt, maar hij was er onmiskenbaar de meest duidelijke politieke voorloper van.

Ook al kon Napoleon het Midden-Oosten niet veroveren, hij luidde wel de eeuw in waarin de Europese mogendheden er tijdelijk in zouden slagen de Arabische en islamitische wereld te beheersen. Meteen begon de eeuw van de grootste Arabische en islamitische vernederingen sinds mensenheugenis. In 1830 stuurde Frankrijk daartoe een expeditieleger

naar Algerije, het eerste land in Noord-Afrika dat onder Europese voogdij werd geplaatst. In 1882 zou Groot-Brittannië Egypte bezetten. Intussen veroverden de Russen Samarkand en de uitgestrekte islamitische gebiedsdelen in Centraal-Azië en de Kaukasus. Ten slotte zou de Turks-Osmaanse nederlaag in de Eerste Wereldoorlog het hele Midden-Oosten uitleveren aan de Europese grootmachten, en in het bijzonder aan Frankrijk en Groot-Brittannië.

Anderzijds zou juist de Europese penetratie in de Arabische en islamitische wereld in de 19de eeuw aanleiding geven tot een Arabisch-islamitische renaissance, die vanaf het begin twee tendensen vertoonde die elkaar te vuur en te zwaard zouden bestrijden: een seculiere tendens, die de islam-wereld wilde redden door hem grondig te modernizeren en een religieus-fundamentalistische tendens, die het verval van de islam toeschreef aan het tanende geloof en die dus terug wilde naar de bron.

Meteen waren al in de 19de eeuw alle elementen aanwezig die het joods-Arabische conflict in de 20ste eeuw zouden kenmerken. Het napoleontische avontuur, hoe kortstondig ook, had ze beide verwekt: het joodse en het Arabische nationalisme. De kop van jut was het Turkse rijk, dat in de 19de eeuw in een vertraagde beweging ten gunste van Frankrijk en Groot-Brittannië ten onder ging. Toen het Turks-Osmaanse rijk in 1918 krakend in al zijn voegen verdween, zaten Frankrijk en Groot-Brittannië met de brokstukken. Achter hen stonden het joodse en het Arabische nationalisme, die de kaarten in het Midden-Oosten in de 20ste eeuw zo grondig zouden herschikken.

Het aantal joden in Palestina bleef in de 19de eeuw bijzonder beperkt. In het begin van de 19de eeuw leefden er nagenoeg 10.000 joden in Palestina, naast circa 300.000 Palestijnen. In 1880, aan de vooravond van de eerste *aliya* of joodse migrantenstroom richting Palestina, leefden er naar verluidt 24.000 joden onder bijna 600.000 Palestijnen. Het aantal joden op wereldschaal wordt voor het begin van de 19de eeuw geschat op 2,5 miljoen, honderd jaar later op ruim 10 miljoen, waarvan nog 7 miljoen in Europa. Zo lagen de kaarten bij de opmars van het politieke zionisme, waartoe Herzl in 1897 de aanzet had gegeven.

10. HET ZIONISTISCHE WONDER

*De wereld zal bevrijd worden door onze vrijheid,
verrijkt worden door onze rijkdom,
groter worden door onze grootheid.*

Theodor Herzl

Historici vertonen wel eens de neiging een historische ontwikkeling met terugwerkende kracht als onafwendbaar te zien. Dat is ook gebeurd met het zionisme, dat in de tweede helft van de 19de eeuw opkwam als het uitdrukkelijke verlangen naar heroprichting van een joodse staat als het politieke thuisland en het natuurlijke vaderland van alle joden. Het zionisme wordt in die opvatting de joodse variant genoemd van het alom verspreide nationalisme, dat in de 19de eeuw zo opvallend opdook in het streven om voor elk volk een eigen staat te scheppen en de grenzen van volk en staat zo mogelijk te laten samenvallen.

De vooraanstaande joodse historicus Eli Barnavi is van mening dat het joodse nationalisme twee wortels heeft: de oeroude herinnering die de joden hebben aan hun religieuze en politieke identiteit en de geboorte van het Europese nationalisme in de 19de eeuw. Barnavi beseft dat de combinatie van beide wortels paradoxaal is, en dus ook de joodse staat die eruit zou voortvloeien. Want de joodse staat die in 1948 werd opgericht, was nauwelijks de voortzetting van de collectieve joodse herinnering, maar een radicale breuk met de joodse traditie, en volgens Barnavi 'een uitdaging en een revolutie.' De herinnering van de joden aan Israël was immers bij uitstek religieus. Het politieke zionisme daarentegen, een term die pas opdook in de tweede helft van de 19de eeuw, bleef uiteindelijk een lekenbeweging. Het werd uitgedacht door geassimileerde en verlichte intellectuelen en in de praktijk gebracht door sociaal bewogen Oost-Europese emigranten die droomden van een modern en zelfs socialistisch paradijs, niet van het herstel van het oude Israël.

Het idee om alle joden naar Palestina terug te brengen, één van de pijlers van het zionisme, was aan het einde van de 19de eeuw volstrekt onzinnig. De cijfers van de eerste joodse emigrantenstromen in het zionistische tijdperk – 1881-1939 – getuigen van een kleine joodse minderheid die Palestina boven emigratie naar de Verenigde Staten, Canada of Argentinië verkoos. De eerste joodse nederzettingen aan het einde van de 19de eeuw

in Palestina waren trouwens geen succes. Er was een bijzonder harde leertijd nodig voordat de Europese emigranten, die veelal weinig ervaring hadden met het landleven, er een leefbare wereld konden opbouwen.

Dat het zionisme in nauwelijks een halve eeuw kon slagen waar tweeduizend jaar jodendom had gefaald en in 1948 effectief een onafhankelijk Israël kon uitroepen, is dan ook het resultaat van een uitzonderlijke samenloop van omstandigheden, zoals de felle pogroms in het Oosten, de ontvucherende emancipatie van de joden in het Westen, de val en desintegratie van het Turks-Osmaanse rijk, de rol van Engeland, Frankrijk, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie in het Midden-Oosten, en *last but not least* de holocaust, die ook de laatste joodse twijfelaars over de streep trok. Toch lag een gelukkige afloop voor Israël nooit voor de hand. Zelfs in die uitzonderlijke omstandigheden, die werden gedragen door twee wereldoorlogen die ook in het Midden-Oosten diepe sporen trokken, was het voor de joodse gemeenschap in Palestina herhaaldelijk een kwestie van alles of niets. Dat Israël en het zionisme het haalden, blijft een wonder dat door zuiver politieke overwegingen nauwelijks verduidelijkt kan worden.

Arnold Mandel betoogde in de jaren zeventig overigens, niet zonder geldige argumenten, dat het zionisme 'drie keer is mislukt'. Allereerst bleef de gehoopte terugkeer van alle joden naar Israël een vrome zionistische wens, waaraan de joodse meerderheid in de diaspora geen gevolg heeft gegeven. In de tweede plaats heeft het zionisme de joden niet de verhoopte veiligheid gegeven, maar is de fundamentele onveiligheid in Israël groter dan in de diaspora. En ten derde hebben Israël en het zionisme geen betere, rechtvaardigere of vredigere samenleving opgebouwd dan andere volkeren of staten in de wereld. Volgens Mandel waren de eerste joden in het moderne Israël eerder socialisten dan zionisten. Ze hebben althans een seculiere staat gesticht die in veel opzichten nauwelijks van andere staten kan worden onderscheiden.

Mandel trekt uit deze drie mislukkingen de conclusie dat Israël en het zionisme de 'joodse kwestie' geenszins hebben opgelost, maar die in zekere zin hebben verscherpt en zelfs nog hebben gecompliceerd. Toch zegt diezelfde Mandel, een Franse jood, dat hij bij aankomst op de luchthaven van Lod of in de haven van Haifa telkens weer 'een gedaanteverwisseling' ondergaat. 'Het is niet dat ik er de oude mens, uit de Parijse diaspora, onmiddellijk afleg,' schrijft Mandel. 'Maar ik ervaar hem als een mistige onwerkelijkheid, en mijn leven daar als een soort uitvlucht of een voorlopig afwachten. Wat is het verschil tussen hier en daar? In Lod is het die *hierheid* die me overvalt, me doordringt, me overweldigt en die me elke andere plaats als elders doet ervaren. Het is een absurd gevoel, dat ik perplex ben van verrukking en zekerheid omdat dit mijn land is, mijn land.'

Als Mandel gelijk heeft, steunt ook het politieke zionisme op een mystiek en bijna kabbalistisch gevoel, niet op enig rationeel argument.

Natuurlijk was het een soortgelijke vervoering die van vele niet-zionisten bij aankomst in Israël toch zionisten maakte of die bij elke – altijd onverwachte – overwinning in elk Palestijns of Arabisch conflict een euforie opriep die tijdelijk door vrijwel alle joden werd gedeeld. Het is ook dit zionisme dat ‘de zielen verenigt en de harten verwarmt’ en dat Mandel omschrijft als een fysieke en zintuiglijke ervaring die hem als jood in geen ander land of op geen andere plaats ooit overviel. Het is alsof de jood in Israël het land betreedt dat hij in hart en geest nooit heeft verlaten en dat hij bij aankomst of op cruciale momenten onmiddellijk als het zijne herkent en geen dag meer kan vergeten.

Toch zou dit mystieke zionisme in Palestina nooit een schijn van kans hebben gehad zonder de koele, bijzonder rationele en uitgesproken seculiere berekening van het politieke zionisme en zonder de materiële kracht van de Israëliische wapens. Zoals Barnavi opmerkt, stonden aan de wieg van het zionisme oeroude tradities en een ongebroken verlangen naar Israël – ‘volgend jaar in Jeruzalem!’ – maar lag in die wieg een kind van de 19de eeuw, in een zuiver Europese context verwekt en gevoed door de tegengestelde krachten van het romantisch nationalisme en de rationele geest van de Verlichting. Dat nationalisme kon zich geen volk voorstellen ‘zonder land’ en geen land zonder een eigen staat. De geest van de Verlichting maakte er evenwel een democratisch en lange tijd zelfs een socialistisch land van. Die geest verbond Israël niet alleen met alle joden in de diaspora, maar maakte er tegelijk een kopie van de moderne staat van, die wezenlijk geen volkeren en zelfs geen religies erkent, maar in beginsel steunt op vrije en gelijke burgers, ook als dit geen zionisten of zelfs geen joden zijn.

Drie fundamenteën: Hess, Pinsker en Herzl

De vaders van het politieke zionisme waren Mozes Hess, Leon Pinsker en Theodor Herzl. Hess was een Duitse socialist, Pinsker een Russische arts, Herzl een Weense journalist. Het is niet erg waarschijnlijk dat ze elkaar ooit hebben ontmoet. Toen Hess in 1875 overleed, was Herzl pas 15 jaar oud. Pinsker heeft Rusland vrijwel nooit verlaten en werd in het Westen trouwens genegeerd. Bovendien waren het erg verschillende karakters en leefden ze in een heel andere wereld. Pinsker bleef een uitgesproken religieuze jood, Hess een socialistische revolutionair, Herzl een man van de wereld die beter aansluiting vond bij de groten der aarde dan bij het gewone volk, laat staan bij de verarmde *Ostjuden* van Pinsker. Toch speelden ze alle drie een vergelijkbare rol in de opkomst van het zionisme, al was het Herzl die het echte vaderschap mag opeisen.

Het grootste deel van zijn leven was Mozes Hess een Duitse revolutionair en een bondgenoot van Marx en Engels, veelal op de vlucht in

Brussel of Parijs. Pas in zijn laatste levensjaren en onder de indruk van het Italiaanse nationalisme ontdekte hij de nationaliteitenkwestie, die hij ook op de joden van toepassing verklaarde. In 1862 schreef hij zijn meest bekende boek onder de wat vreemde titel *Rom und Jerusalem. Die letzte Nationalitätenfrage* ('Rome en Jeruzalem, de laatste nationaliteitenkwestie'), titel die slechts begrijpelijk is vanuit zijn sympathie voor de Italiaanse eenwording.

In dat boek eiste Hess als een van de eersten de oprichting van een joodse staat in Palestina. 'Met de wedergeboorte van Italië begint de herrijzenis van Juda.' In die jaren zag de revolutionair de samenleving niet meer als het spel van economische krachten en klassen, maar als een strijd van rassen of naties. Aanvankelijk was Hess voor de assimilatie en emancipatie van de joden. Later vond hij dat de joden hun nationale identiteit in ballingschap moesten behouden, maar tegelijk moesten streven naar hun politieke herstel in Palestina. Wel hoopte Hess dat 'een sanhedrin' in Palestina gekozen kon worden dat 'de joodse wet in overeenstemming zou brengen met de noden van de nieuwe samenleving.' Volgens Potok werden van het boek van Hess slechts 200 exemplaren verkocht, maar heeft Herzl het gelezen. Met de essentie van *Rom und Jerusalem* was Herzl het volmondig eens.

Leon Pinsker (1821-1891) was een Russische jood en arts, die werd geboren in het Poolse Tomaszow maar zijn opleiding kreeg aan de universiteiten van Odessa (rechten) en Moskou (geneeskunde). In de jaren tachtig van de 19de eeuw, de jaren van de pogroms, werd hij één van de leiders van de *Hibbat Zion*-beweging, de koepelbeweging van de *Hovevei Zion*-groepen – 'Minnaars van Zion' – die in 1882 onder joodse jongeren in Rusland als paddestoelen uit de grond schoten. Typisch voor *Hibbat Zion* en *Hovevei Zion* was dat zij met financiële steun van de Parijse baron Edmond de Rothschild de eerste joodse nederzettingen in *Eretz Israël* stichtten, vooral rond Jaffa. Het was ook Pinsker die in 1884 op een conferentie in het Poolse Katowice een vereniging voor de kolonisatie van Palestina oprichtte, met hemzelf als voorzitter. Ondanks Turkse tegenwerking telden de *Hovevei*-groepen in 1889 al 22 nederzettingen en vijfduizend kolonisten in Palestina, even verschillend van de Arabische als van de 'autochtone' joodse Palestijnen.

De grootste roem oogstte Pinsker echter met zijn in 1882 verschenen boek met de klinkende titel *Auto-Emanzipation* ('Zelf-emancipatie'), een boek dat hij anoniem en in het Duits in Berlijn liet publiceren. Daarin propageerde hij de Verlichting als antwoord op het joodse lijden, en uitte hij tevens zijn ongeloof in een Europese oplossing van de joodse kwestie. 'Er is een jodenvraagstuk doordat de joden als een afzonderlijke etnische entiteit blijven bestaan die de wereld niet kan assimileren,' vond Pinsker. 'Door de levenden wordt de jood als een dode beschouwd, door de autochtonen als een vreemdeling, door de sedentaire inheemsen als een

clochard, door de welgestelden als een bedelaar, door de armen als een uitbouter, door de patriotten als een vaderlandsloze, en door alle klassen als een verafschuwde concurrent.' Ontgoocheld door het Russische antwoord op de emancipatie, 'die is opgegaan in de rook van de pogroms,' riep Pinsker de joden op 'zichzelf te emanciperen door een eigen land en toevluchtsoord te stichten.' Ondanks zijn onverholven steun voor joodse nederzettingen in Palestina, overleed Pinsker zelf in 1891 in Rusland. Zijn joodse kolonisten in Palestina zijn hem echter nooit vergeten. In 1934 werd zijn stoffelijk overschot naar Israël overgebracht.

En toen kwam Herzl, die door de Dreyfus-affaire in 1895 tot het meest militante zionisme was bekeerd. In 1896 publiceerde hij *Der Judenstaat*. Een jaar later nam hij het initiatief voor het eerste zionistisch congres, in het Zwitserse Bazel. Alsof hij aanvoelde dat hij jong zou sterven – hij zou al in 1904 overlijden, nauwelijks 44 jaar oud – joeg hij zijn stem en zijn geschriften als een wervelvind door de joodse wereld. Nog belangrijker was dat hij tevens over de organisatorische en politieke kwaliteiten beschikte om een eeuwenoud verlangen voor het eerst ook in organisatorische termen te vertalen, en maximaal in te spelen op 'de tekenen des tijds' en er zijn politieke conclusies uit te trekken.

Der Judenstaat was niet meer dan een pamflet, geschreven in vijf dagen. Maar van twee zaken in dit pamflet zou Herzl nooit meer afwijken: dat de joden als volk recht hadden op een eigen staat, en dat die staat uitsluitend in Palestina gesitueerd kon worden. 'Het idee dat ik in dit pamflet heb ontwikkeld is heel oud,' schrijft Herzl, 'het gaat om het herstel van de joodse staat.' Met één woord – 'staat' – baande Herzl zich een weg door een woordenstroom van vijftig jaar. Het boek, eigenlijk een verzoekschrift, werd hetzelfde jaar nog vertaald in het Hebreeuws, Engels, Frans, Russisch en Roemeens. Zoals Pinsker in Odessa, leerde Herzl in Parijs dat het antisemitisme een stabiele en onveranderlijke factor in de samenleving was, die niet door assimilatie of emancipatie werd weggenomen. 'De joden wensten niet te verdwijnen en de niet-joden wensten hen niet in hun midden,' zuchtte Tuchman. Er was slechts één politieke oplossing mogelijk: de stichting van een onafhankelijke joodse staat, liefst in het land Israël, al was in 1896 niet meteen duidelijk hoe die er kon komen.

In die jaren suggereerden diverse mogelijkheden uiteenlopende mogelijkheden om voor 'de joodse kwestie' een territoriale oplossing te vinden. Zo sloot de joodse bankier Maurice de Hirsch, oprichter van de Joodse Koloniseringsbeweging in Parijs, in 1892 met de Russische en Argentijnse regeringen een overeenkomst voor de emigratie van Russische joden naar joodse kolonisatieprojecten in Argentinië. Met de financiële steun van Hirsch werden er daadwerkelijk vele kolonies gesticht. Tussen 1880 en 1914 emigreerden maar liefst 130.000 Europese joden naar Latijns-Amerika, en vooral naar Argentinië, het land dat ook nu nog de grootste joodse gemeenschap van Zuid-Amerika heeft. Het was een tijd van joodse

gauchos en een nieuw Zion in de Argentijnse pampa, waar omstreeks het jaar 1925 meer dan 30.000 joden samen circa 400.000 hectaren bewerkten. Maar een alternatief voor Palestina werd het nooit.

Dat was uiteindelijk nog minder het geval voor de bekende suggestie in 1902 van de toenmalige Britse minister van Koloniën Joseph Chamberlain. Hij bewoog Herzl ertoe zijn inspanningen niet op Palestina maar op Brits Oost-Afrika en met name op het vruchtbare Uganda te richten. Een jaar later, in 1903, werd dat ook het officiële aanbod van de Britse regering en leek zelfs Herzl erin toe te stemmen door het Britse voorstel in de zomer van 1903 op het zesde zionistencongres voor te leggen. Toch zag Herzl het Uganda-voorstel nooit als een duurzame oplossing maar als 'een tijdelijke verblijfplaats voor joodse vluchtelingen.' Het congres stemde er met 295 tegen 177 stemmen mee in, bij 100 onthoudingen. Maar die stemming riep weer zoveel protest op dat weinig joden er echt in geloofden, en een verscheurde Herzl nog het minst van iedereen. Toen Herzl een jaar later overleed, nam hij het ongelukkige Uganda-voorstel mee in zijn graf.

De meest bizarre suggestie voor het vinden van een territoriale oplossing van de joodse kwestie kwam in die jaren van de Duitse oriëntalist Ludwig Schemann, alias Paul de Lagarde (1827-1891), die als eerste voorstelde om 'alle joden' over te brengen naar het eiland Madagascar, het grootste eiland voor de oostkust van Afrika. Volgens de Brusselse hoogleraar Hans Jansen, auteur van de meest uitvoerige studie over dat Madagascarplan, dat later door de nazi's werd overgenomen en een tijdlang ook door Franse, Britse en zelfs Poolse nationalistes werd gekoesterd, werd het Madagascarplan van meet af aan ingegeven door de antisemitische wens om alle joden in volstreekte afzondering 'in quarantaine' te plaatsen en er voor te zorgen dat geen jood nog uit deze gevangenis kon ontsnappen. Ironisch genoeg verijdelde de Tweede Wereldoorlog – gelet op het overwicht van de Britse vloot – de uitvoering van 'het M-plan' door de nazi's. Dat zou Hitler ertoe gebracht hebben voor de joodse kwestie 'een Oost-Europese oplossing' te zoeken.

Het congres-zionisme en de Arabische Renaissance

Herzls belangrijkste bijdrage tot het zionisme waren niet zijn *Judenstaat* en zijn ideeën, maar was zijn politiek-organisatorische vernuft. Zo zocht hij toenadering tot financiers als Hirsch en Rothschild, hoewel Hirsch al in 1896 overleed. Onvermoeibaar reisde Herzl de wereld rond en praatte hij met de Duitse keizer, de pauselijke nuntius, de Britse en Franse leiders, de Turkse regering en de sultan in Constantinopel. Hij kreeg de sultan zo ver dat die hem voor een fikse som geld een groot gebied in Mesopotamië aanbood, maar niet in Palestina. In de herfst van 1898 ontmoette hij zelfs de Duitse keizer Willem II... in een tent buiten Jeruzalem. Maar de wereld

veranderen deed Herzl in hoofdzaak met zijn zionistische congressen, die hem overigens glansrijk zouden overleven.

Het historisch detail wil dat Herzl het eerste zionistische congres in 1897 in het Zwitserse Bazel hield, omdat hij de rabbijnen in Duitsland en Oostenrijk wilde ontwijken, die zijn *Judenstaat* allerminst toegedaan waren. Toch was Bazel een ongekend succes. Er waren 200 afgevaardigden uit vijftien landen. Voor de eerste keer in duizenden jaren waren joden uit de hele wereld vertegenwoordigd: 197 uit alle landen van Europa – onder wie zeventig uit Rusland – maar ook uit de Verenigde Staten en zelfs uit Algerije, jong en oud, orthodox en hervormd, bourgeois en socialist. Onder een witte vlag met twee blauwe banden en de Ster van David zongen ze er voor het eerst de nationale hymne: de *hatikva*, Hebreeuws voor 'hoop'. Vanaf het begin koos het congres voor 'een publiekrechtelijk gewaarborgde woonplaats voor het joodse volk in Palestina.' Er kwam een actiecomité, met zetel in Wenen. Er werd een Zionistische Wereldorganisatie opgericht, de *World Zionist Organization*, als koepel van alle zionistische verenigingen in de wereld. En het congres aanvaardde het programma van de zionistische beweging, Herzls programma. 'In Bazel heb ik de joodse staat gesticht,' mijmerde de zelfverzekerde Herzl enkele jaren later. 'Misschien over vijf jaar, maar zeker over vijftig jaar zal de hele wereld het zien.'

Persoonlijk zou Herzl tussen 1897 en 1903 zes zionistische congressen voorzitten, vijf in Bazel, één in Londen. Op het congres van 1898 waren al 900 lokale zionistische groepen vertegenwoordigd. Het congres van 1899 stond vooral in het licht van Herzls ervaringen in Constantinopel en Jeruzalem. Het congres van 1900 werd beheerst door wrijvingen tussen politieke en religieuze zionisten. Op het vijfde congres, in 1901, werd het Joods Nationaal Fonds opgericht. Dat moest in Palestina gronden aankopen, droogleggen en herbebossen, als 'onvervreembare eigendom van de joden.' In 1882 beschikten vijf kolonies over 2500 hectaren in Palestina. Acht jaar later telde de joodse gemeenschap er al 22 kolonies, goed voor 22.000 hectaren.

Het zesde zionistisch congres, in 1903 in Bazel, was het Uganda-congres. Tijdens dat congres werd besloten om slechts om de twee jaar bijeen te komen. In 1905 vond het congres plaats in Bazel, waar het Uganda-plan definitief werd afgewezen, in 1907 in Den Haag, in 1909 in Hamburg, in 1911 opnieuw in Bazel en in 1913 voor het eerst in Wenen.

Van belang voor de joodse gemeenschap in Palestina was het stijgende aantal joodse immigranten, 25.000 in de eerste *aliya* in de jaren 1882-1903, 35.000 in de tweede *aliya* 1903-1914, zodat het aantal joden in Palestina in 1914 opliep tot nagenoeg 85.000. Bovendien werd in 1907 in Den Haag besloten tot oprichting van het Palestijns Bureau van de Zionistische Organisatie in Jaffa. Dit Bureau was de voorloper van het latere *Jewish Agency for Palestine*, bekend als het Joods Agentschap en opgericht in 1929 als 'de adviserende en coördinerende instantie voor alles wat met de vestiging van

het Joods Nationaal Tehuis en met de belangen van de joodse bevolking te maken heeft.' In samenwerking met een gekozen volksvergadering en een uitvoerende Nationale Raad was het dat Joods Agentschap dat Israël in 1948 naar de onafhankelijkheid zou leiden.

Al met al bleef het aantal joodse kolonisten in Palestina tot 1914 bijzonder beperkt, niet het minst omdat het Turks-Osmaanse rijk de joodse immigranten met lede ogen zag komen en omdat de Palestijnse bevolking in de greep kwam van het Arabisch nationalisme. Dat had het al even moeilijk met de – weliswaar islamitische maar niet-Arabische – Turken als met de joden. Het Arabisch nationalisme dook voor het eerst op in de 18de eeuw op het Arabisch schiereiland, als een *renaissance* die niet alleen het schiereiland, maar de hele Arabische wereld wilde doen herleven. Omdat de grootste tegenstanders van die renaissance de Turken waren, stonden Arabische nationalistes aanvankelijk positief tegenover de Europese mogendheden, die in het opdoeken van het Turks-Osmaanse wereldrijk hun objectieve bondgenoten waren. Dat bondgenootschap zou pas met de oprichting van de joodse staat, in 1948, worden verbroken.

Al in 1904 werd door een christelijke Palestijn in Parijs, Negib Azoury, een *Ligue de la Patrie Arabe* opgericht. Azoury kwam meteen op voor 'een verenigd en onafhankelijk Arabisch koninkrijk van de Middellandse Zee tot de Indische Oceaan.' Nog vóór 1914 ontstonden de eerste Palestijnse groepen en comités als de *Orthodox Renaissance Society* en de militant antizionistische *Ottoman Patriotic Society*, met antizionistische Arabische dagbladen als *al-Quds* in Jeruzalem, *al-Asmai* in Jaffa en *al-Karmil* in Haifa. In 1913 werd in Parijs een eerste Arabisch congres bijeengeroepen, in 1919 gevolgd door een eerste Palestijns Nationaal Congres in Jeruzalem. Vergeleken met het Parijse congres van 1913 – met 387 Arabieren uit het Midden-Oosten, onder wie 130 Arabische Palestijnen – verenigde het Palestijns Nationaal Congres in Jeruzalem hooguit dertig islamitische en christelijke Palestijnen, aldus Tessler. Maar het was het eerste teken van 'een Palestijns nationaal bewustzijn,' al beschouwden de congresgangers Palestina als 'een deel van Arabisch Syrië, waarvan het nooit gescheiden was.'

Dat het zionistische en het Arabisch-Palestijnse nationalisme meteen lijnrecht tegenover elkaar stonden, werd door Europese joden nauwelijks opgemerkt. Over het vroege zionistische denken over de Arabieren in Palestina – waarover de Nederlandse historicus Hoksbergen een verhelderend essay schreef – werd nog betrekkelijk weinig onderzoek verricht. Vast staat echter dat Hess, Herzl en Pinsker uitgesproken Europese joden waren, die nauwelijks leken te beseffen dat Palestina al bewoond *was* en dat geen Arabier of Palestijn de massale immigratie van Europese joden goedschiks zou aanvaarden.

Dat was niet uitsluitend een gevolg van een zuiver joodse vooringenomenheid, noch van een rudimentaire onwetendheid, omdat Hess en

Pinsker nooit een voet in Palestina hadden gezet en Herzl slechts vluchtig en zonder zich rekenschap te geven van wat hij er zag. Belangrijker was dat Herzl en de zijnen *Europese* joden waren, met alle vooroordelen over niet-Europese volkeren van hun Europese tijdgenoten. Voor tijdgenoten van het grootste koloniale imperium uit de wereldgeschiedenis – dat het allergrootst was in het laatste kwartaal van de 19de eeuw en het eerste van de 20ste eeuw – was elk land dat niet onder Europese controle stond en dat niet door Europeanen werd bewoond of beheerst ‘een leeg land’ dat ze naar believen op hun Europese wereldkaart konden zetten. Voor Europese joden verschilde de Arabische bevolking van Palestina nauwelijks van de Indianen onder Amerikaanse of de Afrikanen onder Europese voogdij. Ze waren er wel en mochten er zelfs blijven, voor zover ze onder leiding van Europese kolonisten aansluiting zochten bij de koplopers van de beschaving en bereid waren hen te dienen. Maar ze werden in geen geval als gelijken beschouwd. Daarom bleef ook het zionistische nationalisme een koloniaal project, althans in zijn verhouding tot de Arabische bevolking van Palestina.

‘Dat de aanwezigheid van Arabische inwoners in Palestina moeilijkheden zou kunnen veroorzaken, is blijkbaar geen moment bij Herzl opgekomen,’ schrijft Walter Boers. ‘Naar verluidt merkten Herzl en andere zionistische leiders pas bij een eerste bezoek aan Palestina op dat daar Arabieren woonden.’ De Hongaarse jood Max Nordau, vele jaren Herzls rechterhand in de zionistische beweging, merkte volgens Hoksbergen wel op dat ‘er Arabieren woonden’ maar was met veel zionisten van oordeel dat er in Palestina ‘genoeg land braak lag om er miljoenen *arbeitsfreudiger Siedler* (‘arbeidminnende kolonisten’) te vestigen.’ Een zionist als Yehoshua Radler-Feldmann vond in 1912 zelfs dat ‘er in het land genoeg ruimte was voor vijf miljoen joden en dat de enkele honderdduizenden Arabieren die er al woonden in dat verband geen enkel obstakel vormden,’ aldus Hoksbergen.

Toch konden joden en Arabieren in Palestina in de jaren 1880-1914 – gelet op het beperkt aantal joden (85.000 in 1914) in een land met een overweldigende Arabische meerderheid (ruim 600.000 in 1914) – nog relatief vreedzaam samenleven. Dat was tevens het werk van uitgesproken antizionistische joden als Achad Ha’am, alias Ascher Ginzberg (1856-1927), die zich in de jaren negentig van de 19de eeuw in Palestina vestigde, maar die uitsluitend oog had voor ‘de geestelijke en heilshistorische zending’ van het zionisme. Weliswaar zag Ha’am Palestina als een cultureel en religieus centrum en zelfs als zijn vaderland, maar nooit als een joodse staat. Volgens Rodinson was Ha’am de eerste *zionist* met aandacht voor de Palestijnen.

Een vroege voorvechter voor een joods-Arabische dialoog en voor een politieke confederatie van ‘twee naties in één staat’ was ook Martin Buber. Net als Achad Ha’am vocht Buber, in 1901 uitgever van het zionistisch

weekblad van Herzl, *Die Welt*, voor een geestelijke vernieuwing van het jodendom, en stond hij gaandeweg bijzonder kritisch tegenover het joodse nationalisme en meer nog tegenover het politieke zionisme van Herzl. Pas in 1938, bij de *Anschluss* van zijn Oostenrijkse vaderland bij nazi-Duitsland, emigreerde ook Buber naar Palestina, waar hij als filosoof aan de Hebreeuwse universiteit bleef ijveren voor een *binationaal* Palestina.

1917: de eerste mijlpaal

Van groot belang voor de verdere ontwikkeling van het zionisme was dat Herzl na zijn dood in 1904 als voorzitter van de zionistische congressen werd opgevolgd door de uitzonderlijk bekwame Chaim Weizmann. Weizmann werd geboren in 1873 nabij het Wit-Russische Pinsk, was van 1904 tot 1918 docent scheikunde aan de universiteit van Manchester en in de jaren 1916-1918 directeur van de chemische laboratoria van de Britse admiraliteit. In 1906 emigreerde bovendien de twintigjarige David Gruen vanuit Warschau naar Palestina, waar hij zijn naam verjoodste tot David ben Goerion. Wat Herzl droomde, konden Weizmann (1874-1952) en Ben Goerion (1886-1973) in hun levensloop verwezenlijken. In 1919, toen hij inmiddels naar Palestina was geëmigreerd, werd Weizmann voorzitter van de Zionistische Wereldorganisatie. In 1929 werd hij het eerste hoofd van het Joods Agentschap, in 1948 de eerste president van een onafhankelijk Israël. Ben Goerion werd de oprichter van de machtige Arbeiderspartij en Israëls eerste premier.

De omstreden sleutel tot dat succes was Weizmanns tweede vaderland, Groot-Brittannië – de sleutel omdat het Groot-Brittannië was dat in 1917 in Palestina de Turken verdreef en er van 1917 tot 1948 de baas was, omstreden omdat geen land gaandeweg door zoveel zionisten werd gehaat. Als wereldmacht had Groot-Brittannië immers evenveel belangen in de Arabische als in de joodse wereld en voorzag Londen als eerste de vele Arabisch-Israëliische oorlogen die op ‘een eenzijdige Israëliische onafhankelijkheidsverklaring’ zouden volgen. Bovendien mag worden aangenomen dat de Engelsen niet geloofden dat het kleine Israël in een vijandige zee van Arabische staten zou kunnen standhouden, zodat het een onafhankelijke joodse staat tot het uiterste zou bestrijden.

Die ambivalente Britse houding kwam treffend tot uiting in de onverenigbaarheden tussen de plechtige McMahonbelofte – of *McMahon Pledge* – van 24 oktober 1915 en de bekendere Balfourverklaring van 2 november 1917. Sir Henry McMahon was in 1915 de Britse Hoge Commissaris in Egypte. In een poging om de Arabieren tegen de Turken op te zetten beloofde hij de emir van Mekka, Hoessein ibn Ali, dat Engeland de toekomstige onafhankelijkheid van de Arabische landen zou erkennen, net als hun recht om de heilige plaatsen onder controle te stellen van ‘een onaf-

hankelijke, soevereine moslimstaat.' Een jaar later, in 1916, nam Hoessein daadwerkelijk de wapens tegen de Turken op en speelde hij met Britse steun een rol in de nederlaag van het Osmaanse rijk.

Arthur Balfour, een goede vriend van Weizmann, was in 1917 Groot-Brittannië's minister van Buitenlandse Zaken, toen hij in een brief aan de joodse mecenas en bankier Lionel de Rothschild schreef dat 'Zijne Majesteits regering gaarne de vestiging ziet in Palestina van een nationaal tehuis voor het joodse volk en alles in het werk zal stellen teneinde het bereiken van dit doel te bevorderen, waarbij wel moet worden begrepen dat niets zal worden gedaan dat inbreuk zou maken op de burgerlijke en godsdienstige rechten van de bestaande niet-joodse gemeenschap in Palestina, of op de rechten en de politieke status die de joden in enig ander land genieten.'

Op de keper beschouwd waren de McMahonbelofte en de Balfourverklaring niet onvereenigbaar. Vooral Balfour was diplomaat genoeg om de joden uitsluitend een 'nationaal tehuis' te beloven, geen eigen staat, en meteen te wijzen op de rechten van de niet-joodse gemeenschap in Palestina. Ook werd de hasjemitische emir Hoessein wel degelijk voor zijn medewerking door de Engelsen beloond. Hoesseins zoon Feisal werd de eerste koning van het onafhankelijke Irak, zijn zoon Abdallah de eerste koning van het latere Jordanië. Maar in Palestina zelf, dat wil zeggen op de Westoever van de Jordaan, waren de McMahonbelofte en de Balfourverklaring nauwelijks te verzoenen en voelden beide gemeenschappen en vooral beide nationalismen zich om beurten door de Engelsen bedrogen.

De Balfourverklaring was van uitzonderlijk belang voor de zionisten, niet alleen om de verklaring zelf, maar meer nog omdat hij bekend werd gemaakt aan de vooravond van de Britse bevrijding van Palestina. Precies vierhonderd jaar lang, van 1517 tot 1917, was Palestina door de Turken bezet geweest en was het een uithoek van het Turks-Osmaanse wereldrijk. Op 31 oktober 1917, twee dagen vóór de Balfourverklaring, was een Brits expeditieleger vanuit Egypte Palestina binnengevallen. Op 11 december 1917, op een 'eerste Chanouka-dag,' stond de Britse generaal Edward Allenby in Jeruzalem. Vrome joden hielden Allenby voor de messias. Met de Balfourverklaring in het achterhoofd wisten de zionisten dat hun uur geslagen had en dat het vervolg van het congressionisme in Palestina zelf zou worden uitgevochten.

Dat vonden in elk geval de vrijwilligers van het Joods Legioen, die waren ondergebracht in twee bataljons Engelse, Amerikaanse, Canadese en Palestijnse joden, die het Britse expeditieleger volgden. Radicale zionisten als Vladimir Jabotinsky en Joseph Trumpeldor vormden 'de eerste joodse strijdmacht' sinds de dagen van Simon bar Kochba in de jaren 130. Ofschoon het Joods Legioen na de oorlog door de Engelsen werd ontbonden, lagen oud-strijders als Jabotinsky en Trumpeldor in 1920 aan de basis van de *Hagana*, een bewapende burgerwacht voor de verdediging van de joodse nederzettingen en de latere kern van een heus joods leger.

Aanvankelijk dachten de Britten, die in 1918 het grootste deel van het Midden-Oosten beheersten, met uitzondering van Libanon en Syrië, die onder Franse voogdij waren geplaatst, de Palestijnse stukken nog te kunnen lijmen. Ze werden daarin gesteund door de hasjemitische leiders Hoessein en Feisal, die hen zelfs beloofden dat 'ze de joden thuis van harte welkom zouden heten.' In maart 1919 drukte Feisal in een brief aan een Amerikaans zionist 'zijn diepe sympathie' uit met de zionistische beweging, nadat Feisal in januari 1919 nog een akkoord sloot met de voorzitter van de Zionistische Wereldorganisatie, Chaim Weizmann, waarin hij 'in naam van het Arabisch koninkrijk van de Hedjaz' – dat hem overigens snel zou ontglippen – de Balfourverklaring en het joodse thuisland in Palestina aanvaardde.

Ongetwijfeld deed Feisal die toezegging in ruil voor de beloofde Arabische onafhankelijkheid onder zijn leiding. Dat was overigens de eerste rots waarop de prille toenadering tussen joden en moslims zou stranden. In mei 1919 werden de troepen van Feisal bij Mekka door Ibn Saoed verslagen, zodat de Saoedi's en niet de hasjemieten het schiereiland en het latere Saoedi-Arabië zouden bevrijden. De Engelsen installeerden Feisal dan maar als 'vice-koning van de Arabieren' in de Syrische hoofdstad Damascus, waar de ongelukkige vorst in 1920 al na drie maanden door Franse troepen werd verdreven. Uiteindelijk werd Feisal de eerste koning van een onafhankelijk Irak.

Voor het vredig samenleven van joden en Palestijnen waren een tweede en derde rots echter van veel groter belang. Enerzijds hielden de Engelsen en de nieuwe onafhankelijke Arabische staten aanvankelijk geen rekening met het Palestijns nationalisme, dat in de jaren 1920 sterk kwam opzetten. Anderzijds konden ze evenmin voorzien dat op basis van de Balfourverklaring en aangespoord door nieuwe pogroms in Oost-Europa zo veel joden naar Palestina zouden emigreren. In 1918 was de joodse gemeenschap in Palestina als gevolg van de Eerste Wereldoorlog tot 55.000 eenheden gereduceerd. Twintig jaar later leefden er negen keer zo veel, ruim 450.000. Voor het Palestijns nationalisme deden die aantallen alle stoppen doorslaan, zodat elk vergelijk door een nieuwe opstand werd weggeveegd.

Het zionistische tegen het Palestijnse nationalisme

De Britse mandaathouder, die in 1920 van de geallieerden een mandaat over Palestina en Mesopotamië had gekregen dat in 1922 door de Volkenbond werd bekrachtigd, dacht in 1922 de spanning tussen joden en Palestijnen nog te kunnen ontladen door het oude Palestina in tweeën te splitsen en Transjordanië – het latere Jordanië – voor joodse kolonisten te sluiten en in zijn geheel aan de Arabieren te geven. Een en ander vormde de kern van een eerste Brits Witboek uit 1922 van de toenmalige minister

van Koloniën Winston Churchill, dat enerzijds de Balfourverklaring uitdrukkelijk bevestigde, maar dat de immigratie van joden anderzijds aan strenge economische criteria onderwierp en die beperkte tot het eigenlijke mandaatgebied, op de westelijke oever van de Jordaan.

Gematigde zionisten hebben het Witboek van 1922 aanvaard, zij het met vele bedenkingen bij de Britse beperkingen op de joodse immigratie. Radicale zionisten en alle Palestijnse en Arabische nationalistten wezen het Witboek af en zouden het met alle middelen bestrijden. Radicale zionisten, later revisionisten genoemd, droomden immers van het rijk van koning David op beide oevers van de Jordaan en hielden vol dat het mandaatgebied niet kon worden opgedeeld. Het Palestijnse en Arabische nationalisme wees elke deling af, overigens ook die tussen de Franse en Britse mandaatgebieden, en zou vooral elke vorming van een joodse staat in Palestina vurig bestrijden.

Binnen de zionistische beweging leidde de opdeling van het mandaatgebied tot een eerste grote scheuring, op het 14de zionistisch congres, in de zomer van 1925 in Wenen. Daar hield Weizmann vol 'dat Palestina opgebouwd moest worden zonder de legitieme belangen van de Arabieren te schenden' en dat de 600.000 Arabieren die er leefden 'precies dezelfde rechten hebben op een nationaal thuisland als wij.' Dat was niet naar de zin van radicale zionisten onder leiding van Jabotinsky, die prompt een 'revisionistische partij' oprichtte om 'het mandaat te herzien en de joodse rechten op beide oevers van de Jordaan te bekrachtigen.' Jabotinsky's revisionisten waren de directe voorlopers van joodse paramilitaire terreurgroepen zoals Irgoen en Lehi (of Stern), die vooral de Britse mandaathouder zouden bestrijden. Toch waren er meer revisionisten dan terroristen. Op het 17de zionistisch congres, in 1931 in Bazel, behaalden revisionisten 21 procent van de stemmen, de Arbeiderspartij Mapai van Ben Goerion 29, al vielen de revisionisten twee jaar later – op het 18de zionistisch congres, in het nazi-jaar 1933 in Praag – terug naar 14 procent. De Mapai kreeg in 1933 ruim 44 procent van de stemmen. David ben Goerion nam het zionistische roer in handen, niet Jabotinsky, die in 1941 in de Verenigde Staten overleed.

Intussen was de spanning in Palestina hand over hand toegenomen. Al in 1920 vielen in Jeruzalem negen doden en honderden gewonden toen moslims naar aanleiding van een islamitische processie de joodse wijk aanvielen. Een jaar later braken zware rellen uit in de havenstad Jaffa en omgeving, waar onder de joden 45 doden vielen. In de zomer van 1929 liep het verkeerd in Jeruzalem, Safed en Hebron, waar 133 joodse doden en 339 gewonden vielen, naast 110 Arabische doden. Onder de doden was de bijna voltallige joodse bevolking van de stad van de aartsvaders, Hebron, waar 70 weerloze mannen, vrouwen en kinderen werden afgeslacht. Maar dat alles was niets vergeleken met de Palestijnse opstand in de jaren 1936-1939, waarbij 3122 Arabieren omkwamen, van wie er 110 door de Engelsen werden opgehangen. Er vielen 329 joodse en 135 Britse doden.

De gebeten hond voor de joden was de *moefiti* van Jeruzalem, Amin el-Hoesseini, die sinds zijn benoeming in 1920 geen middel ongemoeid liet om de Palestijnse gemoederen tegen de joden op te hitsen en die tijdens de Tweede Wereldoorlog zelfs naar nazi-Duitsland vluchtte. Voor de Palestijnen was het echter de massale joodse immigratie, vooral in de jaren dertig, die hen verontrustte en die het Palestijnse vuur als vanzelf deed opflakkeren. Een beperking van de joodse immigratie was dan ook een blijvende zorg voor de Engelse mandaathouder, vooral in een Brits Witboek uit 1939, dat het aantal joodse immigranten voor een periode van vijf jaar beperkte tot 10.000 per jaar, naast 25.000 erkende vluchtelingen. Na die vijf jaar zouden geen joodse immigranten meer worden toegelaten, tenzij 'de Arabieren er in toestemmen méér joodse immigranten toe te laten.'

Dat dit tweede Britse Witboek voor Palestina precies in 1939 werd vrijgegeven, juist op het moment waarop zes miljoen Europese joden – een schatting van Weizmann in 1936 – veroordeeld waren om 'in de landen te blijven die hen wilden verdrijven', dreef de joodse ergernis ten top. 1939 was het jaar waarin een schip met 900 joodse emigranten uit Hamburg, de *Saint-Louis*, in Havana werd teruggestuurd nadat de Amerikaanse kustwacht had verhinderd dat het schip illegale vluchtelingen in de Verenigde Staten aan land zette. De *Saint-Louis* keerde terug naar Europa, waar de vluchtelingen in Antwerpen aan wal werden gezet. De meesten zouden in de nazi-vernietigingskampen omkomen.

De Europese onwil om 'de joden te redden' bleek overigens nog duidelijker op een internationale conferentie met delegaties uit 32 landen, van 6 tot 15 juli 1938 in Evian. Geen van deze landen toonde zich bereid om 'joden zonder vaderland' op te nemen, met uitzondering van het verre Shanghai. Op dat moment ging het niet alleen meer om de circa 300.000 joden in Duitsland, maar ook om de 200.000 joden in Oostenrijk en om de eveneens bedreigde joden in Roemenië, Italië, Hongarije, Tsjecho-Slowakije en Polen. Volgens Hans Jansen was Evian voor Hitler 'het ultieme bewijs' dat hij van de internationale gemeenschap – wat de joden betreft – niets te duchten had en dat hij zélf een territorium moest zoeken om de joodse kwestie op te lossen.

Al in 1937 suggereerde een Britse onderzoekscommissie, de commissie-Peel, het mandaatgebied nogmaals in tweeën te splitsen en te verdelen tussen een joodse en een Arabische staat, met Jeruzalem als Britse enclave. De commissie hield overeenstemming tussen het miljoen Palestijnen en de 400.000 joden in Palestina niet voor mogelijk. Ook leek het conflict voor Lord Peel '*irrepressible*' en niet met militaire middelen in te dammen. De Palestijnse joden waren geneigd het verdelingsplan te aanvaarden, de Arabieren wezen het af. Dat deden ze ook toen de Verenigde Naties in 1947 een geamendeerd verdelingsplan adopteerden dat zou leiden tot de eenzijdige Israëliëse onafhankelijkheidsverklaring van 1948.

1948: de teerling geworpen

Tussen het verdelingsplan van de commissie-Peel in 1937 en het VN-verdelingsplan van 1947 staat de vernietiging van zes miljoen Europese joden, een derde van het aantal joden in de wereld, door de nazi's. Dat de Britse mandaathouder zelfs in de jaren 1945-1948 de radeloze joodse vluchtelingen bleef terugsturen, het duidelijkst in 1947 met de *Exodus*, een schip met 4500 overlevenden van de holocaust aan boord die uiteindelijk naar Hamburg werden teruggebracht en in de Britse bezettingszone van Duitsland weer in kampen werden opgesloten, was slechts één aspect van het drama dat tot de heropricting van de joodse staat zou leiden. Een ander aspect was de onhoudbare patstelling in Palestina zelf, waar zelfs honderdduizend Britse soldaten – één soldaat per zes joden – joden en Palestijnen niet tot een historisch compromis konden dwingen.

Vooraf tijdens de Tweede Wereldoorlog nam het geweld in Palestina hand over hand toe. Dat de Britse mandaathouder uitgerekend in die jaren in Palestina het strengste immigratiebeleid voerde, zette onder de joden zoveel kwaad bloed dat de radicaalste groepen eerder de Engelsen dan de nazi's wilden bestrijden. De Britse Hoge Commissaris voor het Midden-Oosten, Lord Moyne, werd op 6 november 1944 door een joodse terreurgroep in Caïro vermoord. Anderhalf jaar later, op 22 juli 1946, aarzelde de joodse Irgoen-groep niet om het Koning David-hotel in Jeruzalem op te blazen, dat op dat moment het hoofdkwartier van de Britse mandaathouder was. Er vielen 91 doden en 45 gewonden. Het was het hoogtepunt van een joodse stadsguerrilla die tientallen Engelsen met hun leven betaalden. Van 1945 tot 1948 vielen 338 Britse doden in Palestina.

Tegelijk was de massale immigratie van Europese joden een nachtmerrie voor de Palestijnen, die vreesden in Palestina de meerderheid te zullen verliezen, en voor de Arabische staten, die als gevolg van de Tweede Wereldoorlog hun volledige onafhankelijkheid verwierven. Op 22 maart 1945 vormden zeven van hen – Egypte, Irak, Transjordanië, Libanon, Saoedi-Arabië, Syrië en Jemen – de Arabische Liga, die de bedreigde Palestijnen *en bloc* te hulp zouden schieten. In veel steden braken Arabische rellen uit tegen de joden, niet alleen in Palestina, maar ook in Beiroet, Aleppo, Damascus en Bagdad.

Op 11 februari 1947 gaf de Britse minister van Buitenlandse Zaken Ernest Bevin het mandaat weer in handen van de Verenigde Naties. Hiermee gaf Londen zowel formeel als openlijk toe dat het niet in zijn macht lag een regeling voor Palestina te forceren. Maar ook de Verenigde Naties konden weinig meer doen dan het mandaatgebied in twee delen te splitsen. Dat verdelingsplan werd op 29 november 1947 met 33 tegen 13 stemmen, bij tien onthoudingen, door de Algemene Vergadering van de VN aanvaard. Het plan voorzag in een joodse staat (14.500 vierkante kilometer, 498.000 joden, 407.000 Arabieren, 90.000 bedoeïenen) en een Arabische staat (12.000

vierkante kilometer, 725.000 Arabieren, 10.000 joden), met een internationaal statuut voor Jeruzalem (goed voor 100.000 joden en Arabieren in 1947) onder het beheer van de VN. Londen liet meteen weten dat het Palestina 'over zes maanden' zou verlaten, op 15 mei 1948 om precies te zijn.

Het Joods Agentschap aanvaardde het verdelingsplan, de Palestijnen en Arabieren aanvaardden het niet. Niet alleen kwam er een nieuwe uitbarsting van Palestijnse en Arabische rellen, er vormden zich ook een Palestijns guerrillaleger en een Arabisch Bevrijdingsleger. Ook de joodse terreurgroepen voerden hun acties op en de *hagana* en de *palmach* – de dubbele kern van het joodse leger, in 1947 goed voor nauwelijks 23.000 soldaten – maakten zich op om de joodse staat te verdedigen en bedreigde enclaves te ontzetten. Maandenlang leek de situatie voor de joodse gemeenschap uitzichtloos, vooral in Jeruzalem, dat een tijdlang volledig van elke bevoorrading werd afgesneden, tot de *hagana* begin april 1948 de blokkade kon doorbreken. Het was onder die omstandigheden dat joodse terreurgroepen op 9 april 1948 in Deir Yassin, een Palestijns dorp ten westen van Jeruzalem, honderden Palestijnen – mannen, vrouwen en kinderen – afslachtten. Op 13 april sloegen de Palestijnen terug, door een joods ziekenkonvooi aan te vallen, waarbij 40 joodse artsen en verpleegsters omkwamen. Het geweld was niet meer in te tomen. Toen bleek dat de joden de overhand kregen, sloegen honderdduizenden Palestijnen op de vlucht, al wil de Palestijnse versie dat ze door joodse gevechtsgroepen werden verdreven.

In de wetenschap dat de Britse mandaathouder op 15 mei zou vertrekken, riep David ben Goerion als voorzitter van het Joods Agentschap voor Palestina en van een door de joden samengestelde voorlopige regering op 14 mei 1948 vanuit Tel Aviv de onafhankelijkheid van Israël uit. De gok was zo gewaagd dat vier van de zes leden van de voorlopige regering tegen stemden. Van de Britse Hoge Commissaris had Israël geen last meer. Die ging op 15 mei, zoals voorzien, in Haifa aan boord van een kruiser van de *Royal Navy* om het land voorgoed te verlaten. Wat de Britten echter voorzien en gevreesd hadden, liet niet op zich wachten. Dezelfde dag nog – 15 mei – vielen de legers van Libanon, Transjordanië, Syrië, Irak en Egypte het pas onafhankelijke Israël binnen. Als door een wonder overleefde de jonge staat deze vuurdoop. Al vechtend konden de Israëli's het hun toegewezen deel van Palestina zelfs aanzienlijk vergroten. Maar het zaad van deze eerste Arabisch-Israëliische oorlog maakte van het land meteen een kruitvat, zodat de hoop die door de heroprichting van de eerste joodse staat in meer dan achttien eeuwen was gewekt nog vele jaren door het krijgsgewoel zou worden overstemd.

11. EEN TEKEN VAN TEGENSPRAAK

*De holocaust kan door woede niet gewroken,
door liefde niet verdragen
en door vriendschap niet vergeven worden.*

Hannah Arendt

Het bijbelboek *Ester* bevat Israëls oudste herinnering aan de dreiging van een totale vernietiging, al liep het dankzij Ester nog goed af. Het verhaal verwijst naar de dagen van Ahasveros, 'de Ahasveros die van Indië tot Ethiopië als koning heerste over 127 provincies' en die door exegeten vereenzelvigd wordt met de Perzische koning Xerxes I (485-465 v.C.). Voor de joden, die in die dagen vrijwel allen in het groot-Perzische rijk woonden, was het een vrij gelukkige tijd. Het was de Perzische koning Cyrus die een einde maakte aan de Babylonische ballingschap en die het gedeporteerde joden toestond naar Judea terug te keren. Veel joden bleven echter in het Perzische rijk achter, waar ze vaak hoge posities innamen. Dat gold ook voor Ester, 'mooi van gestalte en een lust voor het oog,' die de gunst en de genegenheid van Ahasveros verwierf, door hem boven al zijn andere vrouwen werd uitverkoren en tot zijn koningin werd verheven.

Dat was helaas niet naar de zin van 's konings hoogste ambtenaar, een zekere Haman, die een vurige haat opvatte voor joden die voor hem 'knielden noch bogen', en die zich voornam 'alle joden in heel het rijk van Ahasveros te verdelgen.' Onder alle volkeren in het rijk was dit immers het enige volk 'dat zich afzonderde,' aldus Haman, en 'wiens wetten verschillen van die van alle andere volken.' De koning had wel oren naar Hamans plannen. 'Geheel volgens de aanwijzingen van Haman werd een bevelschrift opgesteld voor de satrapen van de koning, voor de stadhouders in alle provincies, voor de rijksgroten van alle volken, voor iedere provincie in haar eigen schrift, voor ieder volk in zijn eigen taal.' Het bevelschrift hield in dat 'alle joden moesten worden vervolgd, gedood en uitgeroeid, van jong tot oud, met kinderen en vrouwen, op één en dezelfde dag, de dertiende van de twaalfde maand Adar.'

Gelukkig voor de joden kon Ester dat verhinderen. Door Ahasveros en Haman met elkaar te confronteren en de koning de ware bedoelingen van Haman te verduidelijken, was het Haman die in ongenade viel, niet de joden. Daarbij waren het de joden die 'met het zwaard op al hun vijanden

insloegen.' Volgens het bewuste bijbelboek vielen er 75.000 doden. Haman zelf en zijn tien zonen werden opgehangen. Sindsdien vieren de joden op de 14de dag van de maand Adar het poerimfeest, ter herinnering aan 'de dagen waarin hun droefheid in vreugde verkeerde en hun rouw in een feestdag omsloeg.'

Voor de joden herinnert het verhaal van Ester en Haman aan de uiteindelijke overwinning op het grootste kwaad, hun totale vernietiging. *De laatste der rechtvaardigen* van André Schwarz-Bart staat daar in veel opzichten lijnrecht tegenover. Het is het lijdensverhaal van één joods geslacht van rechtvaardigen, van vader op zoon, van de jodenvervolging in 1185 in het Engelse York tot de ultieme joodse gruwel, in 1942 in Auschwitz. Het is tevens het lijdensverhaal van de Europese joden, met name in het tweede millennium. In geen ander millennium en op geen ander continent werden joden ooit systematischer en vrijwel voortdurend vervolgd. Het is die traditie, suggereert Schwarz-Bart, die in Auschwitz bijna met succes werd bekroond.

Vrijwel alle rechtvaardigen in het boek van Schwarz – allen Levy's – stierven een gewelddadige dood. Stamvader rabbi Yom Tov Levy sloeg in 1185 in York de hand aan zichzelf, nadat hij de andere leden van zijn gemeenschap had gezegend en gedood. Salomo Levy overleefde de ramp en vluchtte naar het Franse Troyes, maar stierf in 1240 in Parijs op dezelfde brandstapel als die waarop ook karren vol talmoeds werden opgestookt. Diens enige zoon Manassé keerde terug naar Engeland en vestigde zich in Londen, maar hij werd ervan beschuldigd een hostie met een dolk te hebben doorboord. Hij werd daarvoor in 1279 zelf neergestoken.

Israël Levy deelde het lot van de joden die in 1290 collectief uit Engeland werden verdreven en kwam als schoenmaker aan de kost in het Zuid-Franse Toulouse, waar hij in 1348 een vredige dood stierf. Zijn zoon Matthias, arts en rabbi, beoefende de geneeskunde in diverse delen van Zuid-Frankrijk, maar werd als veroorzaker van de Zwarte Pest vervolgd en kwam in het Spaanse Sevilla terecht. Daar was hij, inmiddels op hoge leeftijd, één van de duizenden joodse slachtoffers van de eerste collectieve hetze die op het Iberisch schiereiland tegen joden werd gevoerd. Zijn zoon Joakim vond vertroosting in de kabbala, tot hij in 1492 met al zijn geloofsgenoten uit Spanje werd verdreven. Na een kort verblijf in Portugal 'verkoch hij zichzelf als slaaf.' Niemand weet waar en hoe hij zijn einde vond.

Haïm, een zoon van Joakim, bekeerde zich tot het christendom en werd zelfs tot priester gewijd. Hij werd in 1522 naar Rome gestuurd, maar vluchtte naar Mainz, waar hij zijn joodse wortels terugvond. Door een geloofsgenoot verraden, werd hij weer naar Portugal gedeporteerd. Daar werd hij als een afvallige marraan op de pijnbank gelegd en ten slotte verbrand. Ook zijn zoon Ephraïm, opgegroeid in Mannheim, Karlsruhe, Tübingen, Reutlingen, Augsburg en Regensburg, stierf de marteldood.

Jonathan Levy trok vele jaren als marskramer en rabbijn door Bohemen en Moravië, tot hij in 1552 in Polotzk terecht kwam. Toen de stad onder Ivan de Verschrikkelijke door de Russen werd geannexeerd, werden alle joden er in de Dwina geworpen, met uitzondering van Jonathan en een tweede rabbijn, die aan de staart van een Mongools paard werden gebonden. Zijn zoon Nehemias stierf als een krankzinnige.

Jacob Levy leefde als een bescheiden leerbewerker in Kiev, waar hij in 1723 door de kozakken met een bijl werd omgebracht. Zijn zoon rabbi Haïm zwierf vele jaren over de woeste hellingen van de Karpaten, maar vestigde zich uiteindelijk in het Poolse Zemyock. Dat bleef de vestigingsplaats van zijn zoon en kleinzoon, Josua en Mordechai. Het leven van Josua was één lange lijdensweg. Dat van Mordechai eindigde in de anti-revolutionaire pogroms die volgden op de Sovjetrevolutie van 1917. Mordechai's zoon Benjamin keerde uiteindelijk naar Duitsland terug, waar hij een onderkomen vond in een klein stadje in het Rijnland. Daar werd in 1921 'de laatste der rechtvaardigen' geboren, Ernie Levy. In 1938 vluchtten de Levy's voor de nazi's naar Frankrijk, waar Ernie nog in het Franse leger vocht, tegen Duitsland. Toch wisten de nazi's hem ook in Frankrijk te vinden. In de zomer van 1942 werd hij er opgepakt en via het beruchte concentratiekamp van Drancy op één van de dodentreinen gezet die hun lading via Duitsland naar de Poolse vernietigingskampen brachten. Daar werd ook 'de laatste der rechtvaardigen' met de zijnen vergast en gecremeerd.

Voor Schwarz-Bart vormt het lijdensverhaal van de Levy's een treffend voorbeeld van continuïteit in de jodenvervolging en verbindt één joods geslacht de middeleeuwse brandstapels met de crematoria van de nazi's. Dat beeld is zeker te scherp voor wat de Europese joden in het tweede millennium is overkomen. Niet alleen hebben de nazi's joden omgebracht op ongekende schaal, ze deden dat vanuit motieven die grondig verschilden van die van al hun christelijke voorouders. Van de kant van de slachtoffers bezien maakt dat echter weinig verschil, zodat Schwarz-Bart wel degelijk een continuïteit mag zien die in de meest nuchtere analyses verloren gaat.

Anti-judaïsme, antisemitisme en antizionisme

De geschiedenis heeft de jodenhaat vele namen gegeven, waarvan het anti-judaïsme, het antisemitisme en het antizionisme de bekendste zijn. Doordat elke naam naar een ander aspect van het jood-zijn verwijst, zijn ze niet zomaar inwisselbaar. Zo verwijst het anti-judaïsme naar een uitgesproken religieuze context. Het beschouwt de joden als een religieuze groep – in Europa altijd een minderheid – die om religieuze en theologische redenen wordt bestreden. Het veel jongere antisemitisme dateert pas uit de tweede helft van de 19de eeuw en bestrijdt de joden als een volk of

een ras, zelfs als het om niet-gelovige joden gaat. Het antizionisme is nog het makkelijkst te definiëren. Het bestrijdt de joodse staat, met name in Palestina, niet noodzakelijk het joodse volk of het jodendom als godsdienst.

Het anti-judaïsme is zo oud als het christendom, dat zich aanvankelijk als een joodse *sekte* van meet af aan tegen het judaïsme zou afzetten. Niet alleen werd het christendom uit het anti-judaïsme geboren, het groeide er ook mee op. In het eerste millennium verliep dat nog relatief vreedzaam, omdat de christenen nog niet over de macht beschikten om de joden met geweld te bekeren of te verdrijven. In het tweede millennium was de houding van de christenen echter openlijk vijandig en ronduit dodelijk. Het blijft een ondraaglijke paradox: enerzijds is er geen godsdienst die dichter bij het jodendom staat dan het christendom, anderzijds heeft geen godsdienst het judaïsme heftiger en langduriger bestreden.

Het antisemitisme kon pas laat in de 19de eeuw ontstaan toen het anti-judaïsme om religieuze redenen niet meer aansloeg. Zoals waarnemers als Schuder en Hirsch opmerkten, is het antisemitisme zelfs de enige anti-term waar geen zinvol begrip – zoiets als ‘semitisme’ – tegenover staat. Het was een uitvinding van de 19de eeuw, toen de religie zijn invloed op het denken verloor en er een vervangende term voor het anti-judaïsme moest worden gevonden. De term ‘antisemitisme’ wordt toegeschreven aan de Hamburgse journalist Wilhelm Marr, in 1879. Marr was in dat jaar, in Berlijn, de oprichter van een eerste *Antisemiten Liga*. Hij bedoelde daarmee dat het aloude religieuze onderscheid tussen christenen en joden werd overvleugeld en werd verdrongen door het nieuwe maar veel fundamentele conflict tussen ‘Ariërs’ en ‘Semieten’. Dat vonden ook een historicus als Heinrich von Treitschke, een oriëntalist als Paul de Lagarde en een mysticus als Houston Stewart Chamberlain. Lagarde, de ontwerper van het oudste Madagascarpian, stelde als eerste voor de joden ‘als parasieten of bacillen’ eens en voorgoed uit te roeien.

De duidelijkste tegenstelling is die tussen zionisten en antizionisten. Die tegenstelling dateert pas uit de jaren negentig van de 19de eeuw. Wonderlijk genoeg waren de eerste antizionisten gelovige joden die het zionisme om religieuze redenen afwezen. Ze waren van oordeel dat het geen mens en geen jood gegeven was ‘zichzelf te bevrijden’ en dat de terugkeer naar Zion uitsluitend van Godswege mocht worden verwacht. Het Palestijnse of Arabische antizionisme kon pas ontluiken toen de joodse gemeenschap in Palestina, in de jaren 1920, groot genoeg werd om de Palestijns-Arabische meerderheid te bedreigen. Die breuk werd pas voltrokken in de onafhankelijkheidsoorlog van 1948, toen honderdduizenden Palestijnen voor de joden in Israël op de vlucht sloegen, gevolgd door honderdduizenden Arabische joden die in Israël de ‘lege plaatsen’ vulden.

Op de keper beschouwd is een anti-judaïst dus nog geen antisemiet en een antisemiet niet noodzakelijk een antizionist. Er zijn strenggelovige joden die het zionisme afwijzen, terwijl veel zionisten niet eens gelovige

joden zijn. Het is ook dit onderscheid dat het christelijke anti-judaïsten mogelijk maakt te zeggen dat ze geen antisemieten zijn, terwijl Arabische of Palestijnse antizionisten – in zekere zin zelf semieten – volhouden dat ze niets met het Europese antisemitisme te maken hebben en geen bezwaren hebben tegen het jodaïsme als godsdienst. Toch is er meer dat anti-judaïsme, antisemitisme en antizionisme verbindt dan dat hen scheidt. In veel gevallen zijn het uitingen van dezelfde jodenvrees en kunnen ze alle drie leiden tot dezelfde vervolgingen en een vergelijkbare jodenhaat. In de vervolging van de joden zijn het drie vlammen van hetzelfde vuur. Vaak blijken het inwisselbare etiketten voor dezelfde dodelijke lading te zijn.

Dat is onder meer de stelling van Hans Jansen in zijn *Christelijke oorsprong van de racistische jodenhaat*, althans wat het anti-judaïsme en het antisemitisme betreft. Zo ziet Jansen treffende overeenkomsten tussen de racistische jodenhaat in het Spanje van de 15de en 16de eeuw en die in het Duitsland van de late 19de en vroege 20ste eeuw. Dat de jodenhaat van de Spaanse inquisitie niet uitsluitend door religieuze motieven werd ingegeven, blijkt immers het duidelijkst uit de bloedproef of '*limpieza de sangre*', die al in 1449 in Toledo werd ingevoerd en die in 1555 in heel Spanje van toepassing werd verklaard. Duidelijker kan het niet. Met enig religieus argument had de bloedproef niets te maken. Op basis van de *limpieza de sangre* moesten Spanjaarden die een openbaar ambt begeerden bewijzen dat ze 'geen druppel' joods bloed in hun aderen hadden en dus geen enkele joodse voorvader konden vinden.

Die *limpieza* hield dus geen verwijzing in naar jodaïsme of christendom. Het was een kwestie van bloed, niet van geloof of overtuiging, en dus een vroege vorm van antisemitisme die veel verder ging dan de aloude vormen van anti-judaïsme. In Spanje bleef zelfs een bekeerde jood een jood, wat hij daar zelf ook over dacht. De *pruebas de limpieza* – een certificaat van zuiverheid – werd een *conditio sine qua non* voor een loopbaan in leger, rechtbank, klooster, seminarie, broederschap, congregatie, katholiek kapittel, universiteit, en lokaal of landelijk bestuur. Bijna vier eeuwen zou de Kerk in Spanje gehypnotiseerd en geobsedeerd blijven door de joodsvijandige leer en praxis van de bloedproef, waarbij ook een kwart of een achtste joods bloed – één joodse grootouder of overgrootouder, dezelfde maat die de nazi's later zouden hanteren – volstond om een functie in openbare dienst te kunnen vergeten. Dergelijke functies werden voorbehouden aan wie 'een vlekkeloze stamboom' kon overleggen. Uitsluitend diegenen 'wier bloed niet met joods bloed besmet was' en die niet bezoedeld waren door een officiële aanklacht tegen ketterij konden in zulke functies benoemd worden. Voor de Spaanse koning Filips II, die het decreet uitbreidde tot heel Spanje, waren immers 'alle ketterijen' in Duitsland, Frankrijk en Spanje het werk van joden.

De waanzin van de *limpieza* hield zelfs in dat een jood zich niet kón

bekeren, of erger nog, dat een bekeerde of geassimileerde jood nog gevaarlijker werd geacht dan een duidelijk herkenbare praktizerende jood. In die zin kondigt de Spaanse bloedproef al het onoverkomelijke dilemma aan dat geassimileerde joden in latere eeuwen te wachten stond. 'Als we de debatten die voor- en tegenstanders van de emancipatie van de joden in de hele 19de eeuw in Duitsland met elkaar voerden vergelijken met de debatten die voor- en tegenstanders van de statuten van de *limpieza de sangre* vanaf het midden van de 15de tot de 17de eeuw in Spanje met elkaar voerden, komen we snel tot het inzicht dat alles draaide om de vraag of de jood krachtens zijn aard verdorven was en of hij zich anders zou kunnen gedragen dan hij feitelijk deed,' schrijft Jansen. 'Terwijl voorstanders van de statuten van de zuiverheid van het bloed in Spanje telkens weer benadrukten dat de jood als gevolg van zijn doop en integratie zijn ware perverse aard pas goed kon tonen door nu van binnenuit de christelijke samenleving te ondermijnen, accentueerden de tegenstanders van de emancipatie in Duitsland in een eindeloze stroom van boeken, tijdschriftartikelen en brochures dat de jood als gelijkberechtigde burger veel gevaarlijker was dan de gettojood, omdat hij midden in de samenleving pas goed zijn van nature destructieve eigenschappen zou kunnen ontplooiën.'

Het christelijke anti-judaïsme

Het christelijke anti-judaïsme is onmiskenbaar ontstaan in een Grieks-Romeinse wereld en herinnert aan de vrijwel permanente joodse opstanden tegen Grieken en Romeinen. Vooral de grote joodse opstanden in de jaren 66-135 moeten niet alleen bij de joden maar ook bij andere volkeren in het rijk diepe sporen hebben nagelaten. Zo is het opvallend hoe goed Herodes en de herodianen het met de Romeinen konden vinden, en vice versa, in een tijd waarin de groten van Rome – Julius Caesar, Marcus Antonius en de latere keizer Augustus – Herodes en de joden om beurten het hof maakten. Latere generaties zijn snel vergeten dat de joden in het Romeinse rijk ooit een bevoorrechte religieuze minderheid vormden die de Romeinen vele jaren hebben ontzien. In de geschriften van de Romeinse historicus Tacitus – die leefde van 55 tot 120 n.C., de tijd van de grote joodse opstanden – was er van die welwillende houding al niets meer over. Tacitus was de eerste Romein die de joden omschreef als 'dit allerverfoeilijkste en meest geminachte volk, een door de goden gehate mensensoort, met dwaze en smerige zeden,' en (!) 'vol haat jegens de mensheid.'

Een beruchte jodenhater uit de 1ste eeuw was een zekere Apion, een Griek uit Alexandrië – in die dagen de grootste joodse stad ter wereld – die zich in Rome vestigde. Het was Apion die een Egyptische geschiedenis schreef, de *Aigyptiaka*, met beschimpingen aan het adres van de joden die de eeuwen zouden trotseren en die al door Tacitus werden overgenomen.

Aan Apion worden de lasterlijke verhalen toegeschreven dat 'de oude Israëlieten melaatsen waren, zodat de farao ze wel moest afzonderen; dat Mozes een afvallige Egyptische priester was, Osarsis; dat de joden in de tempel een gouden ezelskop aanbaden; en dat ze zich overgaven aan rituele moorden, door ieder jaar een Griek te overvallen, hem in de tempel vet te mesten om hem op een dag naar het bos te slepen en hem daar ritueel te doden.'

Het kan geen toeval zijn dat bij de joodse opstand in de jaren 115-117 zware rellen tussen Grieken en joden uitbraken in Alexandrië, waar naar verluidt tienduizenden joden werden afgeslacht en hele joodse wijken in vlammen opgingen. Ongetwijfeld speelde die anti-joodse stemming een rol in de vervolgingen van de eerste christenen, zeker onder de keizers Nero (54-68) en Domitianus (81-96), toen nog vrijwel alle christenen joden waren. Alleen door zich steeds duidelijker van de joden te onderscheiden, konden de christenen alsmar meer die anti-joodse stemming doorbreken en uiteindelijk het Romeinse rijk veroveren.

Justinus de Martelaar, die wellicht uit niet-joodse ouders werd geboren in Flavia Neapolis (Nablos) en werd beschouwd als de eerste christelijke filosoof, verdedigde in de 2de eeuw nog de continuïteit tussen de joden en de christenen, maar zag de vernietiging van Jeruzalem niettemin als 'het oordeel over een natie die de messias verworpen had en die gefaald had om in te zien dat de tempeloffers geen betekenis meer hadden.' Het was een kleine stap van Justinus naar de oudste kerkelijke wetten tegen de joden. Die werden al in 305 op een kerkvergadering in het Spaanse Elvira uitgevaardigd, waar bepaald werd dat christelijke vrouwen niet meer met een jood mochten trouwen, tenzij de jood eerst christen werd. Ook werd het christenen niet meer toegestaan onder joden te leven, zelfs niet als slaaf of huisknecht.

Toch was het pas de officiële erkenning van het christendom, onder keizer Constantijn, die het de christenen toestond de joden bij wet te degraderen. Pas toen, op het concilie van Nicea in 325, werd het christelijke paasfeest van de joodse kalender losgemaakt, om 'niet langer de zeden van de joden te volgen, die hun handen met de afschuwelijkste misdaad hebben bezoedeld en geestelijk blind gebleven zijn.' In 339 verbood een decreet van Constantius, zoon van Constantijn, elk huwelijk tussen joden en christenen. Overtreders kregen de doodstraf. Ook stelde Constantius de doodstraf of de verbanning op de besnijdenis – en bekering – van een christelijke slaaf en werd het joden ten strengste verboden nog christelijke slaven te kopen of te bezitten, omdat 'het ondenkbaar geworden was dat een christen, al is het een slaaf, zou gehoorzamen aan een jood.' In een tijd waarin het hele economische systeem op slavenwerk berustte, had het slavendecreet tot gevolg dat de joden uit ontelbare posities en functies werden verdreven.

Augustinus (354-430), bisschop van Hippo en de meest gezagheb-

bende kerkvader van het eerste millennium, nam over de joden een tussenpositie in, zelfs in zijn *Adversus Judaeos*. Enerzijds beklemtoonde hij, net als Justinus, de continuïteit van het Oude en Nieuwe Testament en de joodse voorgeschiedenis van het christendom, anderzijds verdiepte hij het onderscheid tussen joden en christenen, die in zijn tijd vrijwel niets meer gemeenschappelijks hadden. Een kerkvader als Johannes Chrysostomus (345-407) trok uit die vervreemding de meest fatale conclusies. De wel bespraakte Chrysostomus, in zijn tijd patriarch van Constantinopel, was de man die als eerste christen de waanzinnige theorie ontwikkelde dat 'het gehele joodse volk verantwoordelijk kon worden gehouden voor de dood van Jezus' en dat joden als zodanig 'godsmoordenaars' waren – de 'deicide' als voorloper van de genocide – die als veroemd mochten worden beschouwd en niet streng genoeg konden worden vervolgd.

Gelukkig voor de joden beschikte de Kerk in het eerste millennium nauwelijks over de macht om zijn anti-joodse standpunten kracht bij te zetten. Toch vaardigden de Oost-Romeinse christelijke keizers Theodosius II en Justinianus I in de 5de en 6de eeuw al de strengste anti-joodse wetten uit. Onder de Barbaren, die het West-Romeinse rijk in 476 onder de voet liepen, bleven de theodosiaanse en justiniaanse bepalingen echter een dode letter, met uitzondering voor het Merovingische Frankrijk en het West-Gotische Spanje, waar het anti-judaïsme nogal eens hoogtij vierde. Het West-Gotische Spanje was het eerste westerse rijk dat de joden voor de keuze stelde zich te bekeren of verbannen te worden. Het Frankische Europa was – zeker onder de Karolingers – de joden over het algemeen echter beter gezind, terwijl het West-Gotische Spanje al in 711 door de moslims werd overrompeld. Een en ander verklaart de bloei van zowel de asjkenazische als de sefardische joden in het laatste kwartaal van het eerste millennium. Het was het enige tijdsgewricht waarin de West-Europese joden een zo grote vrijheid genoten.

Aan die tijd kwam een abrupt einde door de kruistochten en de Iberische *reconquista*, toen een militant christendom zich opmaakte om in Europa orde op zaken te stellen en in eerste instantie 'de joodse bedreiging' aan banden te leggen. Dat deed het christelijke Westen op de meest principiële wijze op het vierde concilie van Lateranen, voorafgaand aan de vijfde kruistocht in 1215. Daar werd formeel besloten joden en christenen volledig van elkaar te scheiden. Het concilie werd snel gevolgd door de oprichting van de inquisitie en door de inrichting van de eerste getto's. Inquisitie en getto vormden in het Westen de dubbele bekroning van de anti-joodse en anti-judaïsche sentimenten die in de 12de eeuw en in het vuur van de kruistochten door gezaghebbende kerkleiders als Bernardus van Clairvaux en Petrus Venerabilis werden aangewakkerd en die in 1215 door het concilie van Lateranen werden bekrachtigd.

Uit de 13de eeuw dateert eveneens het meest venijnige anti-joodse geschrift uit de christelijke Middeleeuwen, de *Pugio fidei* – 'De dolk van het

geloof' – van de Spaanse dominicaan Raymond Martini uit 1278. Martini was weliswaar een zeer geleerd man, die goed thuis was in de Arabische en Hebreeuwse literatuur, wat hem er niet van weerhield om de joodse religie elke aanspraak op geldigheid te ontzeggen, 'omdat God zelf die had afgeschaft.' Volgens de *Pugio* werden de joden door de Godsmoord tot eeuwige slavernij veroordeeld. Ze zouden hun politieke onafhankelijkheid nooit meer terugkrijgen. De joden hadden het wezen van de joodse religie gecorrumpeerd en geperverteerd. Ze waren de handlangers van de duivel en de gezworen vijanden van alle niet-joden. Hun verdorven moraal was de wrange vrucht van hun vervloekte religie. Zelfs een bekeerde jood was nooit echt te vertrouwen. Omwille van de Godsmoord droegen de joden een onuitwisbaar, onveranderlijk en eeuwig merkteken, waardoor het hen zo goed als onmogelijk was hun jood-zijn achter zich te laten en christen te worden.

Inquisitie en getto bleven in het Westen van kracht tot Napoleon met het zwaard van de Franse Revolutie in de jaren 1796-1814 heel Europa op zijn kop zette. Aan het kerkelijk anti-judaïsme werd eeuwenlang niets gewijzigd. Zelfs voor Maarten Luther, die aanvankelijk toenadering tot de joden zocht, Jezus een 'geboren jood' noemde en de beschuldigingen van rituele moord en schending van de hostie door joden verontwaardigd van de hand wees, was de tijdgeest te sterk. Toen bleek dat ook hij de joden niet kon bekeren, ging hij even fel tegen hen te keer als zijn katholieke tijdgenoten en sprak ook hij van 'dat verdoemde jodengebroed, dat weerzinwekkende ongedierte, hooguit goed om dwangarbeid te verrichten, hun heilige geschriften af te nemen en hun synagogen en huizen in brand te steken.'

In de 19de eeuw werd het christelijke anti-judaïsme door het raciale antisemitisme overvleugeld, zonder overigens helemaal te verdwijnen. In het kerkelijke verzet tegen de Verlichting en de Franse Revolutie bleef het anti-judaïsme latent aanwezig, tot het pas tijdens de Tweede Wereldoorlog en als gevolg van de holocaust beduidend werd teruggedrongen. In veel gevallen leidde dat zelfs tot een symbiose tussen het anti-judaïsme en het antisemitisme, die heeft verhinderd dat kerkleiders de ware aard van het antisemitisme tijdig hebben doorzien. Pas op het Tweede Vaticaans Concilie, in 1965, erkende de Kerk formeel dat 'haar geloof en haar uitverkiezing, overeenkomstig het heilsmysterie van God, reeds een aanvang namen bij de aartsvaders' en betreurde ze 'de haat, de vervolgingen en de uitingen van antisemitisme die, wanneer en door wie ook, tegen de joden gericht zijn.'

Het Europese antisemitisme

Het antisemitisme dat in de tweede helft van de 19de eeuw in Europa opdook om de vlag van het anti-judaïsme over te nemen, sloot daar niet naadloos op aan. Tussen het anti-judaïsme, dat het Westen van de 12de tot de 18de eeuw beheerste, en het 19de-eeuwse antisemitisme stond grofweg een eeuw van verdraagzaamheid. Steiner noemt het de eeuw van de grote bevrijding, althans in het Westen, waar assimilatie en emancipatie de joden een uitweg uit hun eeuwenoude getto's en sjtetls leken te bieden. De speerpunt van die bevrijding was de Franse Revolutie. De prijs die de joden ervoor betaalden was die van hun religieuze en etnische identiteit. Maar zelfs die prijs was voor de jodenhaters niet hoog genoeg, zodat ze het sociaal-biologische antisemitisme en 'het ras' in het leven riepen om het tanende anti-judaïsme af te lossen.

De grondleggers van het antisemitisme waren geen Duitsers maar Fransen. Uitgerekend in het land van de revolutie stak in de tweede helft van de 19de eeuw de storm op die – zoals Heinrich Heine al zag aankomen – vanuit Duitsland naar Frankrijk zou terugkeren om er de Franse Revolutie te willen verslaan. De pionier van het antisemitisme was de Franse graaf Joseph Arthur de Gobineau (1816-1882), zijn belangrijkste volgeling de Franse graaf Georges Vacher de Lapouge (1854-1936), hun meest invloedrijke propagandist de Franse journalist en uitgever Edouard Drumont, schrijver van *La France juive* en de anti-joodse bezieler van de Dreyfus-affaire.

Gobineau was in feite een conservatieve katholieke royalist uit Normandië die een onblusbare haat koesterde tegen de revolutie en de burgerij, die hij als de drager van de revolutie beschouwde. De grootste schuldige was voor Gobineau echter het christendom, dat hij van moreel bankroet beschuldigde omdat het 'de kracht en de moed' van de volkeren had ondermijnd en het zwakke boven het sterke had verkozen. De burgerlijke revolutie van 1848 gaf voor Gobineau de doorslag. In 1853 schreef hij zijn belangrijkste boek, zijn *Essai sur l'inégalité des races humaines*. Gobineau geldt als de schepper of ontdekker van de Ariërs, in zijn ogen het oervolk dat aan de basis lag van alle Indo-Europese volkeren en als zodanig ook van elke beschaving. Volgens Gobineau waren alle beschavingen – ook die van China en Midden-Amerika – 'het werk van de Ariërs,' een groot en blond heldenvolk van strijders en boeren, dat zich echter niet als volk kon handhaven. Wat er in zijn tijd van de Ariërs was overgebleven, waren hun taalverwantschap en de aristocratische kern van elke geciviliseerde samenleving, die in zijn ogen juist door de revolutie opzij was geschoven.

Gobineau was een bijzonder pessimistisch cultuurfilosoof. Geschiedenis was voor hem een kwestie van corruptie en verval, niet het werk van winnaars maar van verliezers. Het was Vacher de Lapouge, jurist en bibliothecaris aan de universiteiten van Montpellier, Rennes en Poitiers, die

de analyse van Gobineau een antisemitische uitweg bood. Gebiologeerd door 'de vergelijkende studie van de menselijke rassen' situeerde Vacher de Lapouge de wortel van het kwaad in 'het vervloekte semitische ras' en zag hij de Europese joden als 'het meest ontaarde ras' dat de superieure Ariërs had onttroond. In tegenstelling tot Gobineau zag Vacher de Lapouge ook een uitweg om het verval te keren. Hij was de eerste heraut van de rassenstrijd en hield een sterk pleidooi voor natuurlijke selectie, euthanasie en kindermoord als instrumenten om de ontarding te keren, het joodse ras te bestrijden en het Arische ras in zijn superioriteit te herstellen.

Edouard Drumont werd de meest gelezen spreekbuis van het Franse antisemitisme, vooral in zijn jarenlange hetze tegen Dreyfus. Nog duidelijker dan Vacher de Lapouge stelde Drumont dat elke tegenslag die Frankrijk ooit had getroffen – de Franse Revolutie op kop – terug te voeren was op joodse intriges. *La France juive* werd het standaardwerk van het antisemitisme in Frankrijk. Maar het was vooral in Duitsland, waar het verzet tegen de Franse Revolutie het hoogst oplaaide, dat het Franse antisemitisme in zijn sociaal-darwinistische vorm gevoelige snaren raakte en zijn meest vurige aanhangers vond.

Cruciaal voor de verdere ontwikkeling van het antisemitisme was dat de joodse kwestie geen godsdienstige inhoud meer had, maar een rasenkwestie werd. Dat maakte het alleen maar erger. Van godsdienst kon je – door bekering – nog veranderen, van ras niet. De Berlijnse hofpredikant Adolf Stöcker was in 1879 de eerste die de joden als 'gifmengers' omschreef en die zijn tijdgenoten opriep om 'het joodse gezwel uit het christelijk-germaanse leven weg te snijden' en 'aan die verderfelijke kanker een einde te maken.' 1879 was tevens het jaar dat Wilhelm Marr vanuit Hamburg zijn *Antisemiten Liga* oprichtte en dat Heinrich von Treitschke de joden 'ons ongeluk' noemde.

Formeel schermde het antisemitisme graag met pseudo-biologische en pseudo-wetenschappelijke argumenten en met termen als 'bloed', 'bacillen' en 'parasieten', die ook Hitler zo vaak gebruikte. Toch bleef het van meet af aan ook over ideeën gaan, waaraan een biologische oorsprong werden toegeschreven. Dat was bijzonder duidelijk voor een antisemiet als Ludwig Schemann (1827-1891), beter bekend onder zijn pseudoniem Paul de Lagarde. Lagarde was de 'uitvinder' van de Duitse *Seele*, of 'collectieve ziel'. Het was ook Lagarde die – als bedenkelijke christen – elke band tussen het Oude en het Nieuwe Testament verbrak, zelfs ontkende dat het bestaan en het wezen van Christus in het joodse volk waren geworteld en als eerste opkwam voor een volledig 'ontjoodst christendom.' Niet alleen achtte hij de joden medeschuldig aan de Reformatie, maar meer nog aan de Franse Revolutie. Ook vond Lagarde dat de joden 'met de liberalen' in heel Europa een verbond hadden gesloten om de christelijke beschaving langzaam maar zeker in staat van ontbinding te brengen. Hij omschreef de joden als 'parasieten die altijd ten koste van gastvolkeren hadden geleefd'

en die zelf 'geen enkele bijdrage aan de voortgang van de geschiedenis hebben geleverd.' Duits was voor Lagarde 'alles wat niet-joods is.' Hij wilde de 'verderfelijke invloed' van de joden een onverbiddelijk halt toeroepen. Het jodendom was voor hem een metafysisch principe, een symbool van haat. Al het kwaad in de wereld zou voortkomen uit de joodse geest, die om 'zijn Aziatische achtergrond' ook niet in Europa thuishoorde. Vandaar zijn suggestie om alle Europese joden 'naar Palestina, of liever nog, naar Madagascar te deporteren.'

Het waren al deze bedenkingen over Ariërs en Semieten die door obscure tussenpersonen als Lanz von Liebensfels en Georg von Schönerer in Wenen werden gepopulariseerd tot de versie die Hitler zo heeft getroffen, terwijl Houston Stewart Chamberlain ze in 1898 opnam in wat de pseudo-officiële cultuurgeschiedenis van de nazi's zou worden. In afwachting van het latere nazisme vond dit pseudo-wetenschappelijk antisemitisme zijn weg naar relatief kleine groepen als de *Alldeutsche Bewegung* van Von Schönerer, naar het geheime *Thule-Gesellschaft* van Rudolf von Sebottendorf – alweer een Oostenrijker – en naar het *Deutsche Adelsgenossenschaft* van de Duitse generaal en latere rijkspresident Paul von Hindenburg, de directe voorganger van Hitler. Niet al deze groepen kunnen tot directe voorlopers van de nazi's gerekend worden. Wel deelden ze allen dezelfde opvattingen over Ariërs en Semieten en hetzelfde antisemitisme dat Hitler in de vernietigingskampen ten top zou drijven.

Ten slotte lieten ook de Russen het antisemitisme niet aan zich voorbijgaan. Zij waren in de jaren negentig van de 19de eeuw de auteurs van de beruchte *Protocollen van de Wijzen van Zion*. Deze Protocollen, die het eerst opdoken in Parijs, wekten de indruk dat het gewoon verslagen waren – vandaar 'protocollen' – van 'een geheime zitting van het eerste zionistencongres in 1897 in Bazel,' die een wereldwijd joods complot onthulden om de wereldheerschappij te veroveren. Pas later bleek dat de Protocollen werden opgesteld door de geheime politie van de tsaar – de beruchte *Okhrana* – in het Parijse bureau van de dienst. Ze waren in hoofdzaak voor eigen gebruik bestemd, om ingezet te worden in de strijd tegen het revolutionaire gedachtegoed in Rusland, niet zozeer in Frankrijk. Nog later onthulde een nauwkeurige lezing van de Protocollen dat het in feite ging om een anonieme brochure van de Franse auteur Maurice Joly, geschreven uit verzet tegen Napoleon III in 1864, die door de Russische Okhrana was herschreven. De brochure van Joly bevatte geen enkele verwijzing naar de joden. Het was een Russisch idee om de brochure in anti-joodse zin te herschrijven. Overigens waren de Protocollen in het Westen nauwelijks bekend, tot het uitbreken van de Sovjet-revolutie in 1917. Toen brachten vluchtende Russen de tekst terug naar het Westen, waar hij vooral in het naoorlogse Duitsland het gretigst werd gelezen.

De nazi-gruwel

Aan de massale vernietiging van Europese joden onder de Tweede Wereldoorlog door de nazi's kan niet worden getwijfeld. Daarvan getuigen te veel overlevenden en zijn er te veel cijfers bekend over het aantal Europese joden in 1939 en 1945. Die cijfers bevestigen een verschil van minstens zes miljoen joden van wie – buiten de vernietigingskampen – vrijwel geen spoor kon worden teruggevonden. Natuurlijk kunnen vele vragen gesteld worden bij het wie, hoe en waarom van de holocaust, maar die hebben nauwelijks betrekking op de vraag of die gruwel al dan niet heeft plaatsgehad, noch op de omvang ervan. Was de holocaust uitsluitend het werk van Hitler en/of de nazi's? Welke rol speelden 'gewone Duitsers' en andere Europeanen? Wie heeft uiteindelijk het bevel gegeven tot de *Endlösung* – de definitieve en radicale oplossing van de joodse kwestie – en wanneer? Wat bezielde Hitler om zijn jodenhaat een zo prominente plaats in zijn wereldvisie te geven? Beantwoordde de holocaust vanaf het begin aan de bedoelingen van Hitler of was hij een neveneffect van de Tweede Wereldoorlog? En welke rol speelden de andere naties, die zo weinig ondernamen om de bedreigde joden te redden?

Aan minstens drie zaken kan nauwelijks worden getwijfeld. Het staat vast dat de figuur van Hitler het absolute centrum was van het nazisme en dat uitsluitend de *Führer* alle macht in het rijk in zich concentreerde. Even duidelijk is het dat de joodse kwestie in de gedachtewereld van Hitler minstens van 1918 tot aan zijn dood in 1945 een permanente en alles overheersende plaats innam. Ontelbare teksten, uitspraken en getuigenissen kunnen dat bevestigen. Het was het enige onderwerp van zijn allereerste toespraak tot de jonge nazi-partij op 13 augustus 1920, 'Waarom wij tegen de joden zijn.' Het bleef zijn enige zorg in zijn politieke testament, dat hij op 29 april 1945, één dag voor zijn dood, in het brandende Berlijn aan Bormann dicteerde. Uit beide vaststellingen volgt dat de vernietiging van de joden in het nazi-rijk nooit had kunnen plaatsvinden zonder Hitlers uitdrukkelijke bevel of zijn voorkennis ervan.

Een moeilijker te beantwoorden vraag blijft of het vanaf het begin Hitlers bedoeling was om de joden fysiek uit te roeien. De zogeheten 'intentionalisten' menen van wel, de 'functionalisten' blijven daarentegen van oordeel dat de *Endlösung* hem door het desastreuze verloop van de oorlog werd ingegeven. Zelf had Hitler het in vele toespraken en vanaf het begin van de jaren twintig over hun *Entfernung* of verwijdering. Voor hem stond het vast dat ze hoe dan ook uit Europa moesten verdwijnen. Er valt iets voor te zeggen dat hij in eerste instantie hoopte op hun 'vrijwillig' vertrek. Dat in de jaren 1933-1939 circa 300.000 Duitse joden onder zware druk en tegen betaling van een hoge 'afscheidspremie' nazi-Duitsland konden verlaten, en veelal naar Palestina of de Verenigde Staten emigreerden, kan daarvan getuigen. Ook het Madagascarpplan dat de nazi's in de jaren

1938-1940 overwogen, wijst in die richting. Toch wisten alle nazi's dat niet alle Europese joden de hoge 'afscheidspremie' konden betalen en dat het Madagascarplan – toegepast op tien miljoen Europese joden – op termijn gelijk stond met hun fysieke vernietiging of opsluiting in één reusachtige gevangenis. In Hitlers taaleigen, dat de joden zo vaak omschreef als ziektekiemen, bacillen of parasieten, was er overigens weinig verschil tussen iemands verwijdering en diens vernietiging. Een ziektekiem 'verwijderen' duldt geen medelijden. Een bacil bestrijden is hem doden of hem eerst verwijderen om hem daarna te kunnen vernietigen.

Hitlers dilemma was onder meer dat hij in het Duitse rijk onvoldoende steun vond voor een snelle en massale oplossing van de joodse kwestie door bijvoorbeeld alle Duitse joden in Duitsland zelf te liquideren. Hij koos dus voor een even zekere maar vertraagde dood, niet in Duitsland maar in het Oosten, waar de vernietigingskampen hermetisch van de buitenwereld konden worden afgesloten. Sebastian Haffner suggereert zelfs dat Hitlers hele oorlogsvoering wat hem betreft in dienst stond van deze ultieme doelstelling. In dat geval moest hij geheel Europa veroveren om alle Europese joden te kunnen oppakken en moest hij die oorlog lang genoeg rekken om hun vernietiging te kunnen voltrekken en de sporen daarvan te kunnen uitwissen.

Als Haffner gelijk heeft, wat kan Hitler dan in deze waanzinnige opzet bezielde of bezeten hebben? Daar was hij zelf duidelijk genoeg in. Nooit liet Hitler er enige twijfel over bestaan dat hij 'de Jood' beschouwde als de grootste tegenstander van de Ariër. De Jood – in deze bizarre betekenis met een hoofdletter geschreven – was voor hem de gemeenschappelijke macht achter het communisme en het kapitalisme, het socialisme en het liberalisme, het rationalisme en de moderniteit, maar ook de uitvinder van het geweten, de bron van de democratie, de drager van de Verlichting, het brein achter elke revolutie en de ware aanstoker van zowel de Eerste als de Tweede Wereldoorlog. Van de Jood kwam alles wat Hitler het hartsgrondigst verfoeide, te beginnen met de vrijheid en de gelijkheid, maar ook het individualisme en het universalisme, het materialisme en het pacifisme, en gewoonweg alles wat de eeuwige rassenstrijd en de natuurlijke grootheid van de Ariër in de weg stond. Zelfs het christendom – Hitler was een geboren en getogen katholiek en werd nooit door de Kerk geëxcommuniceerd – was van het begin af aan door het jodendom aangetast en vond uitsluitend genade in zijn ogen in zoverre het volledig kon worden ontjoodst. Omdat Hitler de Jood als de absolute negatie en de doodgraver van elke beschaving beschouwde, kon de beschaving uitsluitend gered worden door de Jood eens en voorgoed te vernietigen.

Hitlers beeld van de Jood was niet zo mythisch en onwerkelijk als latere generaties het wel eens hebben doen voorkomen. Bovendien is het duidelijk waar Hitler een zo negatief beeld van de Jood heeft gevonden. Afzonderlijke elementen ervan vond hij in het duizend jaar oude christe-

lijke anti-judaïsme, in het honderd jaar oude Europese antisemitisme, in het nog jonge zionisme en in de reële bijdrage van de joden in de opkomst van het moderne Europa. Hitlers 'unieke bijdrage' bestond er in al deze elementen in één synthese te integreren, die te verwerpen en zichzelf uit te roepen tot de Arische verlosser die Europa en op termijn ook de hele wereld in één vernietigende orkaan van de joden en van alle moderne revoluties te verlossen.

Want Hitler maakte nooit enig onderscheid tussen de Jood die hij als zijn grootste vijand beschouwde en de miljoenen individuele joden die hij naar de vernietiging leidde. Hoewel hij in eerste instantie een ideeënwereld bestreed die hij – terecht of ten onrechte – als joods beschouwde, ging hij er in zijn sociaal-darwinistische waanvoorstellingen van uit dat ook ideeën een biologische en zelfs raciale grondslag hebben. Ook dat waanidee ontleende hij aan zijn antisemitische en ten dele ook aan zijn anti-judaïsche voorgangers. Dat waanidee had immers het grote *voordeel* dat hij de vijand fysiek kon identificeren, lokaliseren, afzonderen en uitschakelen, waarbij hij er – waanzinnig genoeg – van overtuigd was dat hij op die manier ook het joodse gedachtegoed kon vernietigen.

Uiteraard had Hitler een zo radicale vernietiging nooit alleen kunnen bewerkstelligen. Zo stond hij in een oude anti-judaïsche en antisemitische traditie, terwijl tijdgenoten in Duitsland en Europa hem 'ver genoeg' volgden om talrijke anti-joodse maatregelen te aanvaarden. Met uitzondering van de *Endlösung* – dat was Hitlers waarmerk – was geen van deze maatregelen echt nieuw. Vooral het anti-judaïsme had een lange traditie van anti-joodse beperkingen en vervolgingen, waar Hitler jarenlang nauwelijks van afweek. Bovendien steunden veel tijdgenoten Hitlers verzet tegen het communisme, het kapitalisme en de politieke democratie, zelfs als ze die niet aan de joden toeschreven. Onder een charismatische *Führer* als Hitler was de combinatie van beide stromingen onweerstaanbaar. In een eerste fase hebben veel niet-nazi's gezwegen. Toen de Tweede Wereldoorlog hen de ogen opende, was het te laat.

Zionisten en antizionisten

Ironisch genoeg heeft geen mens de moderne geschiedenis van de joden ingrijpender veranderd dan de anti-jood Hitler. Toch slaagde hij bijna in het eerste deel van zijn demonische opzet door Europa in belangrijke mate van joden te 'zuiveren'. Duizend jaar lang en tot in 1939 leefde de grote meerderheid van alle joden in Europa. Nauwelijks zes jaar later was dat millennium-oude overwicht tenietgedaan en bleek de grootste groep joden in de Verenigde Staten te wonen.

De nazi-gruwel had drie niet-voorziene gevolgen. Allereerst werd er een ontwikkeling bekrachtigd die al vóór Hitler werd ingezet, maar die

hij ongewild onnoemelijk heeft versterkt, namelijk de massale terugkeer van joden naar Palestina en de heroprichting van de staat Israël. Minder spectaculair maar niet minder ingrijpend is dat de nazi's het Europese antisemitisme voor vele jaren hebben gebroken en dat ze meteen ook het christelijke anti-judaïsme een zware slag hebben toegebracht. Het eerste ging sneller dan het tweede. Het Europese antisemitisme ging meteen met de nazi's ten onder. Omdat het veel ouder was, had het christelijke anti-judaïsme meer tijd nodig om te verdwijnen, maar het werd eveneens door de nazi's veroordeeld voordat de christelijke Kerken die veroordeling uitdrukkelijk zouden bevestigen.

Voor de joden behoren de zionistische doorbraak en de heroprichting van een eigen staat tot de grootste momenten van hun vierduizend jaar oude geschiedenis. Ondanks de voorgeschiedenis van het zionisme was die heroprichting in 1939 bepaald geen vanzelfsprekendheid en kon niemand in dat jaar de verdere ontwikkeling van het Midden-Oosten voorspellen. In 1945 kon dat wel, al was het niet vanzelfsprekend dat de voorstanders van de joodse staat het zouden halen. Maar de druk was onweerstaanbaar. Toen in 1945 de waarheid over de vernietigingskampen aan het licht kwam, ging er een zo grote huiver door Europa dat er geen jood was die het zionistische perspectief op een eigen staat nog langer afwees – ook als hij er zelf niet naartoe trok – en geen niet-jood hem daarvan nog kon weerhouden. Wat de joden betreft, noemde Fackenheim die huiver zelfs het 614de gebod. Boven op de 613 geboden en verboden van Mozes geldt sindsdien het gebod om tegen elke prijs een nieuwe holocaust te voorkomen. In 1945 waren vrijwel alle joden het erover eens dat uitsluitend een eigen staat, liefst in Palestina, dat kon bewerkstelligen.

Toch bleef ook de joodse staat een teken van tegenspraak. Als er onder joden al eensgezindheid bestond over het antwoord op de vraag of die staat er moest komen, was die er niet in het antwoord op de hoe-vraag. Over de concrete inrichting van de staat Israël zijn zionisten, niet-zionisten en antizionisten het nooit eens geworden. Het felste antizionisme kwam natuurlijk uit Palestijnse en Arabische hoek, waar bij de oprichting van de joodse staat de zwaarste klappen vielen. De zionisten kwamen in 1948 immers niet in een leeg land terecht, maar in een land waar de niet-joodse Palestijnen even oude eigendomsrechten konden doen gelden en waar Jeruzalem over een veel langere periode een christelijke of islamitische, Palestijnse of Arabische dan een joodse stad was geweest.

Natuurlijk zijn zionisme en antizionisme onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het is de jongste vorm van de spanning die de verhouding tussen joden en niet-joden kan opleveren. Omdat een nieuwe spanning oudere spanningen niet kan verdrijven, mag echter niet uitgesloten worden dat het antizionisme toch weer anti-judaïsche en antisemitische reacties oproept. Onder verschillende namen horen deze drie in de geschiedenis immers onherroepelijk bij elkaar.

12. ISRAËLISCHE PARADOXEN

Europeanen zouden moeten begrijpen dat het enige dat joden en Arabieren met elkaar gemeen hebben, het feit is dat ze allebei, op verschillende wijze, het slachtoffer zijn van het christelijke Europa.

Amos Oz

Voor veel joden ging in 1948 een bijna tweeduizend jaar oude droom in vervulling. Sinds de val van Jeruzalem in het jaar 70 hadden ze geen eigen staat meer gehad. Zestig jaar later, na de laatste joodse opstand, werden de overlevenden zelfs uit Jeruzalem verdreven. Eeuwenlang kwamen ze van de ene diaspora in de andere terecht. Uitsluitend hun herinnering aan Jeruzalem en hun hoop op de messias hielden hen overeind, maar enig uitzicht op een reële terugkeer hadden ze niet. Dat veranderde pas door een uitzonderlijke samenloop van omstandigheden, aan het eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. Maar ook die poging had kunnen mislukken, als de nazi's de Europese joden niet in zo groten getale hadden vernietigd. De grootste gruwel uit de geschiedenis van de joden werd in zeer korte tijd gevolgd door hun meest ingrijpende positieve ervaring, de heropstanding van Israël. Van de acht grootste momenten uit de joodse geschiedenis sinds de uittocht uit Egypte, stelt Fackenheim, vallen er twee in de jaren veertig van de 20ste eeuw: de holocaust en de heroprichting van Israël.

Tussen deze uitersten van de 20ste eeuw en van de voorbije tweeduizend jaar bestaat geen direct verband. Toen Hitler het plan opvatte om alle joden uit Europa te 'verwijderen,' bestond Israël nog niet en vormde de joodse gemeenschap in Palestina en het Midden-Oosten slechts een kleine minderheid in een zee van Palestijnen en Arabieren. Aanvankelijk was de emigratie van Europese joden naar Palestina, mits zij al hun bezittingen achterlieten, zelfs voor de nazi's een aanvaardbare optie. Misschien gingen ze ervan uit dat het Arabische Midden-Oosten deze joodse migranten wel de baas kon. Met een onafhankelijke joodse staat heeft Hitler nooit rekening gehouden. Wat hem dwars zat, waren de joden in de diaspora, niet die in een of ander thuisland, waar ook ter wereld.

Omgekeerd heeft de zionistische beweging niet op Hitler gewacht om een begin te maken met de terugkeer naar Palestina. Aanvankelijk, grofweg

van 1880 tot 1914, ging dat moeizaam. Maar voor de zionistische beweging was de Eerste Wereldoorlog zo mogelijk nog belangrijker dan de tweede. Het was de val van het Turks-Osmaanse rijk, in 1918, die zowel voor de Arabische renaissance als voor de joodse terugkeer de poorten van het Midden-Oosten openstelde, niet de Europese holocaust in de jaren 1942-1945. Voor het zionisme was de periode tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog even belangrijk als de holocaust. Al in 1939 was de joodse gemeenschap in Palestina met circa 450.000 leden op ruim één miljoen Palestijnen sterk genoeg om minstens een doorbraak te forceren.

Natuurlijk heeft de holocaust, zowel voor joden als niet-joden, de oprichting van Israël onmiskenbaar verhaast en versterkt. Voor de joden leverde de holocaust het ultieme bewijs dat een volk zonder staat weerloos aan zijn vervolgers was overgeleverd en er dus geen alternatief was voor een eigen staat. Vooral voor de Europese en Amerikaanse niet-joden, de geallieerden die nazi-Duitsland versloegen, riep de holocaust een zo diepe schaamte en een zo knagend schuldgevoel op dat ze de joden hun staat niet meer konden ontzeggen. Bang voor Arabische en Palestijnse reacties probeerde alleen nog de Britse mandaathouder in de jaren 1945-1947 de boot af te houden. Maar ook Londen was geen partij voor de erfgenamen van de holocaust en moest het mandaatgebied snel ontruimen.

De omstreden stelling dat Israël en de joden de holocaust hebben uitgebuit – wat in de afgelopen jaren niet alleen de boude stelling was van de Franse ex-marxist Roger Garaudy, maar ook van de Amerikaanse schrijver Norman Finkelstein, zelf een joodse overlever wiens ouders in de vernietigingskampen zijn omgekomen – is nauwelijks te bewijzen. Zoals Finkelstein zelf opmerkt, geldt die stelling overigens niet voor de eerste twintig jaar van Israëls onafhankelijkheid, toen het nazi-tijdperk nog een ramp was die de overlevenden nauwelijks over hun lippen kregen. Dat veranderde pas na de Zesdaagse Oorlog in 1967, die de Verenigde Staten een voet aan de grond gaven in het Midden-Oosten en die vooral onder Amerikaanse joden uit sympathie met Israël wel eens geleid kan hebben tot ‘uitbuiting’ van de holocaust. Toch is het zeer de vraag of die ‘uitbuiting’ iets aan de kwestie zelf heeft veranderd. Onder de joden en vooral in Israël bleef de herinnering aan de holocaust immers zo sterk aanwezig omdat ze zichzelf in een vijandige omgeving nog het meest bedreigd voelden.

Aanvankelijk werd het mandaatgebied door de Verenigde Naties onder joden en Palestijnen verdeeld. Toen Palestijnen en Arabieren die verdeling afwezen, volgden de vele confrontaties en de oorlogen waarvoor Londen zo bang was geweest. Een halve eeuw lang, grofweg van 1948 tot 1993, stonden Israël en zijn Palestijnse en Arabische burens tot de tanden toe gewapend tegenover elkaar en voerden ze minstens zes oorlogen die Israël niet konden vernietigen. De geest van 1948 hield stand. De Israëli's lieten zich niet meer terugdrijven.

Voor de Arabische wereld kwam de grote kentering al bij de ondertekening van een Israëliisch-Egyptisch vredesverdrag, in 1979. Zonder Egypte – het meest bevolkte land in het Midden-Oosten – kon de Arabische wereld nauwelijks nog oorlog voeren met Israël. De Palestijnen volgden pas bij de ondertekening van de akkoorden van Oslo in 1993, nauwelijks enkele maanden later gevolgd door de wederzijdse erkenning van Israël en de Palestijnse Bevrijdingsorganisatie PLO. Sindsdien evolueren Israël en de Palestijnen toch naar ‘de tweedeling’ die al in 1947 door de Verenigde Naties werd voorzien, en naar het naast elkaar bestaan van Israël en een Palestijnse staat.

Intussen groeide het aantal joden in Israël van circa 750.000 in 1948 tot ruim 3 miljoen in 1976 en 4,6 miljoen in 1996, vrijwel evenveel als het geschatte aantal Palestijnen in Palestina en de Palestijnse diaspora, maar nauwelijks een derde van het aantal joden in de wereld. De terugkeer van alle joden naar Israël kwam dus nooit in het vizier. De zionistische paradox – dat ook joden die naar Jeruzalem verlangen de diaspora verkiezen – werd door de oprichting van Israël niet opgeheven. Bovendien confronteerde de oprichting van de staat Israël de joden met nieuwe paradoxen, te beginnen met de veiligheidsparadox, het joods-Palestijnse dilemma, de onoplosbare problemen die werden opgeroepen door het uitblijven van een Israëliische grondwet, de cruciale vraag of Israël nu een seculiere of een religieuze staat is, en *last but not least* het lot van de joden in de diaspora, dat in de 20ste eeuw nauwelijks werd verhelderd. In die eeuw ging het zionisme immers uit van de terugkeer van ‘alle joden’ naar Israël. In dit scenario ligt het voor de hand dat de diaspora moest wijken voor de nieuwe joodse staat.

De veiligheidsparadox

De pioniers en oprichters van Israël waren asjkenazische joden die uit Europa waren gevlucht om in Palestina een eigen staat op te richten die hen de veiligheid kon waarborgen die Europa hen niet kon bieden. De laatste twijfelaars werden door de holocaust over de streep getrokken. Veel zionisten blijven van mening dat uitsluitend een joodse staat de holocaust had kunnen voorkomen of minstens iets had kunnen doen – wat de geallieerden niet konden of niet deden – om de vernietigingsmachine te stoppen vóór het te laat was. Het 614de gebod van Fackenheim zegt precies wat de joodse staat voor de joden moet zijn: een veilige haven waar joden zichzelf kunnen zijn en die hen effectief kan verdedigen.

Helaas wil de veiligheidsparadox dat Israël sinds 1948 voor de joden de meest onveilige plaats is ter wereld. In de Amerikaanse of West-Europese diaspora wonen joden momenteel althans in een veel veiliger omgeving dan hun Israëliische lotgenoten. ‘Het zijn stuk voor stuk zionisten,’ mij-

merde Finkielkraut, 'maar ook allemaal thuisblijvers.' Deze Franse thuisblijver noemt de oprichting van Israël 'een sombere overwinning op een tragisch tijdstip.' Omdat 'de joodse staat zijn bestaansrecht ontleende aan het feit dat degenen voor wie hij oorspronkelijk was bedoeld – de vervolgte gemeenschappen van Oost-Europa – inmiddels waren uitgemoord, bestonden de barensweeën van Israël uit de massamoord op hen die er het meest naar hadden uitgezien.'

In geen land waar joden wonen zijn in de jaren 1948-2000 als gevolg van geweld meer joodse doden gevallen dan in Israël. Door de 'inplanting' van een joodse staat in een Palestijnse en Arabische omgeving, die deze staat te vuur en te zwaard zou bestrijden, kon de joodse gemeenschap er uitsluitend overleven door zich te bewapenen en door sterk genoeg te staan om desnoods al zijn Palestijnse en Arabische vijanden te verslaan. Dat deed het in vier Israëlisch-Arabische oorlogen in 1948, 1956, 1967 en 1973. Voor Israël waren het oorlogen op leven en dood, die het vier keer tot ieders verrassing overleefde, maar die telkens het zaad van een nieuwe oorlog zaaiden. Dat was zelfs het geval met Israëls grootste overwinning, in de Zesdaagse Oorlog van 1967. Die oorlog liet het land toe zijn grootste territoriale winst te boeken, maar niet zonder Israël in de Bezette Gebieden met een Palestijns probleem op te zadelen dat het niet meer met militaire middelen kon bedwingen.

In het nabije Libanon voerde Israël ter verdediging van zijn noordelijke nederzettingen van 1978 tot in de zomer van 2000 een minder spectaculaire maar even bloedige vijfde oorlog. Maar Israëls taaiste oorlog was die met de Palestijnen, die begon vanaf de oprichting van de Palestijnse Bevrijdingsorganisatie in 1964 en duurde tot de ondertekening van de akkoorden van Oslo in 1993. Die oorlog werd in de herfst van het jaar 2000 door beide partijen hervat. Zoals in een burgeroorlog staan in deze zesde oorlog geen legers tegenover elkaar, maar wel twee bevolkingsgroepen die dertig jaar lang een guerrilla- en anti-guerrilla-oorlog voerden, met aanslagen en represailles die de veiligheid van elke jood en elke Palestijn in Israël en in de Bezette Gebieden al die jaren hachelijk maakten.

Belangrijker dan de schuldvraag, die in een zo geladen atmosfeer nauwelijks een objectief en onpartijdig antwoord kan vinden, is de veiligheidsparadox zelf. Die is immers onontwarbaar verweven met het zionistische project en met de manier waarop Israël in 1948 zonder Palestijns of Arabisch akkoord en dus eenzijdig zijn onafhankelijkheid uitriep. Hoe begrijpelijk die ontwikkeling in joodse ogen ook was, voor Palestijnen en Arabieren was die dat allerminst. Uitgerekend in de Arabische en islamitische wereld hadden joden eeuwenlang een relatief hoge en stabiele veiligheid genoten. Als gevolg van de oprichting van Israël, de eerste Israëlisch-Arabische oorlog, de Palestijnse vlucht en de massale terugkeer van Arabische joden naar Israël ging ook die veiligheid verloren.

Sindsdien delen alle joden in Israël in een door veiligheid bezeten

land de grootste onveiligheid, tenzij ze de grond van die onveiligheid kunnen wegnemen door alsnog een evenwichtige vredesregeling met de Palestijnen en hun Arabische burens te aanvaarden. In al zijn complexiteit is de Israëlische veiligheidsparadox dus nog relatief gemakkelijk weg te nemen. Het volstaat dat Palestijnen en Arabieren Israël aanvaarden en dat Israël de rechtmatige belangen van Palestijnen en Arabieren erkent. Ook voor het Midden-Oosten kan uitsluitend een beleid van collectieve veiligheid – *common security* – de onveiligheidsparadox wegnemen. Maar dat veronderstelt een vredesregeling die het lot van Israël, een op te richten Palestijnse staat en hun Arabische buurstaten verbindt, in plaats van het een tegen het ander uit te spelen.

In de jaren negentig werden grote stappen in die richting gezet. De meest spectaculaire doorbraak dateert van 1993, bij de ondertekening door Israël en de Palestijnse Bevrijdingsorganisatie van de akkoorden van Oslo. Ondanks alle tegenslagen en vertragingen leidden die akkoorden tot de wederzijdse erkenning van Israël en 'een Palestijnse entiteit', tot een groeiende autonomie van de 2 miljoen Palestijnen op de Westoever, in de Gazastrook en in Oost-Jeruzalem, en tot een vorm van Palestijns zelfbestuur die ondanks de heropflakking van het geweld in september 2000 moet uitmonden in een onafhankelijke Palestijnse staat, naast Israël.

Meteen kwamen ook de Israëliisch-Arabische betrekkingen in een stroomversnelling. Het Egyptische voorbeeld van 1978 – een vredesakkoord met Israël – werd in 1994 door Jordanië gevolgd, terwijl Israël in de zomer van 2000 uiteindelijk al zijn troepen uit Libanon heeft teruggetrokken. Ook al kan de Arabische wereld sinds de 'terugtrekking' van Egypte in 1978 geen Arabische oorlog met Israël meer voeren, een globale Arabisch-Israëlische vrede ligt evenwel in handen van Syrië. Niet alleen is dat Israëls enige buurland dat met de joodse staat nog geen vrede sloot, het is tevens het Arabische land dat Israël en overigens ook Libanon nog als delen van het aloude Syrië beschouwt, voordat de toenmalige provincie van het Turks-Osmaanse rijk in 1918 door Fransen en Engelsen ruwweg in de huidige configuratie van staten werd opgedeeld. Het Israëliisch-Syrische geschil heeft dus niet uitsluitend betrekking op de strategische Golanhoogte. Het blijft de achilleshiel van een Arabisch-Israëlische vredesregeling, die minstens ook Libanon en de Palestijnse staat-in-wording moet omvatten.

Het joods-Palestijnse dilemma

Of het miljoen Palestijnen dat in 1948 en 1967 voor het Israëlische leger op de vlucht sloeg dat in een berekende gok deed of met ijzeren vuist door de Israëli's werd verdreven, maakt eigenlijk weinig uit. Feit is dat de oprichting van de joodse staat en de massale immigratie van Europese en Arabische joden uit de diaspora gepaard gingen met een even massale

emigratie van Palestijnen uit gebiedsdelen die ze veel langer bewoond hadden dan de joden. Om uit de diaspora te ontsnappen, hebben de joden – sommigen bewust, anderen onbewust, deels gewild, deels ongewild – een nieuwe diaspora geschapen.

De meest in het oog springende parallel van de 20ste eeuw gaat zelfs nog verder. Zoals veel joden in de afgelopen eeuwen bleven dromen van hun terugkeer naar Jeruzalem, dromen vele Palestijnen van een terugkeer naar Palestina. Zelfs de cijfers zijn vrijwel aan elkaar gelijk. Tegenover de 4,6 miljoen joden die in 1996 in Israël woonden, stonden op dat moment volgens UNO-cijfers 3,6 miljoen Palestijnse vluchtelingen, van wie 1,5 miljoen in Jordanië, 1,4 miljoen in Palestina (576.160 op de Westoever, 808.495 in de Gazastrook), 378.382 in Syrië en 373.440 in Libanon. Met het miljoen Palestijnen dat momenteel in Israël woont, is dat in totaal eveneens 4,6 miljoen. En zoals er een joodse diaspora is, verspreid over de halve wereld, is er sinds 1948 ook een Palestijnse diaspora, met nogmaals een miljoen Palestijnen in Saoedi-Arabië en de Golfstaten, Europa en de Verenigde Staten.

1948, het jaar van de grootste Palestijnse exodus, was het jaar van een onvrijwillige ruil. Tegenover de 550.000 tot 900.000 Palestijnen – al naargelang de bron, de UNO nam het gemiddelde, circa 750.000 – die in 1948 voor Israël op de vlucht sloegen, stonden de eerst volgende jaren 750.000 nieuwe joodse immigranten, die voornamelijk afkomstig waren uit Israëls Arabische buurstaten. Het was de grootste en snelste bevolkingswissel uit de geschiedenis van joden en Palestijnen. Het was ook een wissel waardoor de machtsverhoudingen in Israël op slag in het voordeel van de joden omsloegen. In 1948 telde het toenmalige Israël zo'n 700.000 joden naast 1,3 miljoen Palestijnen. Nauwelijks vier jaar later stonden er 1.450.000 joden tegenover nog amper 200.000 Palestijnen, althans binnen de grenzen van Israël. Volgens UNO-cijfers waren 420.000 Palestijnen naar de Westoever gevlucht, 220.000 naar de Gazastrook, 120.000 naar Libanon, 80.000 naar Jordanië, 80.000 naar Syrië en 10.000 naar Egypte.

Met een arsenaal aan wetten werd de joodse immigrant met open armen verwelkomd – dat vereiste het basisprincipe van het zionisme – maar werd de Palestijnse vluchteling de terugkeer naar Palestina ontzegd. Zo verleende de wet op de terugkeer van 5 juli 1950 elke jood, van welke nationaliteit ook, en waar hij ook vandaan kwam, het onmiddellijke staatsburgerschap als hij naar Israël emigreerde. Voor niet-joden die desgewenst de Israëlische nationaliteit wilden verwerven of die daartoe naar Israël of Palestina wilden terugkeren, Palestijnen bijvoorbeeld, stelde de wet echter onoverkomelijke eisen. Ze moesten onder meer kunnen bewijzen dat ze ten tijde van de Israëlische onafhankelijkheid daadwerkelijk in Israël verbleven en mochten niet langer dan één jaar in het buitenland verbleven hebben. In veel gevallen kon zo een jood wiens voorouders duizend jaar in Kiev hadden gewoond van het ene op het andere moment naar Israël terugkeren,

waar hem zonder enige vraag het staatsburgerschap werd toegekend. Een Palestijn die onder oorlogsomstandigheden in 1948 Israël was ontvlucht en nauwelijks één jaar was weggebleven, mocht dat burgerschap echter vergeten.

Andere wetten, zoals de uitzonderingswet op de veiligheidszone (1949), de wet op het beheer van onbewerkt land (1949), de wet op de landopeising (1949), de wet op het eigendom van de afwezigen (1950) en de wet op het verwerven van land (1953) deden de rest. De ene wet verleende de minister van Landbouw de macht om onbewerkte gronden aan joden toe te wijzen, de andere maakte het de regering mogelijk uitzettingsbevelen uit te vaardigen tegen bewoners van huizen die belangrijk geacht werden voor de verdediging of veiligheid van het land, een derde voorzag er in om de gronden van vluchtelingen uitsluitend aan joden over te dragen. Om welke redenen de Palestijnen ook gevlucht waren, het resultaat was hetzelfde. In geen tijd werd het land verjoodst en werden de gronden en eigendommen van niet-joden vogelvrij verklaard. De gevolgen waren overweldigend. Volgens Lucas Catherine had het Joods Nationaal Fonds in 1948 6,6 procent van de totale oppervlakte van Palestina gekocht. In de oorlog van 1948 veroverden de zionisten driekwart van Palestina, waarvan een groot deel zonder verpinken werd verjoodst.

Eén voorbeeld volstaat om de manier te duiden waarop de veroveraars hierbij te werk gingen. In het kader van de uitzonderingswet op de veiligheidszone van 1949 ontruimde het Israëliëse leger op 25 december 1951 de christelijke grensdorpen Ikrit en Biram in Galilea. Alle huizen werden opgeblazen en met de grond gelijk gemaakt. De terreuraanslag op de Israelische atleten op de Olympische Spelen in München, op 5 september 1971, kreeg als codenaam 'Ikrit en Biram.' Zelfs de Israëli's geven toe dat Ikrit en Biram geen uitzonderingen waren. Volgens Israëliëse bronnen kwamen de Palestijnse vluchtelingen van 1948 uit 369 verschillende Arabische steden en dorpen, op een totaal van 850 dorpen uit het pre-Israëliëse Palestina.

Zo lang het aantal Palestijnen in Israël beperkt bleef tot een beheersbare minderheid – 179.300 in 1952, 247.100 in 1961 – was er voor Israël niets aan de hand, ook al omdat de verscheurde Palestijnse diaspora zich slechts moeizaam kon organiseren. Dat veranderde pas met de Zesdaagse Oorlog van 1967, toen Israël Oost-Jeruzalem, de Westoever, de Gazastrook, de Golanhoogte en de Sinai veroverde. Weer sloegen 300.000 Palestijnen voor de Israëliëse legers op de vlucht, velen voor de tweede keer in nauwelijks twintig jaar, maar vooral in de Gazastrook en op de Westoever bleven er genoeg achter om Israël sindsdien met een veel grotere groep Palestijnen te confronteren. Het dilemma van nazi-Duitsland en de Russische tsaren, dat ze geen joden in eigen land wilden maar steeds grotere gebiedsdelen met steeds meer joden annexeerden, werd nu – toegepast op de Palestijnen – ook een Israëliësch dilemma. Hoe meer grondgebied Israël annexeerde, hoe meer Palestijnen het binnenhaalde. En in tegenstelling tot de oorlogen

van 1948 en 1956 bleven het geen verspreide vluchtelingen. Het jaar van Israël's grootste overwinning, 1967, werd tevens het jaar van de Palestijnse heropstanding.

Formeel werd de Palestijnse Bevrijdingsorganisatie PLO al in 1964 opgericht, op initiatief van de Arabische Liga. Een eerste Palestijns Nationaal Congres werd gehouden van 28 mei tot 2 juni 1964 in Jeruzalem, een tweede in juni 1965 in Caïro, een derde in mei 1966 in Gaza. Maar het was de Zesdaagse Oorlog van 1967 die de PLO vleugels gaf, vooral toen deze in 1969 onder leiding kwam van Yasser Arafat, die in 1929 uit een Palestijnse moeder uit Jeruzalem en een vader uit de Gazastrook in Caïro werd geboren, maar opgroeide in Jeruzalem. De Zesdaagse Oorlog was overigens ook de wieg van het Volksfront voor de Bevrijding van Palestina van George Habash, het Volksfront voor de Bevrijding van Palestina – onder commando van Ahmed Jibril, ooit kapitein in het Syrische leger – en van het Democratisch Volksfront voor de Bevrijding van Palestina van Nayef Hawatmeh. Sinds 1967 is het aantal terreuraanslagen van de PLO en de drie Volksfronten niet meer te tellen. Van groter politiek belang was evenwel dat de PLO en de Palestijnse Nationale Raad de Palestijnen een politieke structuur meegaven, naast de Palestijnse vakbonden, de studentenverenigingen, de vrouwenbonden, de schrijvers en de onafhankelijken, die Israël niet meer kon negeren.

Hoewel de PLO en Yasser Arafat in 1970 uit Jordanië en in 1983 uit Libanon werden verdreven, kon Israël de erkende politieke vertegenwoordiging van het Palestijnse volk niet blijven miskennen. Dat Arafat in 1974 zelfs de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties mocht toespreken, was voor Israël een teken aan de wand. De PLO werd toen door een honderdtal staten erkend. Voor zestig van hen kreeg de PLO een heuse diplomatieke status. De PLO werd zelfs één van de 21 lidstaten van de Arabische Liga. Wellicht was het de Palestijnse opstand in de Bezette Gebieden, de in 1987 uitgebroken *Intifada*, die ook Israël over de streek trok.

Het was de eerst centrum-linkse Israëlische regering sinds 1977, onder premier Yitzhak Rabin en minister van Buitenlandse Zaken Shimon Peres gevormd op 13 juli 1992, die de historische stap zette. Al op 19 januari 1993 hief de Knesset de wet van 6 augustus 1986 op die contacten tussen Israël en de PLO alsook tussen Israëli's en leden van 'terroristische organisaties' verbood. Op 21 januari zou PLO-leider Arafat via de telefoon een eerste interview geven op de Israëlische televisie. Pas later bleek dat intussen in het Noorse Oslo geheime besprekingen met Israëlische en Palestijnse onderhandelaars werden gevoerd, die in augustus 1993 zouden leiden naar een 'voorakkoord' om de Palestijnen een beperkte autonomie te geven in de Gazastrook en de stad Jericho. Op 13 september 1993 werden 'de akkoorden van Oslo' door Rabin en Arafat plechtig op het Witte Huis in Washington en in aanwezigheid van de Amerikaanse president Clinton

ondertekend. De ondertekenaars deden dat aan dezelfde tafel waaraan in 1978 de toenmalige Israëlische premier Begin en de Egyptische president Sadat de zogeheten Camp David-akkoorden ondertekenden.

Het was ook een vergelijkbare doorbraak. Zoals de Camp David-akkoorden in 1978 een vijfde Arabisch-Israëlische oorlog uitsloten, bleken de akkoorden van Oslo een eerste stap in het Israëlisch-Palestijnse vredesproces. Na het Israëlisch-Palestijns voorakkoord leverden de akkoorden van Oslo immers een beginselverklaring op die tevens het globale kader schetste voor een Israëlisch-Palestijnse vrede.

Een basisvoorwaarde voor die vrede bleef de wederzijdse erkenning van Israël en de PLO, waartoe beide partijen in 1993 overgingen, al hield dat voor de PLO een herziening in van het Nationaal Palestijns Handvest van 1968, dat nog op de vernietiging van Israël aanstuurde, en voor Israël een erkenning van de PLO als de legitieme vertegenwoordiger van het Palestijnse volk. Daarmee was de eerste stap gezet om voor het joods-Palestijnse dilemma alsnog een uitweg te vinden die de beide partijen uiteindelijk terug zal brengen naar de afgewezen VN-oplossing van 1947: de opdeling van het voormalig mandaatgebied in een joodse én een Palestijnse staat.

Een modern land zonder grondwet

De Israëlische onafhankelijkheidsverklaring van 14 mei 1948 baseert zich op 'het natuurlijk recht van het joodse volk, zoals elk volk, om in een soevereine staat over zijn eigen lot te beschikken.' De preambule verklaart dat 'het land Israël de geboorteplaats is van het joodse volk. Hier werd zijn spirituele, religieuze en nationale identiteit gevormd. Hier verwierf het onafhankelijkheid en schiep het een cultuur van nationale en universele betekenis. Hier schreef het de bijbel en gaf het hem aan de wereld. Hierbij proclameren wij de vestiging van de joodse staat in Palestina, de *Medinath Yisrael* of Staat van Israël.'

Toch is Israël volgens de onafhankelijkheidsverklaring als zodanig geen joodse staat. Weliswaar zal de staat Israël 'openstaan voor joodse immigranten en voor de opvang van ballingen,' maar het zal 'de ontwikkeling van het land bevorderen ten gunste van al zijn inwoners. Het zal zich baseren op vrijheid, rechtvaardigheid en vrede, zoals die beoogd werden door de profeten van Israël,' maar het zal tegelijk 'de volledige gelijkheid van de sociale en politieke rechten van al zijn inwoners verzekeren, ongeacht godsdienst, ras of geslacht.' De onafhankelijkheidsverklaring garandeert 'vrijheid van godsdienst, geweten, taal, opvoeding en cultuur.' De verklaring waarborgt de heilige plaatsen van alle godsdiensten en zweert trouw aan de principes van het Handvest van de Verenigde Naties.

De onafhankelijkheidsverklaring laat veel vragen onbeantwoord: hoe

die staat er precies zal uitzien, of Israël een moderne en seculiere staat is of toch een religieuze staat, hoe joden en niet-joden zich in Israël precies verhouden, of het jood-zijn nu betekent dat men tot een volk behoort of een geloofsovertuiging aanhangt, wat gelovige en niet-gelovige joden van de staat mogen verwachten en wat er moet gebeuren met de joden in de diaspora. Duidelijk is vooral dat de onafhankelijkheidsverklaring de godsdienstvrijheid en de gewetensvrijheid benadrukt en dat het judaïsme in Israël geen staatsgodsdienst is. Voor de Israëlische wet zijn alle burgers en alle godsdiensten gelijk. In die zin sluit Israël zich aan bij de moderne staten die vasthouden aan de scheiding van godsdienst en politiek, aan de scheiding van de machten en aan de volkssoevereiniteit. Dat blijkt nog het meest uit de Israëlische democratie, met een uitbundig meerpartijenstelsel en vrije verkiezingen die al de oorlogen van Israël hebben overleefd.

Toch zijn de sabbat en de joodse feestdagen rustdagen in Israël. En naast de gewone rechtbanken – onafhankelijk, liberaal, modern en efficiënt – zijn er de rabbijnse rechtbanken die in het moderne Israël toch een belangrijke rol spelen. Zo heeft de wet op de jurisdictie van de rabbijnse rechtbanken uit 1955 alles wat met het huwelijk en de echtscheiding van de joden in Israël te maken heeft exclusief aan de rabbijnse rechtbanken toegewezen. In feite is Israël dus een bijzonder ambivalente staat. In veel opzichten blijft het een moderne democratie, maar tegelijkertijd is het wel degelijk een religieuze staat, waarin aan de religieuze wet – de *halacha* – een grote publieke invloed mag worden toegeschreven.

Het dilemma of Israël nu een religieuze of een seculiere staat is, heeft alles te maken met de fundamentele onenigheid tussen het politieke en het religieuze zionisme en met het uitblijven van een Israëlische grondwet. Bij het schrijven van de onafhankelijkheidsverklaring van 1948 werd voor 1949 een grondwet voorzien. Omwille van de voornoemde onenigheid is die is er nooit gekomen. Nog belangrijker was dat geen Israëlische politieke partij ooit een absolute meerderheid in de Knesset heeft gehad: de centrum-linkse Arbeiderspartij in de jaren 1948-1977 noch het centrumrechtse Likoedblok in de jaren 1977-1992. Om hun meerderheid in de Knesset te verzekeren hadden de grootste Israëlische partijen daarom voortdurend de steun van de kleinere religieuze partijen nodig. Die religieuze partijen – onder meer de Nationale Religieuze Partij van de asjkenazische joden en de Shas-partij van de sefardische joden – stonden nooit sterk genoeg om het land een religieuze grondwet op te leggen, wel om het seculiere Israël ondanks zijn moderne uitgangspunten een religieus stempel op te drukken. Bovendien gaan de meest radicale joden er van uit dat Israël al een grondwet heeft, de thora, zodat ze liever geen grondwet dan een seculiere grondwet hebben.

Wel kwamen er in afwachting van een grondwet vier ‘fundamentele wetten’: over de Knesset in 1958, over de grond in 1960, over de president in 1964 en over de regering in 1968. Die wetten regelen in zekere zin de

meest dringende aangelegenheden, met name de precieze machtsverhoudingen tussen parlement, president en regering. Maar een alternatief voor een grondwet bieden ze niet, zodat Israël op dat vlak een gespleten staat blijft, vooral ten aanzien van de niet-joden – er leven circa één miljoen islamitische of christelijke Palestijnen in Israël – die formeel als gelijke burgers worden erkend, maar in feite een staat moeten gedogen die sterke joodse impulsen volgt. In veel opzichten blijven het tweederangsburgers, die moeten wijken voor elke jood die Israël boven de diaspora verkiest.

Israël heeft de vraag of het nu een seculiere of een religieuze staat is dus een halve eeuw voor zich uit geschoven. Door nu eens het een en dan weer het ander te kiezen en in feite een tussenweg te zoeken, riskeert Israël zowel het seculiere als het religieuze bevolkingsdeel van zich te vervreemden. Dat kan het land nog zuur opbreken, zeker als ten aanzien van de Palestijnen toegevingen moeten worden gedaan die de meest religieuze joden – veelal kolonisten in de Bezette Gebieden – tegen de haren in strijken. Toch is dat voor Israël het uur van de waarheid, en misschien ook het moment om het land een grondwet te geven die het een blijvende tweespalt of een fatale botsing kan besparen.

Yeshayahu Leibowicz (1903-1994), de wetenschapper en filosoof die wel eens als 'het geweten van Israël' werd beschouwd en die geldt als de auteur van de onafhankelijkheidsverklaring van 1948, ontpopte zich later tot een van de scherpste critici van het door Israël ten aanzien van de Palestijnen gevoerde beleid. Als orthodoxe jood geboren in de Baltische stad Riga, die in 1919 naar Berlijn verhuisde, waar hij scheikunde, geneeskunde en filosofie studeerde, om in 1934 naar Israël te emigreren, had Leibowicz recht van spreken. In 1967 was hij, inmiddels professor aan de Hebreeuwse universiteit van Jeruzalem, een van de eersten die Israëls overwinning in de Zesdaagse Oorlog en de daaropvolgende onderdrukking van de Palestijnen een historische ramp voor Israël noemde. Later riep hij de jeugd op niet in de bezette gebieden te dienen. In 1993 vergeleek hij de Israëlische soldaten die in de bezette gebieden jacht maakten op gewapende Palestijnen met terroristen van Hamas. Leibowicz vond dat een bezetting de veroveraar moreel vernietigt. Toen hij voor zijn levenswerk met de Israël-prijs werd bekroond, de hoogste onderscheiding van het land, weigerde hij zelfs de prijs in ontvangst te nemen.

Een volk is volgens Leibowicz geen objectieve maar een subjectieve entiteit, die zijn oorsprong vindt in het bewustzijn. Een volk bestaat slechts als de mensen zich ervan bewust zijn dat ze een volk vormen. Het bewustzijn maakt het volk en niet omgekeerd. Hij benadrukte dat het joodse volk in zijn historisch zelfbesef het bestaan van een staat of een soeverein bestuursapparaat nooit heeft beschouwd als een wezenlijk element van zijn nationale hoedanigheid. 'De thora is gegeven aan het volk Israël en niet aan de staat, noch aan het land.' Het bestaan van de staat Israël was volgens Leibowicz niet belangrijk voor het bestaan van het joodse volk.

Altijd pleitte hij voor een strikte scheiding van religie en staat, en verzette hij zich tegen 'een moderne rechtsstaat met een rabbinale rand.'

Leibowicz zag een groeiende kloof tussen het jood-zijn en het jodendom. Hij zag het joodse volk als een volk in crisis. Die crisis begon in de 19de eeuw en was in zijn ogen de zwaarste in de geschiedenis van het joodse volk, ernstiger dan de verwoesting van de tempel. 'Het joodse volk ontbeert immers een formele definitie die door alle joden wordt erkend, maar ook een inhoudelijke definitie.' Wat zijn de gemeenschappelijke waarden van de verzameling mensen die het gevoel hebben dat ze joden zijn? Als er geen consensus is over de joodse nationaliteit of over het jodendom, wat is heden ten dage dan een joods volk? Het zijn vragen waarop Leibowicz geen antwoorden vond. Wel waarschuwde hij voor een staat Israël die louter dienst deed als machtsapparaat voor een bevolking die 'een bonte mengeling is zonder gemeenschappelijke nationale inhoud.'

De zionistische paradox

Het zionisme is altijd uitgegaan van het verzet tegen een assimilatie die de joodse identiteit zou opheffen en van de terugkeer van alle joden naar Israël. Sinds 1951 vinden alle zionistische congressen plaats in Jeruzalem. De eerste zionistische congressen hadden plaats in Bazel, Londen, Hamburg, Wenen, Carlsbad, Zürich, Luzern en Genève. Al in 1951 noemde het 23ste zionistisch congres 'de consolidering van de staat Israël, de opvang van ballingen in *Eretz Israël* en de eenheid van het joodse volk' de belangrijkste taken van het zionisme. In 1968 omschreef het 27ste zionistisch congres de doelstellingen van het zionisme als 'de eenheid van het joodse volk en de centraliteit van Israël in het joodse leven; de verwelcoming van het joodse volk in zijn historisch thuisland, *Eretz Israël*, door immigratie uit alle landen; en de versterking van de staat Israël, die is gebaseerd op de profetische visie van rechtvaardigheid en vrede.'

Overigens beschouwt de staat Israël zichzelf als 'een schepping van het gehele joodse volk, open voor elke jood die naar Israël wil immigreren.' Sinds 1948 heeft zich daardoor een verregaande versmelting voorgedaan van Israël en het zionisme, die tot gevolg heeft dat de staat Israël en de *World Zionist Organisation* WZO in een symbiotische verhouding verstrengeld zijn en de een nauwelijks nog van de ander kan worden onderscheiden. De WZO telt trouwens geen individuele leden, wel organisaties die vooral een Israëlische achtergrond verraden, zoals de *Labor Zionist Movement* (in 1992 met 130 van de 585 vertegenwoordigers), Likoeid (134 afgevaardigden), de Verenigde Zionisten (79 zetels), Mizrachi-Hapoel (71), Mapam (27), Tzomet (14) en Moledet (5), stuk voor stuk Israëlische partijen met een zionistische achtergrond. Dat is minder erg voor Israël en het zionisme, dat immers geboren werd uit de hoop op de terugkeer

naar Israël, dan wel voor de vele joden in de diaspora, die weliswaar het zionistische credo onderschrijven en die Israël veelal steunen, maar die zich allerminst in Israël willen vestigen, noch alle Israëlische standpunten onderschrijven.

Ook het zionisme steunt dus op een paradox. Geboren uit joden in de Europese diaspora en in de 19de eeuw hopeloos op zoek naar een identiteit die hen in Europa werd ontzegd, richtte het al zijn hoop op een terugkeer naar Israël. Die hoop kon pas in vervulling gaan met de actieve steun van de joodse meerderheid in de diaspora. Tegelijk ging het zionisme er echter van uit dat de terugkeer van alle joden de diaspora zou opheffen, waarbij de zionisten zich niet realiseerden dat een Israël zonder diaspora nauwelijks kan overleven. Het ziet er daarom naar uit dat Israël en de diaspora elkaar aanvullen en nodig hebben, zoals twee polen van een zelfde krachtenveld. Israël heeft de joodse diaspora weer een centrum gegeven, maar de diaspora blijkt een even belangrijke rol te spelen, omdat het dat centrum een universeel achterland biedt dat het jodendom niet kan missen.

Het Israëlich-zionistisch verbond wordt overigens op beide flanken aangevreten. Enerzijds zijn er de talloze joden in de diaspora die zich door Israël noch zionisme gebonden voelen. In gevaarlijke tijden zullen velen Israël en het zionisme helpen en steunen, maar verder gaat hun inzet niet. Als puntje bij paaltje komt, blijven het burgers van de staat waarin ze leven. Anderzijds zijn er veel joden in Israël die het zionisme wantrouwen of die in geen geval de zionistische standpunten aanvaardden. Ze beschouwen zich als Israëlische staatsburgers, dat wel, maar niet noodzakelijk als gelovige joden en evenmin als overtuigde zionisten.

Volgens Salomon Bouman is het zionisme voorbij en heeft 'de veramerikanisering van de joodse staat met mokerslagen door de muren gebroken rond wat eens het socialistisch-zionistisch experiment was. Het kapitalisme velt de kibboetsim, ontmantelt het vroeger almachtige vakverbond Histadroet en maakt van Israël een harde klasse- en consumptiemaatschappij. Oude politieke structuren bezwijken onder de druk van de veranderingen. Binnen een kwarteeuw wordt het gebied tussen Asjdod en Haifa over een afstand van 130 km langs de Middellandse Zee één grote stedelijke agglomeratie. Israël betreedt het postzionistische tijdperk.'

Bouman voorspelt het einde van het zionisme. Enerzijds schrijft hij dat het 'één van Israëls wonderen is dat het zijn democratische systeem tijdens een halve eeuw vrijwel onafgebroken militaire spanning, waarbij oorlogen elkaar in hoog tempo opvolgden, heeft weten te koesteren en bewaren.' Anderzijds noemt hij Israël 'een mozaïek van tegenstellingen.' 'Israël en het wereldjodendom drijven uit elkaar omdat in Israël een nieuw joods volk is geboren, meer Israëlich dan joods.' Die periode valt dus samen met een grote verdeeldheid. Ook volgens Shlomo Gold, rabbijn in Jeruzalem, is het joodse volk nooit zo verdeeld geweest als dezer dagen het geval is. 'Het lijkt wel op de situatie vóór de val van de Tweede Tempel.'

De scherpe Chomsky noemt het zionisme 'een product van de Europese beschaving.' Het was een 19de-eeuwse oplossing voor een 19de-eeuws probleem. Het bleef ook een creatie van Europese joden, op de vlucht voor duizend jaar van vervolging en uitsluiting, in de hoop dat ze elders en liefst in Palestina konden opbouwen wat hen in Europa werd ontzegd. Maar ook in Palestina bleven het Europese joden, vooral in vergelijking met de Palestijnse bevolking, die eerst werd genegeerd en naderhand werd verdreven. Pas als Israël die Europese erfenis van zich afschudt en zich volledig tot het Midden-Oosten bekennt, is er een kans dat Israëli's, Palestijnen en Arabieren een *modus vivendi* vinden die joden, christenen en moslims in zekere zin kan herenigen. Die hereniging zal geen Europese staat opleveren, maar evenmin een joodse of islamitische theocratie. Het wordt een creatie uit het niets, zonder precedent in de bonte geschiedenis van het Midden-Oosten, verborgen in een ongeschreven toekomst.

In voorzichtiger bewoordingen is dat ook de visie van de Amerikaanse rabbijn Arthur Hertzberg, emeritus vice-president van het Joods Wereldcongres. Ook Hertzberg noemt de natiestaat 'geen blijvende vorm van politieke organisatie' en zeker niet 'de ultieme vorm.' Volgens Hertzberg was ook de grote Herzl een kind van zijn tijd, en is het aan 'de zionisten van vandaag' om te doen wat Herzl honderd jaar geleden deed. 'Herzl herdefinieerde het joodse volk in een nationalistisch tijdperk,' schrijft Hertzberg. 'Wij moeten het joodse volk herdefiniëren voor een tijdperk van multi-etnische staten, en dat vergt ook een vernieuwd zionisme.' In de traditie van het religieuze zionisme gaat Hertzberg ervan uit dat het 'onze godsdienst en onze cultuur zijn die ons verenigen,' niet zozeer de joodse staat, en dat alle joden worden uitgedaagd door een spirituele, niet door een nationalistische *revival*.

De verweesde diaspora

Voor de joden was de 20ste eeuw de eeuw van het zionisme en van Israël. Na duizend jaren van Europese vervolgingen, die culmineerden in de holocaust, was daar niet aan te ontkomen. Helaas waren het dezelfde Europese mogelijkheden die de terugkeer naar Palestina voor hen ontsloten en die in de schaduw van het wankelende Turks-Osmaanse rijk de Arabische renaissance vele jaren hebben bestreden. In het brandpunt van die tegenstrijdige impulsen stonden gaandeweg twee volkeren, twee godsdiensten en twee nationalismen tegenover elkaar – de joden en de moslims, Israël en de Palestijns-Arabisch wereld – die eeuwenlang vredig naast elkaar hadden geleefd.

Tegelijk was de heroprichting van de joodse staat voor de joden in de diaspora een zo overweldigend gebeuren, dat ze er als verweesd bijstonden. De druk om naar Israël te emigreren was groot. Toch bleef een grote

meerderheid – 65 procent van het aantal joden in de wereld – de diaspora verkiezen. Weliswaar werden de joden in de Europese diaspora door de nazi's gedecimeerd, terwijl de joden uit de Arabische diaspora als gevolg van de Arabisch-Israëliische oorlogen werden verdreven. Daardoor is de joodse diaspora in de twintigste eeuw van Oost naar West en van Rusland naar de Verenigde Staten verschoven. Maar de diaspora zelf is er nauwelijks minder belangrijk op geworden, ook niet voor Israël, dat zonder de diaspora nauwelijks kan overleven.

Helaas is die afhankelijkheid niet wederzijds. Bij nader toezien hebben Israël en het zionisme de huidige joodse gemeenschappen in de Verenigde Staten, Frankrijk, Groot-Brittannië en Argentinië weinig te bieden. Zij worden verondersteld de joodse staat te steunen, en dat doen ze ook, maar ze krijgen er weinig voor terug. Wat het jood-zijn in de diaspora betekent, werd voor hen in de twintigste eeuw nauwelijks verduidelijkt. Extreem gesteld werd hen de keuze gelaten tussen emigratie naar Israël of het opgeven van hun joodse identiteit. Dat is juist de keuze die de diaspora altijd heeft ontweken.

Dat maakt het joodse leven in de diaspora er niet gemakkelijker op. De joden worden er nog het meest door aloude vragen belaagd: waaraan je een jood kunt herkennen, of seculiere joden überhaupt nog joden zijn en of het jodendom nu een volk, een religie of een natie is. 'Er bestaat een onmiskenbaar joods type,' vindt Finkielkraut, 'maar daar zijn te veel uitzonderingen op om werkelijk houvast te bieden. Of liever gezegd, op het gebied van het joods-zijn is het typische uitzonderlijk en vormen uitzonderingen de regel. Kortom: je herkent een jood zelden op het eerste gezicht. En dit geheimzinnige verschil is al evenmin in woorden te vatten: volk, religie, natie? Zulke begrippen zijn weliswaar allemaal min of meer van toepassing, maar echt bevredigend zijn ze geen van alle.'

Volgens de Franse filosoof 'lijden de joden aan een mysterie dat zij nu al twee eeuwen lang proberen op te helderen. De assimilatie en later het zionisme streefden er allebei naar om het jodendom een meer alledaags gezicht te geven. Wij zijn een religie, zeiden de liberalen, een religie, dat wil zeggen een particuliere godsdienst zoals het katholicisme. Wij vormen een natie, riepen vervolgens de aanhangers van de terugkeer naar het land der Vaderen, een natie waarvan wij ons met evenveel recht de burgers kunnen noemen als de Hongaren in Hongarije of de Fransen in Frankrijk. Deze twee oplossingen waren onverenigbaar, maar de onderliggende methode was dezelfde. In beide gevallen ging het erom een complexe en onoverzichtelijke situatie te verduidelijken en te vereenvoudigen.'

Voor de circa 5 miljoen joden in het huidige Israël blijven die opmerkingen even ongemakkelijk als voor de 8 miljoen joden in de diaspora. Maar de joden in Israël hebben een staat, een regering, wetten, een land en een stad als Jeruzalem, die de moeilijkste vragen kunnen verzachten. De joden in de diaspora moeten die 'hulpmiddelen' ontberen. Zij hebben

hooguit hun rabbijnen, maar leven in een wereld die hen *als joden* niet kan helpen. Dat ze in de huidige diaspora de vrijheid genieten die hun diaspora-verleden hen zelden geboden heeft, is het beste wat ze van de moderne wereld mogen verwachten. De rest moeten ze zelf doen of moeten ze samen vinden.

Wel verdienen ze op die zoektocht meer steun van de joden in Israël dan ze momenteel krijgen. In de joodse traditie – dat dreigen Israël en het zionisme wel eens te vergeten – vormen Israël en de diaspora immers twee mogelijkheden van het jood-zijn en zijn het zelfs mogelijkheden die elkaar oproepen en uitsluitend in elkaars schaduw kunnen overleven. Israël heeft de diaspora nodig, niet alleen om de joodse staat te helpen en te steunen, maar om in de diaspora een manier van jood-zijn te herkennen die geen eigen staat nodig heeft om te kunnen overleven. De diaspora heeft Israël nodig, als een universeel politiek centrum en als een religieus brandpunt waaraan alle joden in de diaspora zich kunnen warmen.

Zonder diaspora is Israël een land als een ander en gaat de essentie van het Beloofde Land verloren. Op zichzelf teruggeworpen vormen de joden een volk als een ander, en dat kan nooit het Uitverkoren Volk zijn. Want 'beloofd' en 'uitverkoren' zijn in de joodse traditie termen met een bijzondere, maar tevens met een universele betekenis. Het zijn bij uitstek messiaanse termen, die het Beloofde Land omvormen tot de beloofde wereld en het Uitverkoren Volk tot een uitverkoren mensheid. Wonderlijk genoeg vormen Israël en de diaspora de huidige vormen van de oudste tradities, die hemel en aarde verbinden tot twee loten aan dezelfde stam. Samen kunnen ze tot de ontdekking komen dat de moderne wereld waarin we leven al in belangrijke mate door joodse uitgangspunten wordt gedragen en door joodse impulsen wordt gevoed. De politieke geschiedenis van de joden is tevens die van de ons – min of meer – bekende vierduizend jaar in de wereldgeschiedenis. Vanuit Israël hebben de joden de wereld even duurzaam verrijkt als vanuit de diaspora. Als de joden in de diaspora dat weer beseffen, zullen ze in de werelden waarin ze leven aanknopingspunten genoeg vinden om dat werk voort te zetten. Dan wordt de 21ste eeuw voor de joden in de diaspora wat de 20ste eeuw voor Israël en het zionisme is geweest: een even ingrijpende bevrijding als hun terugkeer naar Palestina.

Beknopte woordenlijst

Ahasverus 'De wandelende jood.' Legendarische figuur in vele varianten die sinds de 13de eeuw opdook als de eeuwige zwerver, werd als gevolg van de kruisiging van Christus veroordeeld om tot de terugkomst van de Gekruisigde in een boetekleed over de aarde te zwerven. Beroemd werden *The wandering jew* van P.B. Shelley (1810), *Ahasverus* van H.C. Andersen (1848) en *De wandelende jood* van A. Vermeylen (1906).

aliya Hebreeuws voor 'het opgaan' of terugkeren (naar Jeruzalem). De term werd vooral gebruikt voor de joodse terugkeer naar Palestina in de jaren 1881-1939 (met een eerste, een tweede, een derde, een vierde en een vijfde aliya). In die jaren keerden circa 370.000 joden naar Palestina terug.

anti-judaïsme Religieus verzet tegen het judaïsme. Het anti-judaïsme was historisch het sterkst in de christelijke wereld.

antisemitisme De enige anti-term waar geen zinvolle term ('semitisme') tegenover staat. Een uitvinding van de 19de eeuw, toen de religie zijn invloed op het denken verloor en er een raciale vervangterm werd bedacht voor het religieuze anti-judaïsme. De term werd in 1880 voor het eerst gebruikt, door de Hamburgse journalist Wilhelm Marr.

antizionisme Politiek verzet tegen de stichting of handhaving van een joodse staat in Zion, een oude joodse naam voor Jeruzalem.

asjkenazim Naam voor de Centraal- en Oost-Europese joden, afgeleid van de Hebreeuwse naam voor Duitsland, 'asjkenaz'. De asjkenazim ontwikkelden een eigen taal, het Jiddisch. Ze beheersten de joodse wereld van de 16de tot de 20ste eeuw. In de 20ste eeuw werd de benaming een synoniem voor 'Westerse joden, afkomstig uit West-, Centraal- en Oost-Europa'.

assimilatie Sinds de 19de eeuw: het volledig opgaan van de joden in de Europese naties en het opgeven van hun eigen religieuze en culturele identiteit. In die zin gaat assimilatie veel verder dan emancipatie. Koploper van de assimilatie was Duitsland, waar 60.000 Duitse joden zich in de 19de eeuw zelfs tot het christendom bekeerden en zich lieten dopen, om 'echte Duitsers' te kunnen worden.

Babylon Stad aan de Eufraat, ten zuiden van het latere Bagdad. Hoofdstad van het Babylonische rijk in Mesopotamië of het Tweestromenland, in het tweede en eerste millennium vóór Christus.

Babylonische ballingschap De ballingschap van de joodse elite in Babylon, van 586 tot 536 v.C. Volgens Chaim Potok ging het om hooguit 15.000 joodse vooraanstaanden uit het zuidrijk, die tussen 597 en 582 v.C. in drie groepen werden afgevoerd. Hoewel de Babylonische ballingschap hooguit zeventig jaar duurde, is ze van grote invloed geweest op de vorming van de joodse identiteit.

Balfourverklaring Verklaring uit 1917 van de toenmalige Britse minister van Buitenlandse Zaken Arthur Balfour die de joden een thuisland in Palestina beloofde. 1917 was het jaar dat Groot-Brittannië Palestina bevrijdde van de Turken.

Birobidzjan Joods thuisland dat in 1928 bij decreet van Stalin werd opgericht in het grensgebied tussen Rusland en China, 180 kilometer ten westen van Chabarovsk. Birobidzjan beslaat 36.000 vierkante kilometer en telde ooit 200.000 joden. In 1934 werd het een Joods Autonoom Gebied, dat als zodanig nooit werd opgeheven. Momenteel leven er nog circa 3000 joden.

Chassidim Hebreeuws voor 'vromen'. In de oudste betekenis van het woord staan de chassidim voor de tegenstanders van het hellenisme, in de twee eeuwen vóór onze tijdrekening. Momenteel heeft de term betrekking op een religieus-orthodoxe beweging die door rabbi Israel ben Eliezer (1698-1760) of de Baäl Sjem Tov in Oost-Europa werd gesticht. Aan het einde van de 19de eeuw behoorde de meerderheid van de Oost-Europese joden tot het chassidisme, dat zich vooral onder de verpauperde en vervolgd joden op het platteland verspreidde.

Chazarenrijk Naam van een Turks-Tartaars rijk in de noordelijke Kaukasus, tussen de Zwarte Zee en de Kaspische Zee, de Don en de Wolga, dat zich rond 740 in zijn geheel bekeerde tot het jodendom. De hoofdstad was Itil, dat wellicht op een heuvel in de Wolgadelta lag, ten zuiden van Astrakhan. Het Chazarenrijk werd in 1016 vanuit Kiev vernietigd.

Conservative Judaism Amerikaanse term voor 'conservative jewish liberals', die een middenpositie innemen tussen de orthodoxe joden en de liberale reformjoden. De groep is ontstaan als traditionalistische stroming binnen het reformjudaïsme. Deze conservatieven houden vast aan de joodse wet, al zijn ze geneigd menselijke, historische en dynamische elementen daarvan te onderscheiden. De Lange noemt het conservatieve jodendom een verbond tussen liberale traditionalisten en traditionele li-

beralen. Het aantal *conservatives* wordt wereldwijd op 2 miljoen geraamd, waarvan 1.250.000 in de VS.

converso's Tot het christendom bekeerde joden in Spanje en Portugal. De overgang tot het christendom bood deze bekeerlingen weinig soelaas. Omdat ze er altijd van werden verdacht heimelijke joden te zijn gebleven, werden ze erger vervolgd dan de joden zelf. Joden werden verdreven, verdachte converso's wachtte veelal de martelkamer en de brandstapel. Een andere naam voor converso's is 'marranen'.

Dekapolis Hellenistische Tienstedenbond ten oosten van de Jordaan en ten zuiden van het meer van Galilea, ten tijde van Christus. Alleen Scythopolis (Bet Sjean) lag ten westen van de Jordaan. Andere steden van de Dekapolis waren o.m. Pella, Gadara, Gerasa, Philadelphia (het huidige Amman) en Damascus. Deze steden werden na Alexander de Grote door Grieken en Syriërs bevolkt. Onder de Seleuciden waren het vrijwel zelfstandige stadstaten. Onder Alexander Jannaeus (130-76 v.C.) maakten ze deel uit van het joodse rijk. Door Pompeius (63 v.C.) werden ze weer van het joodse land afgescheiden.

dhimmi's Minderheden die onder de moslims bescherming genoten. Het dhimmistatuut, dat in de 7de eeuw werd ingevoerd, gold met name voor joden en christenen. Dhimmi's moesten elk middel tot zelfverdediging opgeven en mochten geen wapens dragen. In plaats daarvan boden de moslims hun militaire bescherming, waarvoor ze een hoofdelijke belasting betaalden. In feite liet het dhimmistatuut joden en christenen in een islamitisch land toe een hoge mate van autonomie te behouden, al was die autonomie aan beperkingen onderworpen.

diaspora Grieks voor 'verstrooiing' of 'verspreiding'. De term dateert uit het hellenistische tijdperk, ten tijde van Alexander de Grote, en verwijst naar het grote aantal joden dat niet in Judea of Israël woonde maar zich elders in de wereld vestigde. Al ten tijde van Christus woonden er méér joden in de diaspora dan in Palestina. Dat is nog altijd het geval. Het grootste aantal joden in de wereld woont momenteel in de VS.

emancipatie, joodse De burgerlijke en politieke rechten, inclusief de godsdienstvrijheid en de gewetensvrijheid, die de joden vooral in de jaren 1848-1870 in de meeste West-Europese landen werden toegekend. Die emancipatie kwam vooral op gang dankzij het Frankrijk van de Revolutie, dat tevens het onderscheid invoerde tussen de jood als burger en de joodse natie. Naar de gevleugelde uitdrukking van Clermont-Tonnerre moest de joden 'als burger alles worden toegestaan, maar moest hen als natie alles worden geweigerd'.

Endlösung Nazi-term voor de 'finale oplossing' van de joodse kwestie. De term staat voor de totale verwijdering (*Entfernung*) en feitelijke vernietiging van het Europese jodendom.

Eretz Israël Hebreeuws voor 'Het land Israël'. De term werd voor het eerst gebruikt in de talmoed en is nauw verbonden met de joodse hoop op een terugkeer naar Israël.

Essenen Een woord dat waarschijnlijk 'genezers' betekent, en dat in dat geval is afgeleid van het Aramese werkwoord *asa* voor 'gezezen'. Een andere mogelijkheid is dat het woord verwijst naar *chasin*, het Aramese equivalent van het Hebreeuwse woord *chassidim* voor 'vromen'. De Essenen trokken zich aan het einde van de 2de eeuw v.C. uit verzet tegen de Hasmoneeën terug uit de joodse samenleving, om onder een 'leraar van de gerechtigheid' in de woestijn te gaan wonen. Hun meest bekende pleisterplaats werd Qumran, aan de westkust van de Dode Zee. Ze noemden zichzelf *ebonim*, 'armen', en hechtten het grootste belang aan rituele zuiverheid. Bij de vernietiging van Qumran tijdens de joodse opstand van 66 zijn ze uit de geschiedenis verdwenen.

etnarch Grieks voor 'heerser'. Titel van de Hasmoneeese koningen die wel eens werd overgenomen door de joodse patriarchen onder Romeinse voogdij.

exilarch De officiële vertegenwoordiger van de joden in Babylonië, letterlijk de 'prins van de verbanning' of *Rosh ha-Golah*. De exilarch vertegenwoordigde de joden bij de Sassanidische koningen, later bij de kalief van Bagdad. Hij was tevens de geestelijke leider van alle joden in het rijk, die onder hun exilarch een hoge mate van autonomie genoten.

falasja's. Amharic/Ethiopisch voor 'vreemdelingen'. Naam voor – circa 30.000 – Ethiopische joden die in de jaren 1984-1991 naar Israël werden overgevoerd. Ze noemen zichzelf *Beta Israel* ('Huis van Israël'). Tot 1972 heeft Israël ondanks de hechte relaties met de Ethiopische keizer Haile Selassie niet serieus zijn best gedaan om de *aliya* van de falasja's mogelijk te maken. Het was de sefardische opperrabbin Ovadia Yosef die in 1972 de knoop doorhakte door de falasja's uit te roepen tot 'de verloren stam Dan'. In 1975 werd 'de wet op de terugkeer' op de falasja's van toepassing verklaard. Premier Begin maakte er ten tijde van de marxistische heerschappij in Ethiopië een erezaak van.

Farizeeën Aanhangers van een lekenbeweging die, net als de Essenen, ontstond uit het verzet tegen de Hasmoneeën en de Sadduceeën, in de

2de eeuw v.C. De naam werd afgeleid van *peroesjim*, Hebreeuws voor 'afgescheiden'. De Farizeeën hielden zich aan een strikte en nauwgezette naleving van de thora en de mondelinge overlevering. In tegenstelling tot de Sadduceeën, die nauw verbonden waren met de tempeldienst, hadden de Farizeeën hun machtsbasis in de synagoge. Na de vernieling van de tempel waren ze de drijvende kracht achter het rabbijnse jodendom.

Galilea De noordelijke streek van Palestina. De naam is wellicht afgeleid van *Gelil ha-Gojiem* of 'district van de ongelovigen'. Na de val van het noordrijk in 722 v.C. werd de streek pas rond 130 v.C. met Judea herenigd en opnieuw verjoodst. In tegenstelling tot Samaria werd Galilea na die hereniging als joods beschouwd, maar toch als minder orthodox dan Judea.

gaon Meervoud: geonim. Hebreeuws voor 'majesteit', 'eminentie', 'excellentie'. Naam voor de hoofden van de Babylonische academies of talmoed-scholen van Soera, Poembedita en Nehardea in het eerste millennium. Vele jaren waren de geonim even belangrijk als de exilarch. De laatste invloedrijke gaon in Mesopotamië stierf in 1038. Later was ook sprake van de gaon van de Palestijnse academie, in Tiberias of Safed, en zelfs van 'de gaon van Vilnius' (in Litouwen).

getto Naam van een hermetisch afgesloten stadswijk waarin joden werden opgesloten en waar zich geen christen mocht vestigen. Een eerste getto dateert van 1267 in Breslau (thans Wrocław), hoewel de gettopraktijk en de term pas in de 16de eeuw werden geïnstitutionaliseerd. De naam zou verwijzen naar de joodse wijk in Venetië waarin een smelterij (*ghetto* of *getto*) zou zijn gevestigd. Vele getto's werden door Napoleon ontmanteld. De nazi's voerden ze weer in om de joden systematisch te kunnen vernietigen.

Goesj Emoënim Letterlijk 'het Blok der Getrouwen'. Joods-militante beweging voor de kolonisering van de Westoever, op gang gebracht in de euforie van de Zesdaagse Oorlog van 1967. De basis voor Goesj Emoënim werd in 1968 gelegd door rabbijn Moshe Levinger, in Hebron. In 1970 bouwden de kolonisten een eerste nederzetting in bezet gebied, Kiryat Arba. De machtswisseling van 1977 was cruciaal voor het succes van de beweging. In 1984 woonden er circa 46.000 joodse kolonisten in 113 nederzettingen op de Westoever. In 1998 woonden er 163.000 Israëli's in 127 nederzettingen op de Westoever en 6200 in 13 nederzettingen in de Gazastrook.

Halacha De joodse religieuze wet. Ook al is Israël formeel een seculiere staat op basis van de scheiding van godsdienst en politiek, de religieuze wet speelt een grote rol in het dagelijkse leven van de joden. Die rol is het duidelijkst voor de belangrijkste aspecten van de joodse identiteit (de besnijdenis, de spijswetten, de sabbat) en voor de grote momenten van de levensloop (overgangsriten, huwelijken, begrafenissen).

haredim. De Hebreeuwse benaming voor ‘godvrezende joden’, die als zodanig ook de chassidim omvat. Als een georganiseerde en identificeerbare beweging ontstonden de *haredim* in het 18de en 19de eeuwse Europa, uit verzet tegen de secularisering en de modernisering die Europa in die 18de eeuw in zijn greep kreeg. Vele jaren vormden de *haredim* een kleine minderheid onder de joodse kolonisten in Israël. Momenteel zouden ze vijf tot tien procent van alle Israëliërs vertegenwoordigen.

haskala Hebreeuws voor ‘bevrijding’. Bevrijdingsbeweging onder de Oost-Europese joden in de 19de eeuw, ook wel ‘joodse Verlichting’ genoemd, en tegengesteld aan het chassidisme. Aanhangers van de *haskala* waren de *maskilim*, die de joden de moderne samenleving wilden binnenleiden. *Maskilim* wilden moderne scholen voor jongens en meisjes, legden zich toe op de landbouw en op sociale en economische hervormingen.

Hasmoneeën Benaming voor de opvolgers van de Makkabeeën, wellicht afgeleid van ‘Hasmon’ of ‘Asamoneus’, de benamingen voor de grootvader van de Makkabeeën. Hasmoneese priester-koningen beheersten Judea en heroverden grote delen van het rijk van koning David van 143 tot 63 v.C., toen het rijk door de Romeinen werd veroverd. Hun opvolgers waren de Herodianen.

Hebreeën De oudste benaming voor de joden. Volgens Flavius Josephus werd deze afgeleid van ‘Heber’, een kleinzoon van Sem en achterkleinzoon van Noach en een voorvader van Abraham. Volgens het boek *Genesis* werden de joden onder de aartsvaders steevast ‘Hebreeën’ genoemd. Pas na de uittocht worden ze ‘Israëlieten’ genoemd.

Hebreeuws Oud-joodse taal waarin het grootste deel van de Hebreeuwse bijbel werd opgetekend. Al in de Romeinse tijd moest het Hebreeuws als voertaal wijken voor het Aramees in Palestina en het Grieks in de diaspora, en werd het een liturgische taal. De humanisten herontdekten het belang van het Hebreeuws voor wetenschappelijk onderzoek. Pas in het begin van de 20ste eeuw deed Eliezer ben Yehuda het Hebreeuws als voertaal herleven. In 1948 werd het de officiële taal van Israël.

Herodianen Zonen en kleinzonen van Herodes de Grote, de laatste grote koning van de joden vóór de joodse opstanden, de val van Jeruzalem en de opheffing van de joodse staat.

holocaust Een term die is afgeleid van het Griekse *holokauston*, een woord uit de Septuagint voor ‘brandoffer’. Een Amerikaanse NBC-productie uit 1978, onder de titel *The Holocaust*, populariseerde deze term voor de vernietiging van de Europese joden onder de nazi’s, naar een term van Elie

Wiesel uit 1958. Later werd het woord 'holocaust' in vele betekenissen gebruikt. Critici merkten op dat de term de nazi-slachtingen ten onrechte een sacrificieel karakter geeft en ze in zekere zin 'inschakelt in het goddelijke plan' voor de herstelling van Israël.

Intifada Naam van de Palestijnse opstand in de bezette gebieden, uitbroken in december 1987 en bezworen door de akkoorden van Oslo in september 1993. Sinds september 2000 is sprake van een tweede Intifada, die gevoed wordt door het onvermogen van Israël en de Palestijnen om een definitieve vredesregeling te treffen.

Israëlieten Nieuwe naam voor de Hebreëën, ingevoerd in de laatste hoofdstukken van het bijbelboek *Genesis*. De overgang van Hebreëën naar Israëlieten onder aartsvader Jacob blijft onduidelijk. Potok suggereert dat het onderscheid te maken kan hebben met de joden die in Egypte vertoefden, en joden die niet naar Egypte togen en in Palestina bleven, en met het onderscheid tussen het noord- en het zuidrijk, dat veel ouder was dan de scheiding onder de zonen van Salomo.

jesjiva Meervoud *jesjivot*. Joodse leerschool of talmoedschool, die aansluit op de oude *academies* in Palestina, Mesopotamië en Spanje. De eerste jesjivot ontstonden in de 18de eeuw uit verzet tegen de vrome maar vaak ongeletterde chassidim in het toenmalige Oost-Europa. Bekende jesjivot onder de Oost-Europese joden waren die van Volozhin en Slobodka in Litouwen en die van Mir/Grodno in Wit-Rusland.

Jewish Agency for Israel (JAFI) Joods Agentschap voor Israel, opgericht door het Zionistisch Congres van 1929 in Zürich als een samenwerkingsverband tussen de WZO en niet-zionisten voor de opbouw van een joods thuisland in Palestina, later voor de versterking van Israël. De betrekkingen tussen Israël, de WZO en het Joods Agentschap werden in 1954 vastgelegd in een convenant.

Jiddisch Joodse taal, onder asjkenazische joden ontstaan uit het Hebreëws, het Duits en het Slavisch. Werd in 1933 door circa 12 miljoen joden gesproken.

jisjoev Hebreëuwse benaming voor de joodse gemeenschap in Palestina, voorafgaand aan de heroprichting van de staat Israël. De jisjoev vormde al in de jaren 1920 een substaat binnen het mandaat met een eigen leger (de *hagana*), een parlementair lichaam van vertegenwoordigers uit kibboetsim en vakbonden (de *histadroet*), een eigen belastingsstelsel, financiële instellingen en een scala aan culturele, charitatieve en onderwijsorganisaties.

jood Term afgeleid van de naam van het koninkrijk Juda, die na de ballingschap opgang maakte ter vervanging van oudere termen als ‘Hebreeën’ en ‘Israëlieten’ (*Yehoudaie* in het Aramees, *Ioudaios* in het Grieks, *Judaei* in het Latijn, *juif* in het Frans, *jew* in het Engels en *Jude* in het Duits). De term verwijst ook naar subtiele verschillen tussen het etnische begrip Hebreeër, het politieke concept Israëliet en het religieuze begrip jood.

kabbala Esoterisch joods mysticisme, in de 11de tot 13de eeuw tot ontwikkeling gekomen in Spanje en Zuid-Frankrijk. Het woord is afgeleid van het Hebreeuwse *le-Qabbeel*, voor ‘mondeling ontvangen overlevering’. Critici beschouwen de kabbala als een mythologische reactie op de meer rationele vormen van jodendom. Aan de kabbala wordt een grote invloed toegeschreven op het messianisme en het chassidisme.

Kanaän Oudste naam voor Palestina. De Kanaänitische cultuur, die zijn hoogste bloei bereikte in de jaren 1700-1200 v.C., was uiterst veelvormig en leende zich nooit tot de vorming van één natie of tot duidelijke grenzen. Het was een wereld van stadstaten, aanleunend bij cultureel hoogstaande centra als Oegarit en Ebla. Beroemde Kanaänitische steden waren Hazor in het noorden, Gezer in het zuiden, Megiddo en Bet-San in het centrum.

karaiëten Joodse sekte die de talmoed afwees en uitsluitend de geschreven thora erkende. Deze ‘joodse protestanten’ doken het eerst op in de 8ste eeuw, in Babylonië. Hoewel ze door de rabbijnen heftig werden bestreden, stonden ze tijdelijk sterk in Palestina en Egypte. Nazaten van de karaïëten overleefden tot in de 20ste eeuw in Rusland, Litouwen en Egypte. In Europa heeft geen karaïet de nazi-terreur overleefd.

kibboets Meervoud *kibboetsim*. Hebreeuwse benaming voor een collectief dorp en landbouwnederzetting, in principe zonder privé-eigendom, niet te verwarren met de coöperatieve boerderij, die wel privé-eigendom kende (de zogeheten *moshavim*). Kibboetsim en moshavim, joodse varianten van de Russische sovchozen en kolchozen, speelden een grote rol in de opkomst en ontginning van Israël. De eerste kibboets werd in 1909 opgericht in Deganya, in de vallei van de Jordaan. Er waren er tien in 1914, dertig in 1918, vijftig in 1940, meer dan 200 in 1948 en 250 in 1982.

Knesset Hebreeuwse benaming voor het Israëliësch parlement. Naam en aantal (120 zetels) verwijzen naar de *Anshei Knesset Hagedola*, de Grote Assemblee ten tijde van Ezra en Nehemia in de 5de eeuw v.C. Aangenomen wordt dat ook die Grote Assemblee, de hoogste rabbijnse raad, 120 ‘rechters’ telde. Leden van de Knesset worden gekozen voor vier jaar, op basis van de evenredige vertegenwoordiging.

kohein Meervoud *kohanim*. Hebreeuwse term voor joodse priester, afstameling van Aaron, die belast is met de tempeldienst en religieuze rituelen. Een kohein kan een rabbijn zijn, maar de meest rabbijnen zijn leken. Na de vernieling van de tempel verminderde de rol van de kohanim ten gunste van de rabbijnen. Toch zijn er nog altijd kohanim voor bepaalde rituelen. De term kohein ligt aan de basis van joodse namen als Cohen, Cahen, Kahane, Kun of Katz.

Leviëten Afstammelingen van Levi, zoon van Jacob. De Leviëten werden door Mozes van het volk gescheiden om hen uitsluitend de zorg voor het tabernakel en de heilige voorwerpen toe te vertrouwen en als dienaren de opdrachten van de priesters uit te voeren. De Leviëten werden van alle andere plichten vrijgesteld en kregen ook geen eigen grondgebied. Hun plaats en die van Jozef werd ingenomen door de zonen van Jozef, Efraïm en Manasse.

Likoed Rechts eenheidsblok van vijf partijen, gesmeed in 1973 door Menachem Begin. Likoed beheerste de Israëlische politiek van 1977 tot 1999 onder de premiers Begin, Sjmir en Netanyahu.

Mapai Arbeiderspartij van Israël, opgericht door Ben Goerion in 1930. Het was de Mapai die Israël naar de onafhankelijkheid leidde en die de Israëlische politiek van 1948 tot 1977 domineerde. In 1968 werd de oude Mapai omgedoopt tot Israëlische Arbeiderspartij, Labour of Avora.

marranen (zie ook **converso's**) Sinds de 15de eeuw: Spaans-Portugese scheldnaam voor bekeerde joden. *Marranos* is Spaans voor 'varkens' of 'zwijnen'. De term zou verwijzen naar het feit dat gedoopte joden in het openbaar varkensvlees moesten eten om te bewijzen dat ze geen joden meer waren (echte joden eten geen varkensvlees, dat als onrein wordt beschouwd). Een Duitse variant van deze scheldnaam is *Judensau*, letterlijk 'jodenzeug' of 'joods zwijn'. Het zwijn was een middeleeuws symbool van onmatigheid en onkuisheid, wellust en gulzigheid, ondeugden die bij uitstek de joden werden toegeschreven. De *Judensau* werd van in de 13de eeuw een veelgebruikt motief in de christelijke kunst, zelfs op reliëfs in domkerken en kathedralen.

Masada Schier oninneembare Herodiaanse vesting op de westkust van de Dode Zee. Het bolwerk hield stand tot zeven jaar na het begin van de joodse opstand van 66. In het jaar 73 viel ook Masada in Romeinse handen. De laatste verdedigers verkozen de dood boven de slavernij en pleegden collectief zelfmoord

Megiddo Bijbelse stad op een heuvel in de vlakte van Esdrelon, op de aloude hoofdweg van Syrië naar Egypte. Archeologen legden er in lagen de resten van twintig steden bloot, die boven elkaar waren gebouwd. De stad werd al in de grijze oudheid zo vaak verwoest dat hij model stond voor de eindstrijd tussen goed en kwaad, die stevast in Megiddo (Har-Megiddo, waarvan de benaming 'Armageddon' is afgeleid) werd gesitueerd.

messianisme Van het Hebreeuws *masjiach* of messias afgeleid woord, de laatjoodse naam van een door God gezalfde bevrijder. De rabbijnse opvattingen over deze messias gingen vele kanten uit. De messias kon zowel koning als priester zijn, een bevrijder van Israël of heraut van een universele verlossing, een tijdelijke of politieke bevrijder of de gangmaker van de eindtijd. Historisch is het messianisme nauw verbonden met de apocalypiek, maar ook met de meest seculiere revoluties.

Mizrachi Religieus-zionistische partij, opgericht in 1901. De grondlegger van de Mizrachi was rabbijn Avraham Yitzhak Kook. In 1956 lag de Mizrachi aan de basis van de Nationaal Religieuze Partij NRP.

orthodoxisme Orthodoxe joden onderscheiden zich sinds de 19de eeuw van reformjoden en conservatieven, maar ook van ultra-orthodoxen en chassidim. In veel opzichten nemen ze een middenpositie in tussen de hervormers en de meest traditionele joden, zowel onder de askenazische als onder de sefardische joden. Orthodoxen vormen de meerderheid van de joden in Groot-Brittannië, niet in Israël en de Verenigde Staten. Het aantal orthodoxen wordt wereldwijd op 2 miljoen geraamd, waarvan 1 miljoen in de VS.

Palestijnen Nazaten, althans volgens Tessler, van twee oude volkeren: de Kanaänieten en de Filistijnen. In de christelijke eeuwen gingen velen van hen tot het christendom over, later werden het overwegend moslims, zij het met een christelijke minderheid. Palestina telde 300.000 Arabische inwoners in de late 18de eeuw, 590.000 in 1880, 880.000 in 1948. Het aantal Palestijnen in de wereld wordt momenteel op circa 5 miljoen geraamd.

PLO Palestijnse Bevrijdingsorganisatie, opgericht in 1964, op initiatief van de Arabische Liga, als woordvoerder en vertegenwoordiger van het Palestijnse Volk. De PLO overkoepelt de belangrijkste Palestijnse bevrijdingsbewegingen en organisaties. Sinds 1969 wordt de PLO geleid door Yasser Arafat, die sinds 1996 president is van het Palestijnse zelfbestuur, dat zich ontwikkelt tot een autonome Palestijnse staat.

pogrom Russisch woord voor verwoesting als gevolg van een gewelddadige, massale aanval. Het woord kreeg een specifiek anti-joodse connotatie na de moord op de tsaar in 1881.

rabbijn of **rabbi** Geen priester in de joodse of christelijke betekenis van het woord, wel een schriftgeleerde of leraar, rechter en religieuze leider, opgeleid aan een joodse leerschool. Net als hun farizeese voorgangers zijn de meeste rabbijnen leken. Na de vernietiging van de tempel, in het jaar 70, werd de rabbijn de geestelijke leider van de joodse gemeenschap. Rabbijnen genieten een grote autonomie en zijn in principe aan elkaar gelijk. Het rabbinaat staat haaks op elke vorm van hiërarchie naar islamitisch of christelijk model.

rebbe De chassidische variant van de rabbijn. In tegenstelling tot de rabbijn is de rebbe geen geleerde maar een *tsaddik* of rechtschapene, een leermeester, moralist, prediker, biechtvader, wonderdoener en mystieke bemiddelaar. Opvallend is ook dat het tsaddikaat erfelijk bleek, en dat het gezag van de rebbe niet alleen op charisma, maar ook op afstamming berust. Zo vormden zich religieuze dynastieën als de Belzer rebbe (Belz in Galicië), de Lubavitzer rebbe, de rebbe van Gur (Gora Kalwaria, bij Warschau) en de rebbe van Satmar (Satu Mare, Hongarije).

reformjodendom Liberale richting in het jodendom, gericht op een rationalistisch, verlicht tijdperk. Voor reformjoden zijn alleen morele wetten algemeen bindend. Veel geheiligde rituelen werden door hen opgeheven. De liturgie in de synagoge werd door reformjoden volledig herzien. De eerste centra van reformjoden doken op in Hamburg en Berlijn. Later vormde de grootste groep reformjoden zich in de Verenigde Staten. Hun aantal wordt op 1,25 miljoen geraamd, waarvan 1 miljoen in de VS.

revisionisten Benaming voor de meest radicale zionisten, geleid door Vladimir Jabotinsky, die ijverden voor een joodse staat op beide oevers van de Jordaan en die geen geweld schuwden om hun ideaal te realiseren. Het revisionisme baande de weg voor de terreurgroepen Irgoen en Lehi en lag aan de basis van het latere Likoeblok.

Sadduceeën De belangrijkste aanhangers van de Hasmoneeën, leden van de aristocratische elite van priesters en nobelen in de laatste eeuwen vóór de val van Jeruzalem. Het woord 'Sadduceeën' zou afgeleid zijn van *zaddoekim*, afstammelingen van Zadok, een hogepriester ten tijde van koning David. Ze waren gehelleniseerd en stelden goede contacten met hun heidense burens op prijs, maar ze waren ook de oude symbolen van het volk toegedaan, zoals de koning, de tempel en diens liturgie. Ze beheersten de tempeldienst en het sanhedrin. Geen Sadduceeër heeft de vernietiging van de tempel overleefd.

Samaritanen Benaming die verwijst naar de stad Samaria in centraal Palestina, ten noordwesten van Nabloes, gebouwd door koning Omri als

de hoofdstad van het noordrijk Israël. De stad werd in 721 v.C. door de Assyriërs veroverd en herbevolkt. Nieuwkomers brachten hun eigen goden mee, maar gingen gaandeweg ook Jahweh vereren. In 332 v.C. werd Samaria door Alexander de Grote verwoest en door zijn manschappen weer opgebouwd. In 128 v.C. werden Samaria en de Samaritaanse tempel op de berg Gerizim door de Hasmoneeën vernield. Later werd de stad door Herodes de Grote onder de naam Sebastia weer opgebouwd.

sanhedrin Soms een politiek, maar vooral een wetgevend en juridisch joods bestuurslichaam onder de Hasmoneeën, de Herodianen en de Romeinen. Aard en oorsprong van het sanhedrin blijven duister. De naam gaat mogelijk terug op het Griekse *synedrion* voor 'gerecht' of 'hoge raad'. Andere bronnen wijzen op een overeenkomst met de *gerousia* of raad van oudsten. De oudste verwijzing naar 'de gerousia van Jeruzalem' dateert uit de tijd van Antiochus de Grote (223-187 v.C.).

septuagint Naam voor de Griekse vertaling van de Hebreeuwse bijbel, tot stand gekomen in de 3de eeuw v.C. in Alexandrië. De term septuagint herinnert aan de traditie die wil dat die vertaling het werk was van zeventig vertalers.

sefardim Naam voor de Zuid-Europese joden, verspreid rond de Middellandse Zee, afgeleid van de Hebreeuwse naam voor Spanje of het Iberisch schiereiland, *sefarad*. De sefardim ontwikkelden een eigen taal, het Ladino. Het sefardische jodendom wortelt in de oudste joodse tradities en kende zijn grootste bloei in het Arabische Spanje, van de 8ste tot de 15de eeuw. Na hun uitwijzing uit Spanje en Portugal in 1492 en 1496 verspreidden sefardische joden zich over het hele Middellandse-Zeegebied. In de 20ste eeuw werd de benaming 'sefardim' een synoniem voor Oosterse joden, veelal afkomstig uit islamitische landen.

Sicariërs Individuele joodse terroristen/opstandelingen tegen de Romeinse overheersing van Judea. In tegenstelling tot de zeloten specialiseerden de sicariërs zich in individuele moordaanslagen, bij voorkeur met een korte dolk die ze onder hun kleren verborgen.

Sinaï Berg op het gelijknamige schiereiland waar Mozes de Stenen Tafelen in ontvangst nam. Sinds keizer Constantijn wordt de Sinai geïdentificeerd als de Jebel Musa, in het zuiden van het schiereiland. Daarvoor bestaat geen bijbelse of historische grond. In 527 liet keizer Justinianus er het Sint-Catharina klooster bouwen. Bijbelse bronnen identificeren de heilige berg eerder met de berg Horeb in het land van Midian op het Arabische schiereiland, waar Mozes de zeven dochters van Jethro het hof maakte en getuige was van het brandende braambos.

sjoa Hebreeuws woord voor ‘verlatenheid’, ‘troosteloosheid’, ‘woestenij’. De term werd rond 1975 geïntroduceerd voor de nazi-vernietiging van de joden en werd ge vulgariseerd door de negen uur lange gelijknamige film van de Frans-joodse regisseur Claude Lanzmann, hoofdredacteur van *Les Temps Modernes*. Een andere term voor sjoa is *holocaust*.

sjtetl Jiddisch voor ‘stadje’ of ‘dorp’, naam voor de joodse nederzettingen in Oost-Europa in het tweede millennium, waar vele joden in kleine dorpen woonden. De sjtetl werd voor Oost-Europa wat het getto was voor het Westen, maar dan zonder muren en eerder opgesloten in een immense ruimte. De sjtetl is hét symbool geworden voor de verdwenen wereld van het Oost-Europese jodendom en werd door I.B. Singer vereeuwigd.

synagoge Joods gebeds- en leerhuis. Een schepping van de Babylonische joden, wellicht al ten tijde van de ballingschap. Ver van de vernielde tempel werd de synagoge tegelijk een huis van gebed (*beth tephila*), een leerhuis (*beth ha-midrash*) en een vergaderhuis (*beth ha-knesseth*). Zelfs in Jeruzalem werden later honderden synagogen opgericht. De grote soepelheid van het synagogesysteem, dat in vrijwel alle omstandigheden overeind bleef, speelde later een grote rol in het joodse overleven in de diaspora. Onder christenen werd ‘synagoge’ een synoniem voor hét jodendom.

talmoed Hebreeuws voor ‘studie’, ‘leer’, ‘onderwijzing’, afgeleid van *lamad* (‘leren’) en *limmad* (‘onderwijzen’). De talmoed staat voor de mondelinge overlevering en commentaar bij de thora, die werd opgetekend van de 2de tot de 7de eeuw in Palestina en Babylonië (met een Palestijnse en een Babylonische talmoed). Voor de joodse traditie werd de talmoed even belangrijk als de thora. Het werd de hoeksteen van het rabbijnse jodendom en de basis voor het onderwijs aan de jesjivot.

tetrarch Grieks voor viervorst, een titel die in de Oudheid werd gebruikt voor de vorst van één van de vier districten van een grotere bestuurseenheid. Vaak was het de naam voor een vazalvorst, vooral in het Oosten. Een bekend tetrarch was Herodes Antipas, viervorst van Galilea en Perea.

thora Hebreeuws voor ‘leer’ of ‘onderricht’, dat ten onrechte wel eens als ‘de wet’ wordt vertaald. De thora omvat de vijf boeken van Mozes, oftewel de pentateuch. Bij uitbreiding wordt de thora wel eens met de hele Hebreeuwse bijbel vereenzelvigd.

tijdrekening, joodse Volgens de joodse tijdrekening werd de wereld geschapen in het jaar 3760 v.C., zodat het christelijke jaar 2001 samenvalt met het joodse jaar 5761. Een joodse traditie wil dat Abraham geboren werd in het joodse jaar 1948 (1812 v.C.). Jeruzalem viel in het jaar 3830 (70). De uitdrijving van de joden uit Spanje volgde in 5252 (1492), de heroprichting van de staat Israël in 5708, in het

christelijke jaar 1948.

tsjerta Voluit *tsjerta osedlosti* of 'grens van vestiging' of *Pale Settlement*. Naam van dat deel van het Russische rijk, buiten het eigenlijke Rusland, waar (na 1791) joden mochten wonen. Rusland beperkte het woongebied van de joden tot een gebied dat in 1815 vijftig provincies besloeg, van de Zwarte Zee tot de Baltische Zee, met een oppervlakte van bijna 2 miljoen vierkante kilometer, waar joden ongeveer een negende deel van de bevolking vormden.

vulgaat Naam voor de Latijnse vertaling van de Hebreeuwse bijbel. Die vertaling was het werk van Hiëronymus van Stridon (347-420), die zich voor dit monnikenwerk in Bethlehem terugtrok. Vulgaat verwijst naar de *editio vulgata*, bedoeld om de Latijnse bijbel een algemene verspreiding te geven.

World Jewish Congress (WJC) Joods Wereldcongres, opgericht in 1936 als een federatie van joodse gemeenschappen en organisaties in de wereld. Het WJC telt op dit ogenblik meer dan honderd gemeenschappen in meer dan tachtig landen en kan beschouwd worden als 'de diplomatieke arm van het joodse volk' bij regeringen en internationale organisaties. Sinds 1983 heeft het WJC zijn hoofdkwartier in New York. Er zijn verbindingsbureaus in Brussel, Boedapest, Buenos Aires, Genève, Jeruzalem, Melbourne, Moskou en Parijs.

World Zionist Organization (WZO) Zionistische wereldorganisatie, opgericht op het eerste Zionistisch Congres, in 1897 in Bazel. De WZO definieert zichzelf als de organisatorische arm van de zionistische beweging. Sinds 1960 telt de WZO geen persoonlijke leden meer, maar uitsluitend organisaties en federaties, voornamelijk zionistische wereldunies en internationale joodse organisaties.

World Zionist Congresses (WZC) Zionistische congressen, die functioneren als het hoogste 'orgaan' en het wetgevend gezag van de WZO. Het eerste congres dateert van 1897, in Bazel, het 33 ste van 1997 in Jeruzalem. De eerste congressen werden jaarlijks gehouden, later werden ze tweejaarlijks, nu zijn ze vierjaarlijks. Van 1897 tot 1939 werden congressen gehouden in Bazel, Londen, Hamburg, Wenen, Carlsbad, Zürich, Luzern en Genève. Sinds 1951 worden alle zionistische congressen in Jeruzalem samengeroepen.

zeloten Gewapende joodse opstandelingen, door Flavius Josephus behalve 'zeloten' ook wel 'ijveraars' genoemd, die strenden tegen de Romeinse overheersing ten tijde van de joodse opstanden. Volgens Chaim Potok doken ze op ten tijde van de algemene volkstelling in Judea, onder procurator Coponius (6-9).

Zion Oud-joodse benaming voor de tempelberg en, bij uitbreiding, voor Jeruzalem.

zionisme Term die ontstond aan het einde van de 19de eeuw en die staat voor het streven om voor alle joden ter wereld een geestelijk, territoriaal of staatkundig centrum te scheppen in Palestina, 'een thuis in *Eretz Israël*, naar internationaal recht'. Het succes van het politiek-staatkundige zionisme gaf het woord zijn eerste en zelfs exclusieve betekenis. Sinds de oprichting van Israël staat het zionisme voor 'de versterking van Israël, voor de verzameling van de ballingen in *Eretz Israël*, voor de eenheid van het joodse volk, voor het behoud van zijn identiteit en voor de bescherming van joodse rechten waar ook ter wereld'.

zohar Het bekendste en belangrijkste boek van de kabbala, gepubliceerd door rabbijn Mozes de Leon in 1290, naar alle waarschijnlijkheid op basis van veel oudere tradities. *Zohar* betekent 'licht', 'verlichting' of 'schittering'. Volgens joodse mystici heeft Mozes behalve de geschreven thora ook de geheime betekenis ervan als mondelinge thora ontvangen. Het zijn die geheimen, een vermenging van mystiek, magie en theosofie, die in de *zohar* werden opgetekend. Veel joden beschouwen de *zohar* als een heilig boek en als een tweede mystieke bijbel.

Beknopte chronologie

- ?2000-?1750 v.C.** Tijdperk van de aartsvaders Abraham, Isaac en Jacob. Ze kwamen uit 'het Ur der Chaldeeën' in het zuiden van Mesopotamië.
- 1750 v.C.** Om aan een dreigende hongersnood te ontkomen vestigen Israëlische stammen zich in Egypte.
- 1729-1686 v.C.** Hammoerabi, wetgever en wel eens aangezien als tijdgenoot van Abraham, is koning van Babylon.
- ?1500-?1200 v.C.** Uittocht uit Egypte en openbaring op de Sinaï onder Mozes, profeet en wetgever. Vorming van het volk Israël.
- ?1230-?1023 v.C.** Tijdperk van de rechters en verovering van Kanaän. 'Rechters' of 'richters' zijn charismatische stamleiders in een tijd zonder centraal gezag. De bijbelse leider van de verovering is Jozua.
- 1200 v.C.** Zeevolkeren, onder wie de latere Filistijnen, vestigen zich in de kustvlakte van Palestina. Filistijnen en Israëlieten zullen vele jaren oorlog voeren.
- 1023-1007 v.C.** De profeet Samuel zalft Saul, van de stam Benjamin, tot de eerste koning van Israël. In feite is Saul slechts koning van de noordelijke stammen.
- 1007-970 v.C.** Tijd van koning David, een kind van Juda, die omstreeks het jaar 1000 v.C. Jeruzalem op de Jebusieten verovert en 'de twaalf stammen' onder zijn effectief gezag kan verenigen. Onder David kent het rijk zijn grootste uitbreiding.
- 970-930 v.C.** David opgevolgd door koning Salomo, bouwheer van de Eerste Tempel. Na de dood van Salomo valt het rijk in twee stukken uiteen.
- 876-842 v.C.** Het noordrijk wordt bestuurd door koning Omri, diens zoon Achab en diens kleinzonen Achazja en Joram, maar meer nog door de heidense koningin Izebel van Tyrus. Soldatenkoning Omri is de bouwheer van de noordelijke hoofdstad Samaria, ter vervanging van Sichem.
- 783-743 v.C.** Jerobeam II is de noordelijke koning die het land het langst zal besturen. Tijd van Hosea en Amos, de profeten van het noordrijk.
- 742-687 v.C.** Het zuidrijk wordt bestuurd door de koningen Jotam, Achaz en Hizkia. De profeet Jesaja wil dat de koningen uitsluitend op God vertrouwen en geen allianties aangaan met andere vorsten.
- 733 v.C.** Assyriërs onder Tiglatpileser III, de gesel der volkeren, vallen Israël binnen en veroveren Damascus.
- 722 v.C.** Samaria en het noordrijk worden door Assyrië veroverd. De tien stammen van Israël worden gedeporteerd en verdwijnen uit de geschiedenis.
- 705-681 v.C.** Assyriërs onder Sanherib veroveren Sidon en belegeren Jeruzalem (701 v.C.). Het is Sanherib die Babylon verwoest (689 v.C.).

- 687-642 v.C.** Onder Manasse, zoon van Hizkia, vervalt het zuidrijk tot een absoluut religieus dieptepunt. Manasse geldt als de meest heidense koning van Juda.
- 640-586 v.C.** Josia, Joachaz, Jojakim, Jojakin en Sidkia zijn de laatste koningen van het zuidrijk. Tevergeefs probeert de profeet Jeremia nog 'de goddelijke bestraffing' af te wenden.
- 612 v.C.** De Medische koning Cyaxares en de Babylonische koning Nabopolassar veroveren de Assyrische hoofdstad Ninive. Einde van het Assyrische wereldrijk. Herstel van het Babylonische rijk.
- 586 v.C.** Jeruzalem en het zuidrijk vallen in handen van de Babylonische koning Nebukadnezar II. Vernietiging van de Tempel van Salomo.
- 586-536 v.C.** Joden in Babylonische gevangenschap. De grootste profeet van de ballingschap is Ezechiël.
- 538 v.C.** De Perzische koning Cyrus de Grote verovert Babylonië en de stad Babylon. Cyrus laat de joodse ballingen naar Jeruzalem terugkeren.
- 536-332 v.C.** Palestina onder Perzische voogdij. Palestina, Syrië, Fenicië en Cyprus vormen één van de twintig Perzische satrapieën.
- 520-515 v.C.** Bouw van de Tweede Tempel onder Zerubbabel, door de Perzen benoemd tot stadhouder of gouverneur van de provincie Juda.
- ?445 v.C.** Nehemia, zoon van de voormalige wijnschenker van de Perzische koning, wordt door de Perzen als gouverneur naar Juda gestuurd. Nehemia is gemachtigd om de stadsmuren weer op te bouwen, rechters aan te stellen en het land 'de wet van God' op te leggen.
- ?398 v.C.** Onder de Perzische koning Artaxerxes II reizen een schrijver en schriftgeleerde, Ezra, en 1500 'priesters, levieten en zangers' van Babylon naar Juda. Ezra was wellicht minister van joodse zaken aan het Perzische hof. Hij neemt de definitieve tekst mee van de thora, die door Hebreeuwse schriftgeleerden is samengesteld. in Babylon. Ezra voert een strenge religieuze hervorming door. De joodse traditie noemt hem een tweede Mozes.
- 334-323 v.C.** De Macedonische koning Alexander de Grote verovert het Midden-Oosten en breekt de macht van Perzië. Juda wordt Judea, Grieks voor 'natie van de joden', al is Judea maar een fractie van het rijk van koning Salomo.
- 332 v.C.** Alexander sticht de stad Alexandrië in de Nijldelta. Het wordt de grootste stad van de joodse diaspora.
- 323-301 v.C.** Judea valt ten prooi aan de oorlogen onder de opvolgers van Alexander, vooral de Ptolemeeën (in Alexandrië) en de Seleuciden (in Antiochië). Jeruzalem wordt zes keer veroverd en heroverd.
- 301-198 v.C.** Judea onder de Egyptisch-hellenistische Ptolemeeën. Grondlegger van het rijk is Ptolemeüs I, een van de generaals van Alexander.

- Ca. 250 v.C.** Redactie van de Septuagint, de Griekse vertaling van de Hebreeuwse bijbel, in Alexandrië.
- 247 v.C.** Perzië komt onder controle van de Parthen, die het rijk bijna vijf eeuwen zullen besturen. In het Oosten worden de Parthen de taaiste tegenstanders van de Romeinen.
- 198-164 v.C.** Palestina onder de Syrisch-hellenistische Seleuciden, onder koning Antiochus III de Grote en Antiochus IV Epiphanes. Antiochus IV drijft 'de gruwel der verwoesting' ten top door in de joodse tempel in Jeruzalem een tweede altaar te laten oprichten, voor Zeus.
- 167-164 v.C.** Makkabeese opstand tegen Antiochus IV onder Mattatias en zijn zonen Judas, Eleazar, Johannes, Jonathan en Simon. Nog onder Antiochus IV wordt de tempel plechtig opnieuw ingewijd.
- 143-63 v.C.** Tijd van de Hasmonese priester-koningen Simon, Johannes Hyrcanus I, Aristobulus I, Alexander Janneüs, Salome Alexandra en Aristobulus II.
- 129 v.C.** Oprichting van de Romeinse provincie Asia, rond de stad Pergamum aan de westkust van Klein-Azië. Het is het eerste Romeinse bezit in Azië.
- 128 v.C.** De Hasmonese Johannes Hyrcanus herovert en verwoest Samaria, dat echter een half-heidens gebied blijft en door Judea wordt gemedan.
- 104-103 v.C.** De Hasmonese Aristobulus I herovert Galilea, dat in tegenstelling tot Samaria weer een overwegend joods gebied wordt. Galilea en Samaria gingen bij de val van het noordrijk, in het jaar 722 v.C., voor de joden verloren.
- 88-64 v.C.** In drie oorlogen moet koning Mithridates VI Eupator van Pontus het onderspit delven tegen de Romeinen, die vaste voet krijgen in Klein-Azië.
- 66 v.C.** Pompeius krijgt het Romeins opperbevel in Klein-Azië.
- 66-63 v.C.** Na de dood van Salome Alexandra breekt in Judea een burgeroorlog uit tussen haar twee zonen, Aristobulus II en Hyrcanus II. Hyrcanus zoekt steun bij de Romeinen.
- 63 v.C.** Pompeius belegert en verovert Jeruzalem en de tempelberg. Vorming van drie nieuwe Romeinse provincies: Pontus, Syrië en Cilicië. In Judea, dat deel uitmaakt van de provincie Syrië (Damascus), installeren de Romeinen Hyrcanus als hogepriester, niet als koning.
- 63 v.C. – 324 n.C.** Palestina onder seculiere Romeinse voogdij.
- 57 v.C.** Opstand van de verslagen Aristobulus, die uit gevangenschap is ontsnapt. De legaat van Syrië slaat de opstand neer.
- 48 v.C.** Julius Caesar verslaat de troepen van Pompeius en zet Cleopatra op de troon in Alexandrië.
- 43 v.C.** De Idumeeër Herodes volgt zijn vader op als stadhouder van Judea.

- 42 v.C. Octavianus (de latere keizer Augustus) en Marcus Antonius delen de macht. Octavianus krijgt het Romeinse Westen, Antonius het Oosten.
- 41 v.C. Met de steun van de Parthen en gebruik makend van de machtsstrijd in Rome kan Antigonos, de zoon van de Aristobulus, Jeruzalem heroveren. Herodes vlucht naar Rome.
- 40 v.C. In Rome weet de sluwe Herodes zowel Marcus Antonius als Octavianus te bewerken. Op voorstel van beiden benoemt de Romeinse senaat de Idumeeër tot koning van Judea.
- 37 v.C. Romeinse legioenen brengen Herodes terug naar Jeruzalem, dat zich na een lang beleg moet overgeven. Antigonos wordt in Antiochië onthoofd.
- 37-4 v.C. Herodes de Grote koning van de joden.
- 35 v.C. Op een 23 meter hoge rots ten noorden van de tempelberg bouwt Herodes de Antonia-burcht, ter ere van Marcus Antonius.
- 31 v.C. Octavianus/Augustus verslaat de troepen van Marcus Antonius en vestigt zijn gezag over het hele Romeinse rijk.
- 22 v.C. Ter ere van keizer Augustus bouwt Herodes de havenstad Caesarea. Ook laat Herodes de stad Samaria weer opbouwen onder de naam Sebastia (de Griekse naam voor Augustus).
- 19 v.C. Herodes laat de Tweede Tempel geheel herbouwen en laat het tempelplein aanzienlijk uitbreiden. De Tweede Tempel wordt pas voltooid in het jaar 64.
- 4 v.C. Dood van Herodes de Grote. Hij wordt opgevolgd door zijn zonen Archelaüs, Filippus en Herodes Antipas.
- 4 v.C. - 6 n.C. Archelaüs etnarch van Judea, Samaria en Idumea.
- 4 v.C. - 34 n.C. Filippus tetrarch van Gaulanitis (Golan) en andere gebiedsdelen ten oosten van het Meer van Galilea.
- 4 v.C. - 39 n.C. Herodes Antipas tetrarch van Galilea en Perea.
- 6 Archelaüs wordt door de Romeinen afgezet en naar Gallië verbannen. Judea en Samaria worden onder een Romeinse procurator gesteld en aan de provincie Syrië toegevoegd.
- 6-41 Judea onder een Romeinse procurator. Historici ramen het aantal joden in het Romeinse rijk in deze periode op 5 tot 8 miljoen, van wie 2 tot 3 miljoen in Palestina en 3 tot 5 miljoen in de diaspora.
- 14 Dood van keizer Augustus. Hij wordt opgevolgd door Tiberius. Onder Tiberius komt het in Rome tot een eerste jodenvervolgung.
- 26-36 Pontius Pilatus procurator of landvoogd in Judea. Pilatus is de procurator die Jezus van Nazareth laat kruisigen.
- 37 Tiberius wordt als keizer opgevolgd door zijn achterneef Caligula. Om in de gunst van de joden te komen, benoemt Caligula zijn vriend Julius Agrippa, als kleinzoon van Herodes de Grote opgegroeid in Rome, tot koning van de joden.

- 41-44 Herodes Agrippa I is de laatste koning van de joden. Zijn voortijdige dood zal veel joden elke hoop op een Romeinse oplossing ontnemen.
- 44-66 Niet alleen Judea en Samaria, maar ook Galilea en Perea worden onder een Romeinse procurator geplaatst.
- 48-52 Onder procurator Cumanus breken zware rellen uit tussen joden en samaritanen. De legaat van Syrië laat alle gevangenen kruisigen.
- 54 Claudius wordt als keizer opgevolgd door Nero. Het is onder Nero dat in Judea een grote opstand uitbreekt.
- 66-73 Eerste grote joodse opstand tegen Rome, nadat stadhouder Florus Jeruzalem door legioensoldaten laat plunderen.
- 70 Val van Jeruzalem en vernietiging van de Tweede Tempel onder keizer Vespasianus en diens zoon en opvolger Titus.
- 73 Val van Masada, de laatste joodse vesting die nog weerstand bood. Circa duizend verdedigers verkiezen de dood boven de slavernij en plegen zelfmoord.
- 115-117 Joodse opstand in de diaspora onder keizer Trajanus, die aansluit bij een nieuwe Romeinse oorlog tegen de Parthen.
- 132-135 Derde joodse opstand en de definitieve val van Jeruzalem onder keizer Hadrianus en Simon bar Kochba. Einde van het joodse rijk.
- 140-165 De Romeinen erkennen rabbi Simon II tot *nasi* of joods patriarch, symbool van een autonoom joods Palestina en van een rabbijns jodendom.
- 165-220 Tijdperk van rabbijn Juda I of Juda ha-Nasi ('Juda de Vorst'), zoon van Simon II. Onder Juda I wordt de *misjna* opgetekend, een verzameling van wetten en gebruiken die zal uitgroeien tot de Palestijnse talmoed.
- 226 Vorming van het Nieuw-Perzische rijk der Sassaniden, de opvolgers van de Parthen. Ook de Sassaniden blijven de joden gunstig gezind.
- 242 De babyloniër Mani, als zoon van Iraans-Parthische ouders opgegroeid in een joods-christelijke gemeenschap in Zuid-Mesopotamië, predikt het evangelie van het Licht, een mengvorm van Zoroastri-sche, boeddhistische, joodse en christelijke elementen op basis van een rigoureuus dualisme tussen goed en kwaad.
- 324-337 Tijdperk van keizer Constantijn de Grote. Die erkent het christendom als een wettige godsdienst. Aelia Capitolina wordt het christelijke Jeruzalem.
- 324-638 Palestina een onderdeel van het Byzantijnse rijk.
- 352-427 Rav Ashi, de leider van de academie van het Babylonische Soura, legt de basis voor de Babylonische talmoed.
- 361-363 Keizer Julianus, alias Julianus de Afvallige, wil van Jeruzalem weer een joodse stad maken en begint zelfs met de wederopbouw van de joodse tempel. Hij sterft in zijn strijd tegen de Sassaniden.

- 379-392 Tijdperk van keizer Theodosius I. Het christendom wordt de Romeinse staatsgodsdienst.
- 382-419 In Bethlehem vertaalt Hiëronymus van Stridon de hele bijbel in het Latijn. De *Vulgaat* zal van onschatbaar belang zijn voor de Latijnse Kerk.
- 414 Aartsbisschop Cyrillus van Alexandrië verdrijft de joden uit de stad die eeuwenlang de meest joodse stad ter wereld is geweest. Alleen wie zich laat dopen kan blijven. De synagoge wordt in beslag genomen.
- 425 Keizer Theodosius II ontnemt joden en heidenen de bevoegdheid om nog in rechtszaken te pleiten en staatsambten te bekleden, 'omdat wij niet willen dat christenen aan hen ondergeschikt zijn'. De anti-joodse wetten worden in 439 opgenomen in de *Codex Theodosianum* en in 534 in de *Codex Justinianum*.
- 429 Afschaffing van het joodse patriarchaat, met zetel in Galilea, onder keizer Theodosius II. Palestina krijgt een Latijnse patriarch.
- 525 Een Ethiopisch-christelijke invasie maakt een einde aan het Himyaridische rijk in Jemen. Sinds de val van Jeruzalem in 70 hebben veel joden zich in Jemen gevestigd. In de laatste jaren van het Himyaridische rijk was het judaïsme er zelfs de officiële godsdienst geworden.
- 527-565 Tijdperk van de Byzantijnse keizer Justinianus. Onder Justinianus worden de joden bij wet tot tweederangsburgers gedegradeerd.
- 587 De bekering van Reccared I, koning van het West-Gotische Spanje, verscherpt de anti-joodse maatregelen die al eerder van kracht waren. In 613 worden de joden er voor de keus gesteld zich te laten dopen of verbannen te worden.
- 614 Jeruzalem valt in handen van het Perzische leger van Chosroës II. Die herstelt er de joodse autonomie.
- 622 De Arabische profeet Mohammed (570-632) vlucht van Mekka naar Medina, een stad met een bloeiende joodse gemeenschap. Het jaar 622 wordt door de volgelingen van Mohammed, de moslims, beschouwd als het begin van de islamitische jaartelling.
- 629 Herovering van Jeruzalem door de Byzantijnse keizer Heraclius, na een lange oorlog tegen Perzië.
- 636-640 Arabische verovering van Syrië en Palestina, Egypte en Perzië.
- 638 Verovering van Jeruzalem door de moslims onder kalief Omar.
- 661-750 Tijd van de Omajjaden, met brandpunt in Damascus. Moeawija, gouverneur van Syrië en Palestina, wordt in Jeruzalem tot kalief uitgeroepen.
- 687-691 Pal op de plaats waar zich de joodse tempel bevond, laat kalief Abd el-Malik in Jeruzalem de beroemde Rotskoepel bouwen. Zijn opvolger, Walid I, is de bouwheer van de el-Aksa-moskee, eveneens op de tempelberg.

- 711** Een Arabisch leger steekt de Straat van Gibraltar over en verslaat de West-Goten bij Jerez-de-la-Frontera. De moslims zullen bijna acht eeuwen in Spanje blijven.
- 750-1258** Kalifaat van de Abassiden in Bagdad. Op dat moment leeft negentig procent van alle joden in de wereld in de islamitisch-Arabisch wereld.
- 768-814** In het Westen maakt Karel de Grote een einde aan de onverdraagzame politiek jegens de joden onder de Merovingers en de West-Goten.
- 786-809** Het volk en de chagan van de Chazaren, een Turks volk in het noordoosten van de Zwarte Zee, bekeren zich tot het jodendom.
- 882-942** Saadja Gaon, geboren in Egypte, wordt de beroemdste *gaon* aan de leerscholen van Poembedita en Soera, in Mesopotamië.
- 900-981** Oude documenten getuigen van de aanwezigheid van joden in Mainz (900), Worms (960) en Regensburg (981).
- 912-961** De gouden jaren van het kalifaat Córdoba, onder Abd al-Rahman III de Grote en zijn 'minister van Buitenlandse Zaken' en hofarts, de jood Chasdai ben Isaak ibn Sjaproet.
- 965-1040** Gershom ben Juda, geboren in Metz, wordt de eerste 'Duitse' rabbijn. Als het 'Licht van de Ballingschap' sticht hij een joodse leer­school in Mainz.
- 969-1171** Egypte onder het gezag van de sji-ïetische Fatimiden, de stichters van Caïro. De Fatimiden beheersen tijdelijk ook Palestina en Syrië.
- 1012** Tweeduizend joden worden uit Mainz verdreven. Het is de eerst bekende verdrijving van joden in Duitsland.
- 1040-1105** Salomo ben-Isaac, gevormd in Worms, vestigt een talmoed-school in Troyes. Zijn commentaren op de thora en de talmoed brengen 'Rashi', zoals hij genoemd wordt, op hetzelfde niveau als de schriftgeleerden in Mesopotamië.
- 1066** Melding van de eerste joden in Engeland, die daar komen op uitnodiging van Willem de Veroveraar.
- 1073** Turkse Seldsjoeken veroveren Jeruzalem op de Fatimiden. Sinds 1055 aan de macht in Syrië, versloegen de Seldsjoeken in 1071 een groot Byzantijns leger bij Manzikurt.
- 1085** Alfonso VI van Castilië herovert Toledo, ooit de West-Gotische hoofdstad van Spanje, op de moslims.
- 1095** Op het concilie van Clermont-Ferrand roept paus Urbanus II de christenen op tot een kruistocht tegen de Turken en voor de bevrijding van Jeruzalem.
- 1096** 'Op weg naar Jeruzalem' werpen de eerste kruisvaarders zich op de joden. Op vele plaatsen worden ze tot bekering gedwongen of afgeslacht.

- 1099** Bij de christelijke verovering van Jeruzalem, onder Godfried van Bouillon, worden alle niet-christenen – joden en moslims – gedood of verjaagd. De kruisvaarders vestigen er een Latijns koninkrijk onder een koning en een patriarch.
- 1113-1125** Eerste pogroms tegen de joden in Kiev, de hoofdstad van het eerste Russische rijk.
- 1135-1204** Maimonides, geboren in Córdoba, wordt de grootste joodse filosoof en de latere lijfarts van Saladin, de veroveraar van Jeruzalem.
- 1149** Inhuldiging van de nieuwe basiliek van het Heilig Graf, in Jeruzalem, op de vijftigste verjaardag van de verovering van de stad door de kruisvaarders.
- 1163** Chinese joden bouwen een eerste synagoge in Kaifeng, de hoofdstad van de Song-dynastie.
- 1187** Herovering van Jeruzalem door de moslims, onder Saladin. Saladin, zoon van Ajjoeb, wordt de vader van de Ajjoebidische dynastie.
- 1189** Ter gelegenheid van de derde kruistocht worden alle joden uit Engeland verdreven.
- 1202-1204** De vierde kruistocht brengt de kruisvaarders niet naar Jeruzalem maar naar Constantinopel. De kruisvaarders stichten er een Latijns keizerrijk.
- 1215** Het vierde concilie van Lateranen kondigt strenge bepalingen af tegen de joden.
- 1232** Instelling van de inquisitie onder Gregorius IX. Hoewel de inquisitie uitsluitend gedoopte christenen treft, vallen vele joodse slachtoffers (bekeerde joden).
- 1244** Jeruzalem valt in handen van Chwarizmeense Turken, die op de vlucht zijn voor de Mongolen.
- 1258** De miljoenenstad Bagdad, zetel van het kalifaat van de Abbasiden, wordt door de Mongolen met de grond gelijk gemaakt.
- 1259** Ook Jeruzalem, Aleppo en Damascus worden door de Mongolen verwoest.
- 1260** De Egyptische mammelukken verslaan de Mongolen in de slag bij Ain Djaloeit, de 'Fontein van Goliath', in Galilea.
- 1267** Mozes ben Nachman, alias Nachmanides, vlucht van Catalonië naar Palestina. Hij bouwt een synagoge in Jeruzalem en sticht een leerschool in Akko.
- 1267** De synode van Breslau verordert dat het joodse deel van de stad hermetisch van de christelijke stadsdelen moet worden afgezonderd. Vorming van een eerste 'getto'.
- 1275-1341** De Litouwse groothertog Gediminas stelt zijn grenzen open voor joden die in de Duitse gebieden worden vervolgd.
- 1280** De Castilliaanse rabbijn Mozes de Leon schrijft de zohar, het meesterwerk van de kabbala en de joodse mystiek.

- 1291** Val van Akko, de laatste kruisvaardersvesting in Palestina. De laatste christenen worden door Turks-Egyptische mammelukken uit Palestina verdreven.
- 1298** Na beschuldigingen dat de joden hosties stelen en ontwijden, trekken christelijke bendes plunderend en moordend door het Duitse rijk.
- 1301** Oprichting van een nieuw Turks rijk door Osman I Gazi, tot dan toe een emir in dienst van de Seldjoekse Turken in Klein-Azië. Osman roept zichzelf uit tot sultan en wordt de stamvader van het Turks-Osmaanse rijk.
- 1334** De Poolse koning Casimir de Grote kondigt een privilege af om de joden in zijn rijk tegen aanvallen van christenen te beschermen.
- 1348-1354** Geruchten dat de Zwarte Pest door de joden werd veroorzaakt om de christenen uit te roeien, leidt tot jodenvervolgingen op Europese schaal. Op meer dan 350 plaatsen worden duizenden joden verdrinken, gewurgd, opgehangen, geradbraakt, verbrand of levend begraven.
- 1354** Keizer Karel IV verleent de joden in Praag het recht op een eigen vaandel. Op dit vaandel wordt een zeshoekige ster afgebeeld, de Ster van David.
- 1391** Grootste Spaanse hetze tegen de joden sinds de dagen van het West-Gotische rijk, zeshonderd jaar eerder. In Sevilla alleen al worden 4000 joden gedood. Elders in Spanje worden meer dan honderd joodse gemeenten vernield en vallen er tienduizenden doden.
- 1394** Onder Karel VI worden de joden 'definitief' uit Frankrijk verdreven. Ze zullen er pas in de 17de eeuw terugkeren.
- 1411-1437** De Hussietenoorlogen, in Bohemen en Oostenrijk, doen de jodenhaat in de Duitse gebieden weer oplaaien. Weer worden de joden ervan verdacht de ketters te steunen. Vele joden vluchten naar Polen en Litouwen.
- 1414-1418** Keizer Sigismund laat de joden het concilie van Konstanz betalen. Dit houdt in dat Sigismund een derde van alle joodse vermogens confisqueert.
- 1453** Verovering van Constantinopel door de Turks-Osmaanse sultan Mehmet de Veroveraar. Het is het einde van het Oost-Romeinse of Byzantijnse rijk.
- 1469** Het huwelijk van Ferdinand van Aragon en Isabella van Castilië baant de weg voor een verenigd katholiek Spanje. Dwarsliggers zijn de moslims en de joden. Spanje telt nog altijd de grootste joodse gemeenschap in Europa.
- 1481** Instelling van de Spaanse Inquisitie. Die zal zich specialiseren in het vervolgen van bekeerde joden, die er van worden verdacht crypto-joden te blijven.

- 1492 Val van Granada en einde van de islamitische aanwezigheid in Spanje. Alle joden die zich niet willen bekeren, worden uit Spanje verdreven.
- 1496 De joden worden uit Portugal verdreven. Het is de prijs die de Portugese koning betaalt voor zijn huwelijk met een dochter van de Spaanse vorsten.
- 1517 Het Turks-Osmaanse rijk verovert Egypte en Syrië, en dus ook Palestina. Suleyman de Grote laat de muren van het oude Jeruzalem weer opbouwen.
- 1534-1572 Isaac Luria, een joodse kabbalist in Safed (Galilea), koppelt de joodse mystiek aan een hernieuwd messianisme.
- 1555 Paus Paulus IV verordent dat alle joden in Rome en in de Kerkelijke Staat streng van de andere bewoners moeten worden gescheiden in een door muren omringd getto.
- 1566 Uit dank voor bewezen diensten krijgt Joseph Nasi, een Portugese marraan in Istanboel, van de sultan 'ten eeuwiggen titel' het district-Tiberias aan het Meer van Galilea. Nasi droomt van een kolonie voor joodse vluchtelingen in Galilea.
- 1579 De Unie van Utrecht kondigt de gewetensvrijheid af in de Nederlanden. In de 16de eeuw wordt Amsterdam het 'Hollandse Jeruzalem'.
- 1625-1676 Opleving van joods messianisme onder Sjabbetai Tswi, een sefardische rabbijn die werd geboren in Smyrna, Klein-Azië.
- 1648 Bij een opstand van de orthodoxe kozakkenhetman Bogdan Chmielnicky in de Oekraïne tegen de katholieke Polen en de joden worden honderdduizenden joden door de kozakken afgeslacht.
- 1654 De eerste joodse vluchtelingen, sefardische joden die zijn gevlucht uit Brazilië, gaan aan land in Nieuw Amsterdam, het latere New York.
- 1655 Cromwell laat weer joden toe in Engeland. De *Lord Protector* rekest op de marranen om van Londen de commerciële hoofdstad van Europa te maken.
- 1670 Omdat ze ervan worden verdacht de Turken te steunen, die in oorlog zijn met Oostenrijk, moeten alle Oostenrijkse joden het land verlaten.
- 1700-1760 Israël ben Eliezer, joods mysticus en gebedsgenezer, verkondigt in het Poolse Podolië dat het voor de joden niet op geleerdheid of studie aankomt, maar op vroomheid en eenvoud, in een directe betrokkenheid op God. Als een vuur zal de beweging van Eliezer, *chassidim* genoemd, zich uitbreiden uit over Polen, Litouwen en Rusland.
- 1782 In een boek over Jeruzalem, 'over religieuze macht en jodendom', komt de Duitse jood Mozes Mendelssohn op voor een scheiding van religie en politiek en voor 'joodse verdraagzaamheid'. Mendelssohn geldt als de vader van de joodse Verlichting.

- 1791 De Franse grondwet verleent de Franse joden het burgerrecht. Het is de eerste emancipatie van de Europese joden.
- 1795 Als gevolg van de verdeling van Polen onder Pruisen, Oostenrijk en Rusland, telt Rusland nu het grootste aantal joden in Europa en in de hele wereld.
- 1799 Napoleon valt het Midden-Oosten binnen, verovert Caïro en Jaffa, maar wordt voor de muren van Akko door een Brits-Turks leger verslagen. In Jaffa noemt hij de joden 'de rechtmatige erfgenamen van Palestina'.
- 1804 Instelling van de *tsjerta*, bestaande uit Bessarabië, de Oekraïne, de Krim en gedeelten van Wit-Rusland, als het enige grondgebied in het Russische rijk waar joden mogen wonen.
- 1814 Na de nederlaag van Napoleon wordt de emancipatie van de Europese joden teruggedraaid.
- 1831 Mohammed Ali, de vader van het moderne Egypte, verovert Akko, Gaza en Jeruzalem. In 1833 heerst hij over heel Syrië.
- 1840 Met Britse steun komt Jeruzalem weer onder Turkse controle. In 1844 tellen de Turken in Jeruzalem 7120 joden, 5760 moslims en 3390 christenen.
- 1840 De Britse minister van Buitenlandse Zaken, Lord Palmerston, pleit er bij de sultan in Istanboel voor om de (Europese) joden te laten terugkeren, zodat die zich in Palestina kunnen vestigen.
- 1848 Emancipatie van de joden in Pruisen. In de jaren 1848-1870 volgen vrijwel alle West-Europese staten.
- 1855 Sir Mozes Montefiore, een Brits zakenman en een orthodox-gelovige jood, koopt de eerste joodse gronden voor een landbouwnederzetting op de weg van Jeruzalem naar de kust.
- 1862 De Duitse jood Mozes Hess publiceert *Rome en Jeruzalem. Het laatste nationale vraagstuk*. De tijd is aangebroken, schrijft Hess, om de joden weer aan de oevers van de Jordaan te vestigen. Hess is een directe voorloper van Herzl.
- 1869 De opening van het Suez-kanaal verhoogt het strategisch belang van het Midden-Oosten voor de Europese grootmachten.
- 1879 Oprichting van een *Antisemiten-Liga* in Berlijn, het begin van het moderne antisemitisme.
- 1881 De moord op tsaar Alexander II in Rusland wordt gevolgd door felle pogroms. Honderdduizenden Russische joden slaan voor die pogroms op de vlucht.
- 1882 Publicatie van *Auto-emanzipation* van Leon Pinsker, een joodse arts uit Odessa. Als gevolg van de pogroms zal Pinsker een vereniging oprichten voor de kolonisatie van Palestina.
- 1886 De Fransman Edouard Drumont schrijft *La France juive*, het standaardwerk van het Franse antisemitisme. Het boek zal in 1914 een 200ste keer herdrukt worden.

- 1893 Oprichting van de Mizrachi, de partij van het religieuze zionisme.
- 1895 De Dreyfus-affaire roept sterke gevoelens van antisemitisme op, zelfs in het vaderland van de revolutie.
- 1896 De Weense journalist Theodor Herzl, getuige van de Dreyfus-affaire in Parijs, schrijft *De Jodenstaat* en legt daarmee de politieke basis voor het joodse nationalisme en de terugkeer naar Zion (de joodse naam voor Jeruzalem).
- 1897 Eerste zionistisch congres, in Bazel. Joden uit de hele wereld komen op voor 'een publiekrechtelijk gewaarborgde woonplaats voor het joodse volk in Palestina'.
- 1897 Oprichting van de niet-zionistische Algemene Joodse Arbeidersbond in Vilnius (Litouwen). De Bundisten, die veel gehoor vinden in Rusland en Polen, komen op voor een niet-zionistisch en seculier socialisme.
- 1899 In zijn *Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts*, 'de grondvesten van de 19de eeuw', pleit de Brits-Duitse Houston Stewart Chamberlain voor een Duits christendom dat van alle joodse smetten is gezuiverd.
- 1903-1905 Nieuwe pogroms in Rusland leiden tot een tweede emigratiegolf, de tweede *aliya*, die de joodse bevolking van Palestina uitbreidt van circa 50.000 zielen in 1903 tot 85.000 in 1914.
- 1904 Eliezer ben Yehoeda, een militant atheïstische jood uit Litouwen, legt in Palestina de basis voor het moderne Hebreeuws.
- 1908 Een Jong-Turkse opstand dwingt de sultan tot een nationalistische modernisering. Het Turkse nationalisme doet de Arabische wereld dromen van een Arabische renaissance.
- 1909 Joden uit Jaffa beginnen met de bouw van Tel Aviv, de eerste echt joodse stad in Palestina.
- 1914 In de Eerste Wereldoorlog kiest Turkije de kant van Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. In Palestina leven in 1914 85.000 joden naast ruim 600.000 Palestijnen.
- 1917 Britse troepen bevrijden Palestina van de Turken. De Balfourverklaring belooft de joden 'een nationaal thuis' in Palestina.
- 1917 Veel Russische joden stellen hun hoop in de Sovjet-revolutie. Tegelijk vallen bij nieuwe pogroms, ten tijde van de Russische burgeroorlog, weer tienduizenden joodse doden.
- 1920 De geallieerden stellen een Frans mandaat over Syrië en Libanon in en een Brits mandaat over Palestina en Mesopotamië (Irak).
- 1922 Opdeling van Palestina in het mandaatgebied ten westen van de Jordaan en Transjordanië dat 'van de voorwaarden van het mandaat wordt uitgezonderd'.
- 1922 Egypte wordt een onafhankelijk koninkrijk.
- 1922 Afschaffing van het sultanaat door het Turkse parlement.
- 1923 Transjordanië, het latere Jordanië, wordt een zelfstandige staat.
- 1925 Oprichting van de Revisionistische Zionistische Partij door Vladimir Jabotinsky. De revisionisten willen een exclusief joodse staat op beide oevers van de Jordaan.

- 1925-1926** In *Mein Kampf* betoogt Adolf Hitler dat alle joden uit Europa moeten verdwijnen.
- 1927** Onafhankelijkheid van Saudi-Arabië onder Ibn Saud.
- 1928** Oprichting, door Sovjetleider Stalin, van een joods thuisland in Birobidzjan, in het grensgebied tussen de Sovjet-Unie en China.
- 1929** Oprichting van een Joods Agentschap voor Palestina als coördinerende instantie voor de vestiging van een Joodse Nationaal Thuis in Palestina.
- 1930** Oprichting van de Arbeiderspartij van Israël, de Mapai, door David ben Goerion. Het wordt de belangrijkste politieke kracht die Israël naar de onafhankelijkheid zal leiden.
- 1932** Onafhankelijkheid van Irak onder koning Feisal.
- 1933** De machtsovername van de nazi's in Duitsland leidt tot een ware uittocht van Duitse joden. Van de 525.000 Duitse joden in 1933 blijven er in 1939 maar 240.000 over. 60.000 Duitse joden emigreren in die jaren naar Palestina.
- 1935** De Nürnbergse wetten houden de strengste anti-joodse maatregelen in van het tweede millennium.
- 1935** Tevergeefs ijvert Jabotinsky voor de versnelde emigratie van honderdduizenden Poolse joden naar Palestina.
- 1936** Palestijnse opstand tegen het stijgend aantal joden in Palestina. Als gevolg van Europese emigratie is het aantal joden in Palestina van 1922 tot 1939 meer dan verviervoudigd.
- 1937** De Britse commissie-Peel suggereert het opdelen van het mandaatgebied tussen een joodse en een Arabische staat, met Jeruzalem als een Britse enclave.
- 1938** De *Anschluss* van Oostenrijk bij Duitsland brengt ook 200.000 Oostenrijkse joden onder nazi-voogdij. Een internationale conferentie van 32 staten vindt geen staat bereid om bedreigde joden op te nemen.
- 1939** Begin van de Tweede Wereldoorlog. De Duitse inval in Polen en de Duits-Russische verdeling van Polen drijven anderhalf miljoen Poolse joden in nieuwe getto's bijeen.
- 1939** Een Brits Witboek legt de joodse immigratie in Palestina strenge beperkingen op.
- 1940** Duitse *Blitzkrieg* in het Westen. De nederlaag van Frankrijk brengt de nazi's op het idee om de Europese joden naar Madagascar te deporteren.
- 1941** De nazi's bezetten Saloniki, het Thessalonica van Sint-Paulus. Ook de 56.000 joden van Saloniki worden naar Auschwitz of Bergen-Belsen afgevoerd.
- 1941** Start van Operatie Barbarossa. De Duitse invasie van Europees Rusland luidt de doodsklok voor het gros van de Europese joden.
- 1943** Onafhankelijkheid van Libanon, het enige overwegend christelijke land in het Midden-Oosten, onder president Bashara al-Khoeri.
- 1943** Joodse opstand in het getto van Warschau. De opstand wordt pas bedwongen als het hele getto in een rokende puinhoop is herschepen.
- 1943** Duitse bezetting van Rome. Tot op vijfhonderd meter van Vaticaanstad worden de joden opgespoord en naar Auschwitz afgevoerd.
- 1944** Nazi-bezetting van Hongarije en deportatie van de Hongaarse joden.
- 1945** Als de geallieerden Europa van de nazi's bevrijden en de concentratiekampen bereiken, blijkt dat 6 van de 10 miljoen Europese joden

- zijn gedood. Van de 3,25 miljoen Poolse joden in 1939 blijven er hooguit 100.000 over. Onder de 3 miljoen Russische joden zijn minstens 1 miljoen doden. 24 andere Europese staten leverden samen 2 miljoen joodse slachtoffers.
- 1945** Oprichting van de Arabische Liga door Egypte, Irak, Transjordanië, Libanon, Saudi-Arabië en Jemen.
- 1946** Onafhankelijkheid van Syrië onder president Shukri al-Quwatli.
- 1947** Groot-Brittannië geeft het mandaat over Palestina terug aan de Verenigde Naties. Een VN-verdelingsplan voorziet in de opsplitsing van Palestina in een joodse en een Palestijnse staat.
- 1948** Oprichting van de staat Israël. Eerste Arabisch-Israëlische oorlog. David ben Goerion vormt een eerste Israëlische regering.
- 1951** Onafhankelijkheid van het Libië onder koning Idris al-Mahdi al-Sanusi.
- 1952** Nationalistische revolutie in Egypte onder kolonel Gamal Abd el-Nasser.
- 1956** Suezcrisis en tweede Arabisch-Israëlische oorlog. Einde van de Frans-Britse voogdij over het Midden-Oosten.
- 1956** Onafhankelijkheid van Marokko en Tunesië.
- 1958** Staatsgreep in Irak. Onder generaal Abdoel Karim Kassem wordt de republiek uitgeroepen.
- 1958** Proclamatie van de Verenigde Arabische Republiek door Egypte en Syrië. Hoewel ook Jemen zich bij de VAR zal aansluiten, zal Syrië al in 1961 afhaken.
- 1961** Eichmann-proces in Jeruzalem. Adolf Eichmann was de belangrijkste organisator van de jodentransporten naar de nazi-vernietigingskampen.
- 1962** Onafhankelijkheid van Algerije. 140.000 Algerijnse joden van Franse nationaliteit zullen voornamelijk naar Frankrijk emigreren.
- 1964** Eerste Arabische topconferentie, op initiatief van de Arabische Liga en de Egyptische president Nasser, in Caïro.
- 1964** Oprichting van de Palestijnse Bevrijdingsorganisatie PLO, in Oost-Jeruzalem.
- 1964** Paulus VI is de eerste paus die Israël bezoekt.
- 1967** Zesdaagse oorlog. Israël verovert Oost-Jeruzalem, de Westoever, de Gazastrook en de Golanhoogte.
- 1969** Val van de monarchie en staatsgreep in Libië, dat in handen komt van de dan 27-jarige kolonel Muammar Kadhafi.
- 1969** Eerste islamitische topconferentie, in het Marokkaanse Rabat. De top volgt op een brandstichting in de el-Aksa-moskee op het tempelplein.
- 1970** Zwarte September. Het Jordaanse leger verdrijft de PLO uit Jordanië. Het PLO-hoofdkwartier verhuist naar Libanon.
- 1970** Staatsgreep van defensie-minister en generaal Hafez al-Assad in Syrië.

- 1973** Yom Kippoer-oorlog, nadat Egypte en Syrië met Russische wapens werden uitgerust, maar de Egyptische president Sadat in 1972 alle Sovjetadviseurs het land uitzette. Israël verovert de Sinai.
- 1975** Begin van de Libanese burgeroorlog, die in belangrijke mate wordt veroorzaakt door Libanese ergernis over het grote aantal Palestijnen in Libanon.
- 1977** Historische nederlaag van de Israëlische Arbeiderspartij, ten gunste van het rechtse Likoedblok van Menachem Begin.
- 1977** Verrassend bezoek van de Egyptische president Sadat aan Israël, waar hij als eerste Arabische staatshoofd door de Knesset wordt ontvangen.
- 1978** Eerste Israëlische invasie in Libanon, na een bloedige buskaping op de autoweg van Haifa naar Tel Aviv.
- 1978** Ondertekening van de Camp David-akkoorden door Israël, Egypte en de Verenigde Staten.
- 1979** Een Iraanse religieuze revolutie verdrijft de Sjah en installeert een sjiiitische theocratie.
- 1979** Ondertekening van een vredesverdrag tussen Israël en Egypte. Als gevolg van dit verdrag zal Israël de Sinai ontruimen.
- 1979** Saddam Hoessein aan de macht in Irak. Ook Saddam radicaliseert het Arabische verzet tegen Israël.
- 1980** Israël annexeert Oost-Jeruzalem en proclameert Jeruzalem als de verenigde hoofdstad van Israël.
- 1981** Israëlische bommenwerpers vernietigen de Iraakse kerncentrale Osirak in Tamuz, nabij Bagdad.
- 1981** Israël annexeert de Syrische Golanhoogte.
- 1981** Moord op de Egyptische president Sadat, de architect van het Egyptisch-Israëlisch vredesverdrag, in Caïro.
- 1982** Grote Israëlische invasie van Libanon, om er de PLO-strijders te verdrijven. PLO-leider Arafat moet Beiroet ontruimen.
- 1983** Aftreden van de Israëlische premier Begin als gevolg van het debacle in Libanon. Begin wordt opgevolgd door de nieuwe Likoedleider, Yitzhak Sjamar.
- 1985** Israëlische regeringsfunctionarissen bevestigen dat via een geheime luchtbrug duizenden Ethiopische joden, de falasja's, naar Israël zijn overgevlogen.
- 1986** Een Israëlische atoomfysicus onthult dat Israël over kernwapens beschikt.
- 1987** Er breekt een Palestijnse volksopstand uit, de Intifada, in de door Israël bezette gebieden.
- 1989** Val van de Berlijnse Muur en einde van de Koude Oorlog. Van 1989 tot 2000 zal 1 miljoen joden uit de voormalige Sovjet-Unie naar Israël emigreren.
- 1991** Golfoorlog tegen Irak ter bevrijding van Koeweit. Irak vuurt Scud-raketten af op Israël.
- 1991** Eerste moordaanslag in Israël van de radicaal-islamitische verzetsbeweging Hamas, acroniem voor de Islamitische Weerstandsbeweging.
- 1991** Historische vredesconferentie voor het Midden-Oosten in Madrid, in aanwezigheid van de Amerikaanse president Bush en Sovjetpresident Gorbatsjov.

- 1993** Ondertekening van de akkoorden van Oslo door de Israëlische premier Rabin en de Palestijnse leider Arafat. Wederzijdse erkenning van Israël en de PLO.
- 1994** Terugkeer van PLO-leider Arafat naar Palestina. De Palestijnen vestigen een autonoom bestuur over Gaza en Jericho.
- 1994** Ondertekening van een vredesverdrag tussen Israël en Jordanië.
- 1994** Ook het Vaticaan erkent Israël en knoopt diplomatieke betrekkingen aan met de joodse staat.
- 1994** Premier Rabin, minister van Buitenlandse Zaken Peres en PLO-leider Arafat delen de Nobelprijs voor de Vrede.
- 1995** Invoering van Palestijns zelfbestuur op de Westoever. Ook Bethlehem wordt weer een Palestijnse stad.
- 1995** Moord op de Israëlische premier Rabin, in Tel Aviv.
- 1996** Likoedleider Benjamin Netanyahu vormt een rechts-religieuze regering die het vredesproces aanmerkelijk zal vertragen.
- 1998** In een begeleidende brief bij een Vaticaanse verklaring over de sjoa noemt paus Johannes-Paulus II de holocaust 'een onuitwisbare smet' op de geschiedenis van deze eeuw.
- 1999** De Israëlische verkiezingen worden gewonnen door de Arbeiderspartij van Ehud Barak.
- 2000** Paus Johannes-Paulus II op bezoek in Israël. In een document van de Internationale Theologische Commissie vraagt de Kerk vergiffenis voor fouten die gelovigen hebben begaan. Hierbij wordt herinnerd aan 'anti-joodse vooroordelen in de harten en geesten van een aantal christenen'.
- 2000** Israël trekt al zijn troepen terug uit Libanon.
- 2000** Hervatting van de Palestijnse opstand of Intifada, als blijkt dat besprekingen over een definitieve vredesregeling geen overeenstemming opleveren.

Bibliografie

Jaartallen tussen haakjes verwijzen naar het jaar van de eerste editie.

- Abicht, Ludo, *De tocht door de woestijn. Het vredesproces in het Beloofde Land*, Antwerpen/Baarn, Hadewijch, 1996, 191 blz.
- Arendt, Hannah, *De banaliteit van het kwaad*, Amsterdam, Moussault, 1969 (1965), 275 blz.
- Armstrong, Karen, *Een geschiedenis van God. Vierduizend jaar jodendom, christendom en islam*, Amsterdam, Anthos, 1995 (1993), 511 blz.
- Armstrong, Karen, *Jeruzalem. Een geschiedenis van de Heilige Stad*, Amsterdam, Anthos, 1996, 530 blz.
- Attali, Jacques, *Fraternités. Une nouvelle utopie*, Paris, Fayard, 1999, 232 blz.
- Barnavi, Elie, *Une histoire moderne d'Israël*, Paris, Flammarion, 1988 (1982), 347 blz.
- Baron, Xavier, *Les Palestiniens. Genèse d'une nation*, Paris, Seuil, 2000 (1984), 813 blz.
- Bauer, Julien, *Les Juifs hassidiques*, Paris, PUF, 1994, 128 blz.
- Baumans, Zygmunt, *De moderne tijd en de holocaust*, Amsterdam, Boom, 1998 (1989), 262 blz.
- Benbassa, Esther, *Histoire des Juifs de France*, Paris, Ed. du Seuil, 1997, 396 blz.
- Berge, Marc, *Les Arabes. Histoire et civilisation des Arabes et du monde musulman des origines à la chute du royaume de Grenade*, Paris. Ed. Lidis, 1978, 702 blz.
- Berghe, Gie van den, *De uitbuiting van de Holocaust*, Antwerpen/Baarn, Houtekiet/Hadewijch, 1990, 196 blz.
- Berlin, Isaiah, *Het kromme hout waaruit de mens gemaakt is. Episoden uit de ideeëngeschiedenis*, Kampen/Kapellen, Kok Agora/Pelckmans, 1994 (1990), 244 blz.
- Birkland, Carol J. (red.), *Unified in hope. Arabs and Jews talk about peace*, Geneva, World Council of Churches, 1987, 160 blz.
- Boers, Walter, *Eén Volk, Eén Lied. Joodse en Arische muziek in het Derde Rijk*, Antwerpen, 1995, 191 blz.
- Borms, Kris, *Tussen Rode Ster en Davidsster. Waarom communisme en zionisme aartsvijanden werden*, Antwerpen, Icarus, 2000, 389 blz.
- Bouman, Salomon, *Israël contra Zion*, Amsterdam/Gent, Jan Mets/Scoop, 1998, 399 blz.

- Brachfeld, Sylvain, *Onze Joodse bureu. Een inleiding in het Jodendom*, Antwerpen/Baarn, Houtekiet, 2000, 256 blz.
- Brook, Kevin Alan, *The Jews of Khazaria*, Jason Aronson Inc, 1999, 360 blz.
- Buber, Martin, *Moïse*, Paris, Quadrige/PUF, 1957 (1952), 266 blz.
- Burrin, Philippe, *Het ontstaan van een volkerenmoord. Hitler en de joden*, Amsterdam, Van Gennepe, 1991 (1989), 219 blz.
- Cahill, Thomas, *Dankzij de joden. Hoe een nomadenvolk ons denken en doen veranderde*, Amsterdam/Leuven, Balans/Van Halewyck, 1999, 280 blz.
- Cesarani, David, *Arthur Koestler. The Homeless Mind*, London, Vintage, 1999 (1998), 646 blz.
- Chomsky, Noam, *Peace in the Middle East*, Glasgow, Fontana/Collins, 1974 (1969), 187 blz.
- Chouraqui, André, *La pensée juive*, Paris, PUF, 1997 (1965), 128 blz.
- Clemenceau, Georges, *Au pied du Sinaï*, Paris, Les Belles Lettres, 2000 (1898), 102 blz.
- Cohen, Michael J., *The Origins and Evolution of the Arab-Zionist Conflict*, Berkeley, University of California Press, 1987, 183 blz.
- Collins, Larry & Dominique Lapiere, *O Jérusalem*, Paris, Laffont, 1971, 826 blz.
- Cornish, Kimberley, *Een joodse jongen. Over de ontmoeting tussen Hitler en Wittgenstein*, Antwerpen/Houten, Icarus/Van Reemst, 1998, 336 blz.
- Coughlin, Con, *Een gouden bekken vol schorpioenen. Op zoek naar het moderne Jeruzalem*, Houten, Van Reemst, 1998 (1997), 336 blz.
- Dequeker, Luc, *Joden en christenen. Vijanden of partners?*, Leuven, Davidsfonds, 2000, 77 blz.
- Derogy, Jacques, *La loi du retour. La secrète et véritable histoire de l'Exodus*, Paris, Fayard, 1969, 439 blz.
- Dimont, Max I., *Jews, God and History*, New York, Nal Penguin Inc., 1962, 472 blz.
- Dolan, David, *Holy War For The Promised Land. Israël's Struggle to Survive*, London, Hodder & Stoughton, 1991, 242 blz.
- Drumont, Edouard, *La France juive. Essai d'histoire contemporaine*, Paris, Marpion/Flammarion, 1885.
- Duffy, Eamon, *Heiligen en zondaars. Een geschiedenis van de pausen*, Baarn/Tielt, Ten Have/Lannoo, 1998 (1997), 326 blz.
- Dunk, Hermann Walther von der, *Elke tijd is overgangstijd. Opstellen over onze omgang met de geschiedenis*, Amsterdam, Prometheus, 1996, 303 blz.
- Dunk, Hermann Walther von der, *De Shoah in ons geschiedbeeld*, Amsterdam, Ooievaar, 1999, 286 blz.
- Eban, Abba, *Mon peuple. Histoire du Peuple Juif*, Paris, Buchet/Chastel, 1975, 374 blz.

- Eisenberg, Josy, *Une histoire des juifs*, Paris, Culture-Arts-Loisirs, 1970, 506 blz.
- Ellis, Marc H., *Een joodse bevrijdingstheologie*, Baarn, Ten Have, 1989 (1987), 200 blz.
- Elon, Amos, *A Blood-Dimmed Tide. Dispatches from the Middle East*, New York, Columbia University Press, 1997, 332 blz.
- Ende, Werner & Udo Steinbach, *Der Islam in der Gegenwart*, München, Beck Verlag, 1989, 766 blz.
- Engelmann, Bernt, *Deutschland ohne Juden. Eine Bilanz*, Köln, Pahl-Rugenstein, 1988, 492 blz.
- Epstein, Edward Jay, *Dossier. The Secret History of Armand Hammer*, New York, Carroll & Graf Publishers, 1999 (1996), 414 blz.
- Epstein, Isidore, *Het Jodendom. Joodse godsdienst in historisch perspectief*, Utrecht, Het Spectrum, 2000 (1959), 374 blz.
- Fackenheim, Emil L., *What is Judaism? An Interpretation For The Present Age*, New York, Syracuse University Press, 1999 (1987), 320 blz.
- Finkelstein, Norman, *The Holocaust Industry. Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*, Londen/New York, Verso, 2000, 150 blz.
- Finkelkraut, Alain, *De ondergang van het denken*, Amsterdam, Contact, 1989 (1987), 140 blz.
- Finkelkraut, Alain, *De imaginaire jood*, Amsterdam, Contact, 1992 (1980), 214 blz.
- Freud, Sigmund, *Moïse et le monotheïsme*, Paris, Gallimard, 1948 (1939), 186 blz.
- Friedländer, Saul, *Nazi-Duitsland en de Joden. Deel 1. De jaren van vervolging, 1933-1939*, Utrecht, Het Spectrum, 1998 (1997), 496 blz.
- Friedländer, Saul, *Herinneringen*, Utrecht, Het Spectrum, 1999 (1978), 188 blz.
- Friedman, Ina e.a., *Israël in vredesnaam. De politiek van een geharnaste democratie*, Haarlem, Becht, 1992, 190 blz.
- Garaudy, Roger, *Les mythes fondateurs de la politique israélienne*, Paris, La Vieille Taupe, 1995.
- Ghilan, Maxim, *How Israel lost its soul*, Harmondsworth, Penguin Books, 1974, 290 blz.
- Gidal, Nachum Tim, *De joden in Duitsland. Van de Romeinse tijd tot de Weimarrepubliek*, Gütersloh, Bertelsmann, 1988, 434 blz.
- Gilbert, Martin, *The Arab-Israeli Conflict. Its History in Maps*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1974, 126 blz.
- Gilbert, Martin, *Israël. A history*, London, Black Swan, 1999 (1998), 750 blz.
- Glucksmann, André, *La troisième mort de Dieu*, Paris, NiL Editions, 2000, 294 blz.
- Goldhagen, Daniel Jonah, *Hitlers gewillige beulen*, Antwerpen/Houten, Standaard/Van Reemst, 1996, 590 blz.

- Gray, Martin, *Uit naam van al de mijnen*, Utrecht, Bruna, 1972 (1971), 420 blz.
- Greilsammer, Ilan & Joseph Weiler, *Europe and Israel: Troubled Neighbours*, Berlin, Walter de Gruyter, 1988, 354 blz.
- Gresh, Alain, *The PLO. The struggle within*, London, Zed Books, 1988, 270 blz.
- Gresh, Alain & Dominique Vidal, *The Middle East. War without end?*, London, Lawrence & Wishart, 1988, 207 blz.
- Grollenberg, Lucas, *Palestine comes first*, London, SCM Press, 1980 (1977), 150 blz.
- Grossman, David, *Over de grens*, Amsterdam/Antwerpen, Veen, 1988 (1987), 195 blz.
- Grunfeld, Fred, *Nederland en het Midden-Oosten*, Leiden, Instituut voor Internationale Studiën, 1984, 227 blz.
- Haffner, Sebastian, *Kanttekeningen bij Hitler*, Amsterdam, Becht, 1978, 196 blz.
- Halter, Marek, *La mémoire d'Abraham*, Paris, Ed. Laffont, 1983, 719 blz.
- Hancock, Graham, *The Sign and the Seal. A Quest for the Lost Ark of the Covenant*, London, Heinemann Ltd, 1992, 600 blz.
- Hensen, Wilfried, *Christendom en chassidisme. Een verkenningstocht*, Baarn, Ten Have, 1993, 107 blz.
- Herzberg, Abel, *Het joodse erfgoed*, Amsterdam, Querido, 1991, 141 blz.
- Herzberg, Abel, *Zonder Israël is elke jood een ongedekte cheque*, Amsterdam, Querido, 1992, 212 blz.
- Herzl, Theodor, *Der Judenstaat. Versuch einer Modernen Lösung der Judenfrage*, Leipzig/Wien, Breitenstein, 1896, 86 blz.
- Hertzberg, Arthur, *Joden. Identiteit en karakter van een volk*, Amsterdam/Antwerpen, Ambo/Icarus, 1998, 316 blz.
- Hilberg, Raul, *Perpetrators. Victims. Bystanders. The Jewish Catastrophe, 1933-1945*, London, Lime Tree, 1993, 340 blz.
- Hoksbergen, H., *Het vroege zionistisch denken over de Arabieren in Palestina tot 1917*, Kampen, Kok, 1990, 90 blz.
- Horbach, Michael, *Opdat wij niet vergeten. Herinneringen van overlevenden van de holocaust*, Amsterdam/Brussel, Elsevier, 1985, 271 blz.
- Iancu, Carol, *Les juifs en Roumanie (1919-1938). De l'émancipation à la marginalisation*, Paris/Leuven, Peeters, 1996, 432 blz.
- Isarin, Jet, *Het kwaad en de gedachteloosheid. Een beschouwing over de holocaust*, Baarn, Ambo, 1995, 119 blz.
- Jansen, Hans, *Christelijke oorsprong van racistische jodenhaat*, Kampen, Kok, 1995, 168 blz.
- Jansen, Hans, *Het Madagascarpplan. De voorgenomen deportatie van Europese joden naar Madagascar*, Den Haag, SDU, 1996, 543 blz.
- Jens, Walter, *Juden und Christen in Deutschland*, Stuttgart, Radius Verlag, 1989, 120 blz.

- Jewish Communities of the World*, World Jewish Congress & Lerner Publications Company, 1998.
- Joly, Maurice, *Dialogo in de hel tussen Machiavelli en Montesquieu over staatsmacht en democratie*, Weesp, Het Wereldvenster, 1986 (1864), 202 blz.
- Josephus, Flavius, *De Joodse Oorlog & Uit mijn leven*, Baarn, Ambo, 1992 (78), 646 blz.
- Josephus, Flavius, *De Oude Geschiedenis van de Joden*, Baarn, Ambo, 1996-1998 (94), drie delen.
- Keller, Werner, *En zij werden verstrooid onder alle volken*, Kampen, La Rivière & Voorhoeve, s.d., 511 blz.
- Kimche, David, *The Last Option. The Quest for Peace in the Middle East*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1991, 328 blz.
- Konzelmann, Gerhard, *Allah's Zwaard. De wrekende hand der Sjiieten*, Baarn, Tirion, 1989, 336 blz.
- Landau, David, *Piety and Power. The World of Jewish Fundamentalism*, New York, Hill and Wang, 1993, 358 blz.
- Lange, Nicholas de, *Atlas van de joodse wereld*, Brussel, Elsevier, 1986, 240 blz.
- Lapide, Pinchas, *Het bezit van de waarheid: het einde van de dialoog*, Baarn, Ten Have, 1988, 118 blz.
- Laqueur, Walter, *De toestand in het Midden-Oosten*, Baarn, Hollandia, 1974, 260 blz.
- Leclercq, Pierre-Robert, *L'affaire Dreyfus*, Paris, Ed. du Rocher, 1995, 158 blz.
- Leibowitz, Yeshayahu, *Het geweten van Israël*, Amsterdam, Arena, 1993, 172 blz.
- Levinson, Nathan Peter, *De Messias*, Baarn, Ten Have, 1996 (1994), 200 blz.
- Lévy, Bernard-Henry, *La Pureté dangereuse*, Paris, Grasset, 1994, 222 blz.
- Longton, Joseph, *Fils d'Abraham. Panorama des communautés juives, chrétiennes et musulmanes*, Brepols, 1987, 262 blz.
- Maalouf, Amin, *Rovers, christenhonden, vrouwenschenners. De kruistochten in Arabische kronieken*, Amsterdam, Muntinga (Rainbow Pockets), 1986 (1984), 392 blz.
- Mandel, Arnold, *Nous autres Juifs*, Paris, Hachette, 1978, 372 blz.
- Mendelsohn, Ezra, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Bloomington, Indiana University Press, 1987 (1983), 300 blz.
- Mergui, Raphael & Philippe Simonnot, *Israel's Ayatollahs. Meir Kahane and the Far Right in Israel*, London, Saqi Books, 1987, 202 blz.
- Meyrink, Gustav, *Le Golem*, Paris, Marabout, 1969 (1915), 248 blz.
- Miles, Jack, *God. Een biografie*, Amsterdam, Anthos, 1996 (1995), 424 blz.
- Neher, André, *L'identité juive*, Paris, Ed. Payot & Rivages, 1994 (1977), 218 blz.

- Netanyahu, Benjamin, *A Place Among The Nations. Israel and the World*, New York, Bantam Press, 1993, 468 blz.
- Novick, Peter, *The Holocaust in American Life*, Houghton Mifflin, 1998, 320 blz.
- Oegema, Gerbern S., *De messiaanse verwachtingen ten tijde van Jezus*, Baarn, Ten Have, 1991, 214 blz.
- Oegema, Gerbern S., *De Davidsster. De geschiedenis van een symbool*, Baarn, Ten Have, 1992, 128 blz.
- Oegema, Gerbern S., *De Messias in Talmoed en Midrasj*, Baarn, Ten Have, 1993, 214 blz.
- Oz, Amos, *De Heuvel van de Boze Raad*, Amsterdam, Meulenhoff, 1990 (1979), 203 blz.
- Pappe, Ilan (red.), *The Israel/Palestine Question*, London, Routledge, 1999, 278 blz.
- Pavic, Milorad, *Het Chazaars woordenboek*, Amsterdam, Bert Bakker, 1989 (1987), 291 blz.
- Peres, Shimon, *Het nieuwe Midden-Oosten. Mijn verhaal*, Antwerpen/ Utrecht, Kosmos-Z&K, 1993, 205 blz.
- Pernoud, Régine, *Les hommes de la Croisade. Les soldats de Dieu*, Librairie Jules Tallandier, Marabout, 1982, 341 blz.
- Pinsker, Leon, *Auto-emanzipation! Mahnruf an seine Stammesgenossen von einem russischen Juden*, Berlin, Commissions-Verlag von W. Issleib, 1882, 36 blz.
- Popper, Karl Raimund, *The Open Society and Its Enemies*, Princeton, Paperback, 1971 (1962), twee delen.
- Potok, Chaim, *Omzwerwingen. De geschiedenis van het joodse volk*, Den Haag, BZZTôH, 1984 (1978), 495 blz.
- Pressac, Jean-Claude, *Les crématoires d'Auschwitz. La machinerie du meurtre de masse*, Paris, CNRS, 1993, 152 blz.
- Presser, Jacques, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom, 1940-1945*, Den Haag, 1965, twee delen.
- Riegner, Gerhart, *Ne jamais désespérer*, Paris, Editions du Cerf, 1998, 684 blz.
- Rodinson, Maxime, *De joodse natie in droom en daad*, Houten, Unieboek, 1988 (1981), 278 blz.
- Rohling, Abbé Auguste, *Le Juif Talmudiste*, Bruxelles, Eds Action et Civilisation, s.d. (1888), 96 blz.
- Romer, John, *Geschiedenis en archeologie van de bijbel*, Baarn, Tirion, 1991 (1989), 436 blz.
- Rosenbaum, Ron, *Explaining Hitler. The Search For The Origins Of His Evil*, London, Macmillan, 1998, 444 blz.
- Rubin, Barry, *Assimilation and its Discontents*, New York, Times Books, 1995, 333 blz.
- Rubin, Barry, *The transformation of Palestinian Politics. From Revolution to*

- State-Building*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1999, 288 blz.
- Rubinstein, Daniël, *Zwerftocht van de ziel. Palestijnen en hun recht op terugkeer*, Amsterdam, Balans, 1991, 143 blz.
- Rubinstein, Renate, *Jood in Arabië. Goi in Israël*, Amsterdam, Meulenhoff, 1988 (1967), 154 blz.
- Sachs, Jonathan, *The Politics of Hope*, London, Jonathan Cape, 1997, 288 blz.
- Schattner, Marius, *Histoire de la Droite israélienne. De Jabotinsky à Shamir*, Paris, Ed. Complexe, 1991, 414 blz.
- Scholem, Gershom, *Sabbataï Tsevi. Le Messie mystique, 1626-1676*, Editions Verdier, 1983 (1957), 992 blz.
- Scholem, Gershom, *Le messianisme juif. Essais sur la spiritualité du judaïsme*, Paris, Calmann-Lévy, 1974 (1971), 500 blz.
- Schubart, Walter, *De komende Europeesche Mensch*, Haarlem, De Librije, 1939 (1938), 276 blz.
- Schuder, Rosemarie & Rudolf Hirsch, *Der Gelbe Fleck. Wurzeln und Wirkungen des Judenhasses in der Deutschen Geschichte*, Köln, Pahl-Rugenstein, 1988, 748 blz.
- Schwarz-Bart, André, *De laatste der rechtvaardigen*, Utrecht, Bruna, 1992 (1959), 308 blz.
- Seidel, Gill, *De ontkenning van de Holocaust*, Baarn/Den Haag, Ambo/Novib, 1988, 248 blz.
- Shirer, William L., *The Rise and Fall of the Third Reich. A History of Nazi Germany*, New York, Simon & Schuster, 1981 (1959), 1248 blz.
- Sicker, Martin, *What Judaism Says About Politics. The Political Theory of the Torah*, Northvale, New Jersey, Jason Aronson Inc., 1994, 252 blz.
- Singer, Isaac Bashevis, *Schimmen aan de Hudson*, Antwerpen/Amsterdam, De Arbeiderspers, 1999, 569 blz.
- Sjtsjaranski, Nathan, *De memoires van Nathan Sjtsjaranski*, Amsterdam/Leuven, Balans/Kritak, 1988, 386 blz.
- Steinberg, Maxime, *L'Etoile et le fusil. La traque des Juifs, 1942-1944*, Bruxelles, Vie Ouvrière, 1986, twee delen.
- Steinberg, Maxime, *De ogen van het monster. Volkerenmoord dag in dag uit*, Antwerpen, Hadewijch, 1992, 181 blz.
- Steinen, Hein, *Van Abraham tot Ben-Gurion. De geschiedenis van het Joodse volk*, Kampen, Kok, 1990, 152 blz.
- Steiner, George, *Errata. Autobiografie*, Amsterdam, Meulenhoff/Kritak, 1997, 206 blz.
- Steiner, George, *Het transport van Adolf H. naar San Cristóbal*, Amsterdam, Meulenhoff.
- Sternhell, Zeev, *The Founding Myths of Israel: Nationalism, Socialism, and the Making of the Jewish State*, Princeton University Press, 1999 (1997), 464 blz.

- Swirski, Shlomo, *Israel. The oriental majority*, London, Zed Books, 1989 (1981), 148 blz.
- Tamarin, Georges, *The Israeli Dilemma. Essays on a Warfare State*, Rotterdam University Press, 1973, 190 blz.
- Tessler, Mark, *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*, Bloomington/Indianapolis, Indiana University Press, 1994, 906 blz.
- Tuchman, Barbara, *De bijbel en het zwaard. De Britse opmars naar het Beloofde Land*, Brussel, Elsevier, 1973, 380 blz.
- Uris, Leon, *Exodus*, Baarn, Hollandia, 1988 (1959), 714 blz.
- Velikovsky, Immanuel, *Eeuwen in chaos. Van Exodus tot Echnaton*, Deventer, Ankh-Hermes, 1979 (1952), 370 blz.
- Vital, David, *The Future of the Jews*, London/Cambridge Mass., Harvard UP, 1990, 161 blz.
- Vries, Theun de, *Spinoza. Beeldenstormer en wereldbouwer*, Amsterdam, Becht, s.d., 240 blz.
- Wahle, Hedwig, *Leven uit dezelfde bron. Joden en christenen in het spanningsveld van de geschiedenis*, Averbode/Gooi en Sticht, 1998, 205 blz.
- Wallach, Janet & John, *Arafat. Vriend en vijand*, Antwerpen, Standaard, 1991 (1990), 400 blz.
- Wasserstein, Bernard, *Het einde van de diaspora. Joden in Europa sinds 1945*, Antwerpen/Baarn, Kritak/Ambo, 1996, 288 blz.
- Weber, Max, *Le judaïsme antique*, Paris, Plon, 1970 (1920), 538 blz.
- Weinberg, Robert, *Le Birobidjan, 1928-1996. L'histoire oubliée de l'Etat juif fondé par Staline*, Paris, Ed. Autrement, 1998, 136 blz.
- Wicks, Ben, *De geur van melk en honing. De wording van Israël*, Utrecht, Bruna, 1998 (1997), 195 blz.
- Wiesel, Elie, *De poorten van het woud*, Hilversum, Gooi & Sticht, 1987 (1964), 253 blz.
- Wiesenthal, Simon, *Geen wraak maar gerechtigheid*, Haarlem, Becht, 1988, 384 blz.
- Wiesenthal, Simon, *Zeilen der hoop. De geheime missie van Christoffel Columbus*, Haarlem, Becht, 1992 (1973), 232 blz.
- Wigoder, Geoffrey, *Joodse cultuur. Oorsprong en bloei*, Baarn, Ambo, 1994, 439 blz.